

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1980 — Ч. 2 (230)

Л. ОЛЕКСІЙЧУК: МІЖ ІНШИМ. ПОЕЗІЇ

РОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ

БОГДАН КРАВЧЕНКО

РОМАН ШПОРЛЮК

ВАДИМ БЄЛОЦЕРКОВСЬКИЙ

ОЛЕКСАНДЕР МОТИЛЬ

ВАСИЛЬ ГРИШКО

ВАСИЛЬ ГАЙДАРІВСЬКИЙ

БОРИС ВАЙЛЬ

АР'Є ВУДКА

БОГДАН ПЕВНИЙ

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

“SUČASNIST” — FEBRUAR 1980

HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Євген Сверстюк

ВИБРАНЕ

Мюнхен, 1979, 275 стор. Упорядкування і передмова Івана Кошелівця. Обкладинка Ліди Палій.

До збірки ввійшли 14 літературних есеїв автора, його останнє слово на суді в 1973 році та розповідь про нього Раїси Роснянської.

Репресований у Радянському Союзі, Євген Сверстюк найкраще відомий на Заході зі свого твору «Собор у риштованні».

Ціна: 10.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilytzyk
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1980

Ч. 2 (230)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ

МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15 floor, New York, N. Y. 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij.

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1 67 95 12)
8000 München 19
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

МІЖ ІНШИМ

ПОЕЗІЇ

Леонід Олексійчук

НЮХАЮ КВІТИ

Цвіло суцвіття. Я його не бачив.
Воно тим не журилося й цвіло.
А я — лиш тільки здивав те суцвіття,
Лиш тільки глянув, як цвіте суцвіття, —
Аж ніяково стало: закортіло
Суцвіття — от такої! — цілувать.
Торкнуть губами ніжні пелюстки
І довгі вії крихітних тичинок.
Тихенько, як тичинину кохану,
Що спить, кохана, спить, і сплять гаї...
От як воно в поезії буває:
Відколи вже незбуджена кохана
Не збуджена. Відколи сплять гаї.
Відколи неціловане суцвіття
Із витончено виточених квітів
(Та де там квітів! Квіточок. Квітят.
Квітей довірливих, що скупчились в суцвіття,
У жменьку чепурної квітвори
У платтячках, засипаних квітвою) —
Квіте.

Ще й досі:

В носі.

На сторінці.

ВІТАЮ МАЙСТРА

Коли заклясичні стають одиссеї,
Коли засерйозні — Христи і Мойсеї,
Тоді із книжок, з писанини усеї
Люблю над усе я читати есеї.
Звичайно, не все, лиш душевні, веселі,
Еселі, весеї, як людські оселі:
Де морква, буряк і голівка цибулі
Із кісткою істини мліють в каstrулі,
А над каstrулею — Сковорода:
Мішає, й підсолює, й перцю киди.

Де Бахи і Моцарти за столом,
Де газда привітний з розумним чолом,
Де слово співає, вальсує й пульсує:
І мовиться легко, і жодне — не всує.
Там тембром — впиваються, з вірша — п'яніють,
Там з трунку — носи? — о, ні! очі синіють!
Там мову і колір смакують, як їжу...
Читаю "Походеньки по Парижу".
І думаю в скруті, дійшовши кінця:
Як мало ж я бачив, яка ж я вівця
Супроти Івана Кошелівця!
Їжа — свіжа, келех — по вінця:
Смачно частують у Кошелівця!

ВСЛУХАЮСЯ В ЗВУК

Народилось немовля.
Теля.
Не телятина, а дитина.
Мати, а не скотина,
Корова — до сина —
Промовля:
— Сину, погля —
Земля...
Зрадїле бидля — в поля!
Пастух, мля...:
— Куди, бля?
Вітер льони розстеля —
Гуля!
Зілля, гілля, рілля —
Нива.
Злива з хмарок лля.
Зліва пророк Ілля
Благословля:
Щасливо!
... Як то — злива з хмарок?
І чому б то: зліва — пророк?
Бо очі в теляти — дві сливи.
Стигли.
Довір'я тиглі.
Очі телячі.
Лагідні. Лячні.
Цікаві: що буде?
Мати: — Люди.
Молоко п'ють.
Підростеш - вб'ють.

ЧИТАЮ ГАЗЕТУ

"Недавні калічення худоби можуть означати відродження англійських клубів 19 сторіччя, що їх багаті й знуджені члени розважалися чаклунством. З 13 серпня було вже 17 випадків калічення худоби — переважно в Південній Альберті і кілька в Саскачевані. У 16 биків і одного коня вирізано статеві органи. Подеколи також виколото очі, відрізано вуха і язика.

Офіцер поліції, відповідальний за розслідування, гадає, що калічення в Альберті вчиняють люди від 35 років і більше, успішні в житті, але потайливі.

— Ці люди потребують чогось, що підперчило б їхнє життя, без того нудне, — каже капітан Лін Лобер. — Так, життя стало для них нудьгою".

МАНДРУЮ

Шаленство дороги, стелися під ноги,

Лягай, як вагітна ляга на пологи.

Їй-право, дорого, стелися, лягай

Та ковдри строкаті з землі постягай,

Та дай надивитись, як спить молодиця —

Нага, непокрита Буття Таємниця.

Їй-право, з землі оті ковдри — зірви

І тайну фатальну на мить — появи.

Яви її, Тайну Колиски й Труни,

Та й наново —

в квіти й вогні угорни.

ПЕРЕКАЗУЮ АХМАТОВУ

О, знали б ви, якими смітниками,

Щоб прорости, не гребують вірші!

Як та кульбаба жовта під парканом,

Як лобода і шпориші.

Сердитий оклик, дьогтю запах свіжий,

Пліснява таємнича на стіні —

І вірш уже звучить, дзвінкий та ніжний,

На радість вам, мені...

РАЮЮ Й ГОРЮЮ

Вийшов — і зажурено зрадів.

Зиму рясно скроплено червоним:

Райських яблунь облетілі крони

Всипані калиною плодів...

Зір не відірвать: кора — й корали.
Краплі скоралілої роси.
Що ж то, крони, за боги-біси
Вас отою спрагою краси
Поблагословили-покарали?

Горите, залякли, серед міста.
Голі кралі в снігових хустках.
У низках дівочого намиста
На старих, покручених кістках.

Зміни в структурі робітничої класи на Україні (1897-1970 рр.)

Богдан Кравченко

1

Структура робітничої класи на Україні перед революцією 1917 р. відзначалася всіма рисами країни, яка щойно ввійшла в індустріальний розвиток в кінці 19-ого ст. Згідно з даними перепису населення 1897 р. дев'ять губерній України зачисляли до приналежних до робітництва 1,5 млн чоловіків і жінок (без утриманців) з 23,4 млн усього населення.¹ Але дані царського перепису далекі від послідовності, і тому не можна брати подану цифру як показник справжньої кількості робітничої класи на Україні.² Згідно з вірогіднішими даними, зібраними восени 1900 р., на Україні було 2,5 млн робітників. З них ледве 13%, або 327 тис., були т. зв. "фабрично-заводські" робітники; сільськогосподарський пролетаріят становив 40% цілості; нахожі робітники — 16%, а наймані в кустарній промисловості чи ремісники — 31%.³ На 1917 рік робітнича класа України зросла до 3,5 млн. Структура цієї робочої сили була така: трохи понад 900 тис. робітників працювали в індустрії і транспорті, 300 тис. — на будівництві, 1,2 млн як сільськогосподарські робітники, 700 тис. у ремесві або в домашній обслузі, і 400 тис. у службовому секторі народного господарства.⁴

Робітнича класа України була нечисленна і становила малу частку всього населення. Але те саме стосується до робітничої класи в Росії. М. Попов звернув увагу на те, що колоніальний статус

1. Обработано за даними "Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897 г.", СПб, 1906.

2. З одного боку, проведення перепису зимою означало, що велике число робітників у таких важливих галузях народного господарства, як цукроварство, не ввійшли в облік. З другого боку, трактуючи ремісників з власними майстернями і фабричний пролетаріят як одність, перепис викривив справжній стан пролетаризації виробників. У переписі робітників окреслено як тих, "що службу і працю показали як своє головне зайняття".

3. Микола Порш. Робітництво на Україні. — "Записки Українського наукового товариства", кн. 11. Київ, 1913, ст. 133.

4. М. Рубчак. Пролетаріят України напередодні соціалістичної революції, — "Український історичний журнал", 1963, 5, ст. 37.

України не слід плутати з її економічною недорозвиненістю супроти інших частин Росії. Він доводив, що вагою своєї робітничої класи, Україна стояла вище від рівня більшості частин Росії, а випереджала її в цьому тільки Петербурзька губернія.⁵ Виглядає, що статистичні дані потверджують погляд Попова: пролетаріят України (включаючи утриманців) 1917 р. становив 13% усього населення, а Росії — 11%.⁶ Не чисельність пролетаріату України стримувала його від такого вирішального впливу на революційний процес, як російського в Росії, — а радше — його національний склад і географічне становище.

Єдине джерело відомостей про національний склад робітників у передреволюційний період — це перепис населення 1897 р. Проте, цей перепис у даних про величину й склад робітничої класи недосконалий, а питання про національну приналежність він взагалі не включав; він постачав лише дані про рідну мову, а це дає тільки приблизну уяву про національність.⁷ За даними перепису тільки 18% з 4 млн українського населення, поданих як економічно самостійні, належали до робітництва (включаючи наймитів і слуг).⁸ Питома вага пролетаріату серед економічно самостійних росіян і євреїв, що жили на Україні, була значно вища: 43% і 23% відповідно. У наслідок недорозвиненості суспільної структури українського народу українці становили 44% всіх робітників, росіяни — 28%, євреї — 17%, інші національності — 11%. Коли згадаємо, що 3/4 населення країни були українські, низька репрезентація українців у складі робітничої класи стане доволі виразна.

На додаток до низького числа українських робітників сама структура українського пролетаріату стримувала його розвиток у внутрішньо споєну політичну і суспільну силу. Більшу частину українських робітників 1897 р. становили поденники та слуги. У цій групі українці творили більшість: 52% усієї найманої сили. А це був найменш значущий сектор пролетаріату. Єдина група робітництва як такого з українською більшістю були текстильні робітники — 57%; але текстильна промисловість на Україні була недорозвине-

5. М. Попов. Нарис історії комуністичної партії (більшовиків) України. Харків, 1929, ст. 13.

6. Енциклопедія українознавства, т. 7. Париж — Нью-Йорк, 1973, ст. 2536.

7. Для передреволюційної України національна приналежність визначається, отже, рідною мовою. Це без сумніву виділяє число українців у кожній професійній групі, але чи всіх? Але, взявши до уваги стан національної свідомості на Україні в той час, можемо запитати, як відповіла б більшість українців на запитання, "якої ви національності?"

8. Обраховано за даними "Первой всеобщей переписи Российской Империи 1897 года", тт. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. СПб, 1897-1905.

ною в порівнянні з Росією і не вийшла далеко поза ремесло. Українці становили виразну меншість у стратегічному ядрі робітничої класи: 30% гірників, 39% металюргів і металістів, 36% у транспорті й зв'язку, 38% у будівництві. Що ще більше зменшувало український вплив у робітничій класі, було те, що багато українців працювали не в рухливих і багатіших містах, — а в сільських середовищах. Характеристичним для України був низький відсоток промисловості, розташованої в міських центрах. Наприклад, 1902 р. тільки 30% промислових робітників перебували в міських центрах, тоді коли в усій Російській імперії ця цифра доходила до 42%.⁹ Українці були добре репрезентовані в робочій силі в сільських теренах, а в міських підприємствах домінували росіяни. Наприклад, між залізничниками Київської губернії, росіяни по містах горували над українцями в відношенні 2 до 1, а по селах — українці над росіянами — у відношенні 3 до 1 (1897 р.). У найбільшому заводі на Україні — Брянському заводі в Катеринославі 67% пролетаріату були росіяни, 30% — українці, 3% — інші національності (1897 р.).¹⁰

Ускладненню структури робітничої класи сприяв також географічний розподіл робітництва на Україні. Більшість населення країни, особливо українського селянства, заселявала правобережні губернії. Але індустріальний пролетаріат в більшості купився в степових губерніях. Причиною цього було те, що розвивалися тільки ті галузі господарства на Україні, які постачали потрібну сировину або півфабрикати на експорт до Західної Європи або до центральних російських індустріалізованих областей. Існувала можливість розвитку легкої мануфактурної промисловості в правобережних губерніях, але така політика не була в інтересах ні російського ні західноєвропейського капіталу. Так сталося, що майже половина всіх робітників (1897 р.) промисловості, транспорту, зв'язку і будівництва зосередилася в двох степових губерніях — Катеринославській і Херсонській. (У цих губерніях мешкало 20% усього населення України). Ще разючіше є те, що коли взяти великі заводи (понад тисячу робітників), 60% робітників припадало на одну губернію — Катеринославську.¹¹ Який був національний склад пролетаріату в індустріальному серці України? За Потоловим на Донбасі 1897 р. 74% гірників, 69% металістів, і 53% в обробній промисловості були росіяни.¹² З цих

9. Порш, назв. праця, ст. 160.

10. А. Нестеренко. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва, 1954, ст. 158.

11. Микола Порш. Україна і Росія на робітничому ринку. Київ, 1918, ст. 31.

12. С. Потолов. Рабочие Донбасса в XIX веке. Москва — Ленінград, 1963, ст. 132.

причин індустріальний пролетаріят був не тільки географічно далекий від центрів зростання українського селянського й національного руху, але був і відокремлений від нього мовою і культурою.

Робітнича кляса на Україні являла собою різнорідну групу. Її українська частина провадила напівпролетарське життя, однією ногою на селі, а другою ледве сягаючи фабрики чи заводу. Організувати таке робітництво було винятково важко, і тому не диво, що зусилля українських соціальних демократів не увінчалися успіхом. Робітники на великих підприємствах у міських центрах або близько до них були здебільша росіяни. Цей пролетаріят розвивав сильне почуття солідарності і спільної мети, був першим у профспілковому русі, був перший, що вийшов на страйк,¹³ першим усвідомлював політичні перспективи, — бо саме він був у засягу пропаганди політичних груп, мав найвищий рівень письменности й культури.¹⁴ Для невеликого числа українців у лавах промислових робітників — поліпшення умов життя вимагало асиміляції в провідну російську групу. За Поповим — "... як місто було зросійщене, української школи й преси не було, то елементарний культурний зріст української частини пролетаріяту ... означав приєднання їх до руської культури".¹⁵ Через структуру й національний склад робітництва на Україні під час революції зорганізовані сили кляси опинилися під впливом меншовизму чи більшовизму. Вона лишалася силою, що ставилася вороже або байдуже до жадань українського національного руху.

2

Більшовицький режим остаточно ствердився на Україні з кінця 1919 р. — "здебільша заходами Москви, російських комуністів і російської Червоної армії", як зформулював Троцький 1920 р.¹⁶ Захопивши владу, більшовики мусіли вирішити, як її за собою закріпити.

Наша трагедія на Україні є саме в тому, — писав Скрипник, — щоб за допомогою робітничої кляси, російської національністю або русифікованої, що зневажливо ставиться, коли навіть трохи натякнути

13. Див. С. Скляренко. Нариси історії профспілкового руху на Україні 1917-1920. Київ, 1974; і "Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг." Київ, 1959.

14. Див. В. Кізченко. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. Київ, 1972.

15. Попов, назв. праця, ст. 26.

16. The Trotsky Papers (Статті й матеріали Троцького), т. 2 (1920-1922). Гага — Париж, 1971, ст. 347.

на українську мову і українську культуру, за допомогою її і силами її завоювати собі селянство і сільський пролетаріат, а ця людність, за національним складом українська, через історичні умовини насторожливо ставиться до всього російського — "московського".¹⁷

У наслідок всесоюзної дискусії над національним питанням 1923 р. прийнято далекосяжну програму, метою якої було покласти край ізоляції партії від народів неросійських республік. На Україні ця політика оформилася в багатогранну й далекосяжну програму т. зв. українізації. Складовою частиною цієї програми стала українізація профспілок, пороблено заходи, щоб познайомити робітників з українською культурою та заохотити (дехто казав "примусити") робітників вивчати і використовувати українську мову на праці.¹⁸

Але багато легше було виголошувати промови і ухвалювати резолюції за українізацію, ніж здійснювати нею намічені завдання. Сама політика українізації не була спроможна змінити поділ України на виразно російську міську частину і сільську, яка залишилася українською. У країні мусів відбутися відповідний економічний розвиток. Деякі спроби здійснити такі зміни, спрямовані на усунення суперечности, пороблено вже в 1920-их рр., але як далеко ще було до мети, яскраво виявилось з результатів загального перепису населення 1926 р.

Дані перепису 1926 р. показали, що на Україні тоді було 1,1 млн робітників (без утриманців).¹⁹ Спад кількості робітників у порівнянні з передреволюційним часом був спричинений суворішим визначенням, кого вважати за робітника, з одного боку, — а з другого, підпадом промисловости в наслідок перебоїв у праці і нищення під час революції і громадянської війни, як також зменшення території республіки. Українці далі лишалися різко переважно селянським народом: 90% економічно активного українського населення клясифіковано як селян, 4% — як робітників, а 3% — службовців. У російському населенні на Україні понад 1/5 зараховувалася до робітників; з-поміж євреїв — 15%. За критерієм національності, 55% робітництва були українці, 29% — росіяни, 9% — євреї, 7% — інші національності.

Риси слабкості в структурі українського робітництва, виявлені в переписі 1897 р., виринули і в даних перепису 1926 р. Більше, ніж половина українських робітників працювали по селлах, тоді коли 81%

17. Микола Скрипник. Статті й промови з національного питання. Мюнхен, 1974, ст. 11.

18. Див. Культурне будівництво в Українській РСР, т. 1. Київ, 1959, стст. 350-351, 424-425.

19. Обраховано за даними: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г., т. 28. Москва, 1928-1929.

російських робітників перебували в міських центрах. У самій структурі українського робітництва переважали сільськогосподарські робітники, становивши 34% усіх українських робітників. До стратегічно важливого ядра робітничої класи, — себто робітників важкої й легкої промисловости належало тільки 32% етнічно-українського пролетаріату. Це було в гострому контрасті до російського робітництва на Україні: там робітники важкої й легкої промисловости становили 62%. Коли приглянемося до ваги головних національних груп у самій робітничій класі республіки, побачимо, що 83% сільськогосподарських робітників були українці, але їх було тільки 42% в промисловості і тільки 38% працювало на будівництві.

Цифри про національну приналежність робітників ще перебільшують силу українців у робітництві. Багато українських робітників були зрусифіковані. У 1920-их рр. проведено досліді над засягом цієї русифікації. Особливо багато світла на це явище кинув перепис членів профспілок, проведений 1926 р. Виявилось, що хоч 42% промислових робітників були українці національністю, менше, ніж один з чотирьох міг розмовляти й читати по-українському (22%), а ледве 17% опанували українське письмо. Переважна більшість промислових робітників розмовляла, читала й писала по-російському — 72%, 92% і 91% відповідно. Між залізничниками, наприклад, 69% подали себе за українців, але тільки половина могла писати по-українському.²⁰

Українізацію робітничої класи уважано за центральний захід у подоланні традиційного поділу в структурі суспільства на Україні. Миколою Скрипник наголошував, що русифікація українського робітництва успадкована від царату. З часом, у перебігу політики українізації, цю тенденцію можна буде спрямувати в протилежному напрямі. Створюється нова робітнича класа на базі випускників українськомовних шкіл. Книжки, газети і технічна література стали приступні українською мовою, так що перший раз в історії українська мова стає засобом модернізації.²¹ 1927 р. проголошено українізацію профспілок, і Скрипник вірив, що це стане початком процесу "дерусифікації". Але вгорі наведені цифри ясно показують, що українізація робітництва була завданням величезної трудності в світлі слабкоти української мови в промисловому середовищі. Щоб забезпечити українізацію робітничої класи, мусіла б драматично зрости числова вага місцевих українських робітників, а особливо вага недавно прибулої з сіл українськомовної молоді. Але до 1929 р. цього не відбувалося. А. Гіршфельд, аналізуючи

20. Обраховано за даними: Труд и профсоюзы на Украине: Статистический справочник за 1921-1928 гг. Харків, 1928, стст. 110-113.

21. Скрипник, назв. праця, ст. 260-261.

міграційні процеси на Україні на базі переписів 1897 і 1926 рр. помітив, що більшість пересельців до міст Донбасу походила з Росії, тоді, коли

райони аграрного перенаселення (Полісся й Правобережжя), які могли бути резервуаром для поповнення кадрів індустриальних районів ... (становили) тільки 14% загальної еміграції [Донбасу]. В чому тут річ? — він питає і відповідає: — Видно, ми маємо діло з історичною інертністю хліборобської людности Правобережжя й Полісся, що не має бажання перекваліфікуватись і вважає за краще у своєму рухові на Схід пересуватись за Урал, шукаючи вільних земель.²²

Тільки міграція селянства з перенаселених центральних і північних областей України до індустриального південного сходу могла зробити українізацію індустриального центру республіки дійсністю. Це фактично й відбулося після 1929 р., коли колективізація і індустриалізація брутальним і нелюдським способом примусили селянство вийти з його "історичної інерції". Започатковане колективізацією погіршення умов життя на селі спричинило стихійний доплив української селянської молоді до індустриальних частин країни, так що в 1929-1932 рр. українці спричинили швидкі й поважні зміни в структурі робітничої класи. У період перед колективізацією робочу силу для відновлюваної на південному сході промисловости постачали здебільша росіяни.

3

Найдалекосяжніші зміни в структурі робітничої класи сталися в найкритичнішу добу індустриалізації 1930-их рр. Але брак даних стає на перешкоді оглядові тих років. У міру того, як радянський режим чимраз яскравіше набирив рис тоталітаризму, публікацію даних про суспільні процеси різко обмежено, а те, що опубліковано, дуже сумнівне. Зліплюючи фрагментарні дані, спробуємо все таки відтворити розвиток тих вирішальних років.

Швидкий індустриальний ріст 1930-их рр. — загальна продукція республіканської індустрії збільшилася до 1940 р. більше, ніж у шість разів в порівнянні з 1928 р.,²³ — перебудував в основі розподіл економічно активного населення України за родом праці.²⁴

	1926	1939
робітники	6	37
службовці	8	17
селяни/колгоспники	<u>86</u>	<u>46</u>
	100%	100%

22. А. Гіршфельд. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.). Харків, 1930, ст. 81-82.

23. Україна за 60 років: статистичний довідник. Київ, 1967, ст. 99.

24. Обраховано за даними перепису 1926 р. і "Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, Украинская ССР". Москва, 1963.

Важливі зміни відбулися в робітничій класі. Передусім, її склад зріс від 1,1 млн в 1926 р. до 3,1 млн в 1939. Найбільший чисельний приріст стався в першій п'ятирічці. У роки 1926-1932 ця класа майже подвоїлася (не рахуючи утриманців).²⁵ У 1933-1939 рр. робітництво збільшилося на 30%.²⁶ Це стосувалося не тільки до самої України — у всьому СРСР темп зростання робітничої класи сповільнився під час другої п'ятирічки, коли наголос поставлено на зростання продуктивності праці, опанування нової техніки тощо. Отже, переважна більшість нової робочої сили з'явилася в Україні під час українізації, тобто перед 1933 р.

Який вплив мав цей приплив нової робочої сили на поділ робітничої класи за національністю? Дані перепису 1939 р. про національний склад радянського робітництва не були офіційно опубліковані. На щастя, є книжка С. Сеньявського і В. Тельпуховського, яка ці дані наводить. Щоб зробити їхні дані порівняльними до даних перепису 1926 р., треба вилучити з останніх певні категорії зайнятих, які ввійшли до рубрики "робітник" у 1926 р., а саме тих робітників, що працювали в деяких невинробничих галузях. Так ми встановлюємо, що 1926 р., з усіх 670 тис. робітників, 48% були українці. 1939 р. це число було 66%.²⁷ Інші джерела дають підставу думати, що питома вага українців у робітничій класі найбільше зросла при кінці першої п'ятирічки. С. Діманштейн оприлюднив, що 1932 р. 60% робітництва були української національності.²⁸ 1935 р., згідно з офіційним звідомленням, 62% робітників були українці.²⁹ У результаті суспільних змін українці стали більшістю цього вирішального сектора населення. Ясна річ, коли б не голод і масові депортації, приріст українців був би ще більший.

Дотепер ми розглядали зміни в національному складі робітництва в цілому. Який ефект мав приплив української робочої сили на поодинокі сектори робітництва? Чи ввійшли українці в стратегічні центри індустріальної робочої сили, а чи залишилися вони на менше платних, менш важливих працях? Маємо тут лише часткові відомості, але, як здається, вони ведуть до висновку, що українці закріпилися в економічно вирішальних секторах індустріального пролетаріату. У важкій промисловості участь українців піднеслася з 42% 1926 р. до 53% 1932 р.³⁰ На жаль, нам не

25. Обраховано за даними перепису 1926 р. і С. Сеньявский, В.

Тельпуховский. Рабочий класс СССР (1938-1965 гг.). Москва, 1971, ст. 333.

26. Революция и национальности, 1933, 1, ст. 14; О. Нестеренко. Развитие промышленности на Украине, т. 3. Київ, 1966, ст. 167.

27. Сеньявский, Тельпуховский, назв. праця, ст. 333.

28. Революция и национальности, 1932, 4, ст. 9.

29. Революция и национальности, 1937, 11, ст. 79.

30. С. Косіор. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні, — "Червоний шлях", 1933, 8-9, ст. 207.

вдалося одержати дані про точне число робітників-українців у важкій промисловості після 1932 р. Правдоподібно наплив українців спрямувався найчисельніше до нових галузей індустрії. У старих галузях, наприклад, у гірництві, українців-шахтарів 1933 р. було 46%.³¹ Але в металюргії вага українців зросла з 45% усіх робітників 1929 р.³² до 70% 1937 р.³³ Подібно до цього в хемічній промисловості кількість українців піднеслася з 51% 1931 р. до 75% 1937 р.³⁴ Уже 1933 р. 77% робітників у видобутку залізної руди, 77% залізничників, 60% робітників сільськогосподарського машинобудування і 63% робітників у виробі промислово-будівельних матеріалів були українці.³⁵

Традиційно до робітничої класи на Україні входили росіяни або зрусифіковані українці. Раніше наведені дані показали, що переважна більшість робітників не розмовляла, не читала і не писала по-українському і що особливо індустріальний пролетаріат культурно належав до російського світу.³⁶ Чи приплив нових українських робітників приніс з собою якісь зміни? У нас про це є мало даних. Але одне статистичне зіставлення, оприлюднене на XI-ому з'їзді КП(б)У показало значний поступ в українізації робітництва. Між 1927 і 1930 рр. число металістів, які розмовляли українською мовою зросло з 18% до 42% усіх робітників, а число тих, що вміли писати по-українськи, зросло з 14% до 35%.³⁷ До 1931 р., за словами Скрипника, число україномовних металістів зросло до 76% усіх робітників.³⁸

Робітництво почало змінюватися не тільки в своєму національному складі, але чимдалі більше і в культурній орієнтації. Українська мова й культура тепер просякала в середовища, які раніше її за традицією виключали. Косіор констатував 1930 р.: "Ми спостерігаємо величезне зростання інтересу робітників до української літератури, до української книжки".³⁹ Багатотиражний україномовний

31. Там таки.

32. Історія робітничого класу Української РСР, т. 2. Київ, 1967, ст. 172.

33. Торжество ленінської національної політики на Україні. Київ, 1967, ст. 429.

34. Косіор, назв. праця, ст. 210.

35. Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, ст. 172.

36. Наприклад, 1928 р. у 50 бібліотеках, проваджених профспілкою гірників Сталінського "округу" менше, ніж 8% усіх книжок були українською мовою. У Дніпропетровському "окрузі" 9% книжок у бібліотеках профспілки металістів були українською мовою. Див. Культурне будівництво в Українській РСР, т. 1, ст. 424.

37. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. Київ, 1976, ст. 660-661.

38. Скрипник, назв. праця, ст. 261.

39. С. Косіор. Вибрані статті і промови. Київ, 1968, ст. 270.

журнал для "культуробітників" "Масовик", заснований 1929 р. в центрі зрусифікованого робітництва на Донбасі, зазначав, що, на диво редакторів, тримісячна кампанія (1929 р.) популяризації української культури знайшла відгук у всіх без винятку підприємствах Донбасу.⁴⁰ Хвиля цитує багато звітів про зростання і притягальну силу української культури, зазначаючи при тому також викликане цим напруження в індустріальних районах Донбасу. Він наводить завваги Д. Лейкіна, робітника з Сталіно:

За останні роки до нас на завод, колишній Боссе, приїжджали з різних причин сотні доповідачів. І всі говорили по-російськи. Але раз-у-раз було чути вигуки: "Говори по-українськи!" Вигуки ті мають під собою глибокий ґрунт. Із тисячі робітників заводу ... більше половини — українці або ті, що говорять по-українському. Потяг до української культури, таким чином, у нас величезний...⁴¹

Перед знесенням партійного курсу на українізацію в 1933 р. користування українською мовою серед робітництва почало значно зростати. Найяскравішим виявом цього було те, що на початку 1933 р. 88% усіх заводських газет з'являлися українською мовою.⁴² Вплив шкільної системи також давав наслідки: у зрусифікованому Харкові, наприклад, хоч 3/4 дорослих робітників не володіли українською мовою — понад 50% "пролетарської молоді" 1928 р. вчилися в школах з українською мовою викладання.⁴³

Карл Дойч, американський фахівець політичних наук, спостеріг, що коли темп суспільної мобільності випереджає процес асиміляції, це може спричинитися до піднесення напруження в міжнаціональних стосунках.⁴⁴ Суспільна мобільність українців у ранніх роках періоду індустріалізації була справді висока, і дані про імпозантне зростання числа промислових робітників, які опановували українську мову в читанні й на письмі насуває думку, що процеси асиміляції не могли тримати кроку з процесами суспільної мобільності. На думку Дойча — при швидкому темпі зростання мобільності населення, збільшенні освітніх можливостей та наявності засобів масової комунікації — члени кожної національної групи стануть свідоміші своєї відмінності від інших груп, своєї спільності з особами, які користуються їхньою мовою чи мають спільну культурну спадщину. Тенденції раннього періоду індустріалізації

40. Партийное строительство, 1930, 6, ст. 60.

41. Андрій Хвиля. До розв'язання національного питання на Україні. Харків, 1930, ст. 110-111.

42. Косіор, "Підсумки ...", ст. 211.

43. Коммунистическая революция, 1928, 11-12, ст. 115.

44. Karl W. Deutsch. Nationalism and Social Communication. Кембрідж у Массачусетсі, 1953, ст.99-100.

показують, що українізація робітничої класи і міського населення набирали розгону якраз у той час, коли партія вирішила відмовитися від своєї політики українізації і вдатися до протилежної політики. Радянський провід з занепокоєнням спостеріг, що головне джерело його сили в Україні — міський індустріальний пролетаріат — швидким темпом перетворювався на українців, а не росіян і виникала можливість, що він стане речником чіткішої "національної" політичної настанови. Політику українізації припинено, мабуть, тому, що партія переконалася, що ця політика могла увінчатися успіхом.

4

Нашу характеристику робітничої класи у період після Другої світової війни почнім аналізом змін у класовій структурі республіки. Тут потрібне одне застереження: "класова" структура суспільства (распределение населения по общественным группам) у радянській літературі не відповідає термінові: "професійна" структура (распределение населения по занятиям). Наприклад, 9,1% осіб, розгляданих як колгоспники, 1970 р. працювали в промисловості, будівництві чи транспорті.⁴⁵ Щобільше, згідно з радянською статистикою, особи переважно фізичної праці в *радгослах* зараховуються до робітництва, а тих, які виконують таку саму працю в *колгослах*, уважають членами окремої класи — колгоспників. (Цю особливість радянської статистики важко виправдати після сільськогосподарських реформ 1966 р.).⁴⁶ Але, що в розгляданій нами темі як правило даних бракує або обмаль, мусимо користатися відомостями про "класову" структуру республіки в радянській інтерпретації, — бо в цих відомостях наводяться і національні показники.

Швидкий розвиток промисловости на Україні після Другої світової війни змінив класову структуру республіки. Становивши 1939 р. 1/3 населення (включаючи утриманців), робітництво стало

45. Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, т. 5. Москва, 1973, ст. 214.

46. Колгоспників часто називають селянами, бо формально вони колективно є "власниками" своїх засобів виробництва. Радгоспників, з другого боку, включають до робітничої класи. Не кажучи вже про фіктивність критерію "власности" (що в випадку колгоспників не стосується до власности на землю), з часом стає дедалі важче розмежувати колгоспників і "радгоспників". Якщо останніх приписують до робітничої класи, то чому й не перших? До 1966 р. система оплати праці в колгоспах різнилася від радгоспної. Платню колгоспникам вираховували на підставі числа зроблених трудовнів. Платні в колгоспах вираховувалися з того, що залишилося після оплати колгоспних видатків. (Формально колгоспники "самі собі

більшістю людности 1970 р. Важливим також є те, що в наслідок поширення індустріального капіталовкладення на центрально-західні й західні землі республіки в 1960-их рр., у клясовій структурі цих перед тим недорозвинених областей також зайшли зміни (див. таблиця I). Змінилася і клясова структура українського народу.

Таблиця I: Зміни в клясовій структурі на Україні за географічними зонами, 1959-1970 (у відсотках)*

зона	робітники		службовці		колгоспники	
	1959	1970	1959	1970	1959	1970
Донбас	70	72	19	21	11	7
Подніпров'я	48	55	18	21	34	24
Північний Схід	39	48	19	21	42	31
Центральний Захід	28	38	16	19	56	43
Захід	30	41	14	18	56	41
Південь	43	52	21	24	36	23
Україна в цілому	41	50	17	20	42	30

* включно з утриманнями. (Області згруповано тут у зони за пропозицією Романа Шпорлюка в його статті "Russians in Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the USSR" (Росіяни на Україні і проблеми української окремішности в СРСР) у "Ukraine in the Seventies" (Україна в сімдесятих роках) під ред. П. Потічного (Оквіл, 1975). Таким чином Донбас охоплює області Донецьку, Ворошиловградську; Подніпров'я — Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську області; Північний Схід — Харківську, Полтавську, Сумську області; Центральний Захід — Київську, Чернігівську, Черкаську, Житомирську, Вінницьку, Хмельницьку області; Захід — Львівську, Волинську, Тернопільську, Івано-Франківську, Закарпатську, Чернівецьку області; Південь — Одеську, Херсонську, Миколаївську, Кримську області.

Джерело: Перепись 1959 г., т. 2, таблиця 29; Перепись 1970 г., т. 5, таблиця 2.

платили"). Але від 1966 р., після скасування системи трудовнів, колгоспники почали одержувати не тільки гарантовану мінімальну ставку, але їм виплачують за відрядну роботу згідно з тарифами, подібними до тих, що застосовуються в радгоспах і промисловості. Уже 1969 р. 92% всіх колгоспів перейшли на нову систему зарплати (Див.: Экономика сельского хозяйства, 1969, 1, ст. 7). У наслідок цього зникла головна різниця між колгоспниками і робітниками радгоспів. Розбіжності в висоті зарплати між робітниками радгоспів і колгоспниками також вирівнюються. (Див.: Плановое хозяйство, 1971, 2, ст. 5; 1971, 3, ст. 14). Право на присадибну ділянку теж не можна вважати за критерій для протиставлення колгоспників робітникам радгоспів. Обидві групи обробляють присадибні ґрунта так само, як і деякі індустріальні робітники по малих містах. (Про різницю в ужитку присадибних ділянок колгоспниками і робітниками радгоспів на Україні див.: Ю. Арутюнян. Опыт социологического изучения села. Москва, 1969, ст.

Кількість колгоспників, які ще 1939 р. начисляли 60% усього українського населення, знизилася до 37% усіх українців 1970 р. Робітництво — колись маловажливий складник української класової структури — стало домінантною суспільною групою 1970 р. — 47% усього населення (див. таблиця II). Модернізація класової

Таблиця II: Класова структура України і українців (у республіці) 1939-1970 (у відсотках)*

	1939		1959		1970	
	<i>Україна</i>	<i>українці</i>	<i>Україна</i>	<i>українці</i>	<i>Україна</i>	<i>українці</i>
робітники	33	29	41	34	52	47
службовці	17	13	17	13	23	16
колгоспники	50	58	42	53	25	37
Україна в цілому	100	100	100	100	100	100

* включно з утриманцями. Ремісники і одноосібники, які в 1939 р. становили 2,3% усього населення, а в 1959 р. і 1970 рр. менше, ніж 0,3%, включені в число колгоспників.

Джерело: Ю. Арутюнян. Изменение социальной структуры советских наций, — "История СССР", 1972, 4; Ю. Арутюнян. Развитие однотипной социальной структуры советских наций. — "Современные этнические процессы в СССР". Москва, 1977.

Таблиця III: Питома вага українців у складі клас на Україні 1939-1970 (у відсотках)*

	1939	1959	1970
робітники	65	64	71
службовці	56	59	60
колгоспники	85	96	92

* включно з утриманцями.

Джерело: Обраховано за даними: Перепись 1959 г., т. 2, таблиця 53; Перепись 1970 г., т. 4, таблиця 7 і т. 5, таблиця 3; Ю. Арутюнян. Изменение социальной структуры советских наций, — "История СССР" 1972, 4; Ю. Арутюнян. Развитие однотипной социальной структуры советских наций. — "Современные этнические процессы в СССР". Москва, 1977. В. Козлов. Национальности СССР. Москва, 1975.

95). 1973 р. 30% пересічного прибутку колгоспників походило з присадибних діляниць, 20% у випадку "радгоспників" (Див.: Народное хозяйство СССР в 1973 г. Москва, 1974, ст. 632-633; Народное хозяйство СССР в 1974 г. Москва, 1975, ст. 606). Треба звернути увагу на те, що кілька радянських соціологів заперечують офіційно встановлену різницю між колгоспниками і робітниками, аргументуючи, що різниця не відповідає дійсності. Істотне в теперішній різниці між цими групами полягає в тому, що останнім не видають внутрішнього пашпорту, що штучно закриває їм шлях на ринок праці.

структури українців також привела до того, що українці виступають як більшість у складі робітництва. 1970 р. українці становили понад 70% робітництва в порівнянні з 65% 1939 р. (див. таблиця III).

Схарактеризовані тенденції показано тут на підставі радянських даних про класи. У цих статистичних зіставленнях робітників *радгоспів* зараховано до робітничої класи; через це нам потрібні дані про зайняття, щоб з'ясувати, чи вдалося українським робітникам ствердити себе в промисловості. Дані про загальні професійні категорії наявні для 1959 р., і при порівнянні цих даних з даними про класи виявляється, що вони ведуть до таких самих висновків і навіть уяскравлюють ці висновки.⁴⁷

класи — 1959	укр. (%)	зайняття — 1959	укр. (%)
робітники	34	фізична праця в промисловості	38
колгоспники	53	фізична праця в сільс. госп.	48
службовці	13	розумова праця	14
разом	100	разом	100

Коли мова про питому вагу українців у кожній з цих категорій, то порівняння статистики клас і зайнять виглядають так:⁴⁸

класа — 1959	укр. (%)	зайняття — 1959	укр. (%)
робітники	64	фізична праця в промисловості	70
колгоспники	96	фізична праця в сільс. госп.	88
службовці	59	розумова праця	60

Менша цифра українців у складі робітництва в даних про класи виникла через те, що, з одного боку, багато колгоспників доїжджають на промислову працю в містах, а з другого боку, — є особи несільськогосподарських професій, що працюють у сільських районах.

Детальніше вивчення робітничої класи виявляє, що число промислових робітників зросло в роках 1939-1959 від 3,1 до 7,2 млн — себто на 131%. До 1960-их рр. це зростання припадало переважно на ті галузі індустрії (машинобудування, металургія й гірництво), які зосереджувалися в південносхідній зоні республіки.⁴⁹ Така географія росту індустріального пролетаріату могла справити шкідливий вплив на розвиток українського контингенту. Але через

47. Обраховано за даними: Перепись 1959 г., т. 2, табл. 41, 55; Ю. Арутюнян. Изменение социальной структуры советских наций, — "История СССР", 1972, 4; В. І. Наулко. Етнічний склад населення Української РСР. Київ, 1965, рис. 3.

48. Там таки.

49. В. Романцов. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946-1964 рр.), — "Український історичний журнал", 1966, 2.

гострий брак робочої сили в усій промисловості України почалося масове рекрутування, прискорений вишкіл і спрямування на працю на заводах колгоспників, а особливо селянської молоді. Між 1953 і 1955 рр., наприклад, індустриальні підприємства України рекрутували щороку близько 100 тис. колгоспників. Між 1951 і 1955 рр. в індустриальну робочу силу влилося понад чверть мільйона західноукраїнських колгоспників.⁵⁰ Наслідком цього пропорція українців у робітничій класі поважно зростає. Між 1939 і 1959 рр. число українців зросло з 1,9 до 5,5 млн або на 192%, що набагато перевищило пересічну цифру для всієї республіки. До 1959 р., як уже згадано, 70% пролетаріату республіки були українці. Відповідно, вага тубільного населення в складі робітничої класи України була одна з найвищих у СРСР: з усіх 14 неросійських республік, Україна стояла у цьому показнику на третьому місці.⁵¹ У протязі цього між 1939 і 1959 рр. число російських робітників на Україні зросло тільки на 12%, і 1959 р. вони становили 24% усіх робітників.

Навала нових робітників, що була характеристична для 1950-их років, дещо втишилася в наступному десятиріччі. У всій республіці робітництво (за зайняттям) зросло на 62%.⁵² Хоч відомості про національний склад усієї робітничої класи не були опубліковані, але ми маємо дані про українських робітників у складі індустриального пролетаріату. 1967 р. 69% цього пролетаріату становили українці. Ідучи за окремими галузями промисловості, ми знаходимо, що українців було (у відсотках): 72% в хемічній промисловості, 65% у машинобудівельній і металургійній, 72% в легкій, 74% в харчовій, 59% у виробі чавуну й сталі, 56% у вуглекопальнях.⁵³

Безсумнівно, головним фактором, що вплинув на зростання переваги українців у складі робітничої класи, була індустриалізація Центрального Заходу і Заходу. На працю в цих зонах пішло 45% з усіх 4,6 млн робітників, які влилися в склад робочої сили України між 1959-1970 рр. Це принесло з собою фундаментальну перебудову зонального розподілу робітництва в республіці. Гідне уваги те, що 1970 р. пайка робітництва в Центральному Заході дорівнювала його пайці в Донбасі, а в Західній зоні було стільки робітників, як у Придніпров'ї (див. таблиця IV). Треба також підкреслити, що в Центральнозахідній зоні і на Заході головними працевлагодотворенцями

50. Я. Підпригоршук. Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки, — "Український історичний журнал", 1968, 11, ст. 54.

51. Сенявский, Тельпуховский, назв. праця, ст. 335.

52. Приналежність до робітничої класи тут визначається як "зайняті переважно фізичною працею".

53. Рабочий класс развитого социалистического общества. Москва, 1974, ст. 68.

Таблиця IV: Зміни в географічному розподілі робітництва України
1959-1970*

зона	1959		1970	
	загальне число	від- соток	загальне число	відсо- ток
Донбас	2,076,584	28.0	2,586,137	21.0
Подніпров'я	997,520	13.0	1,830,664	15.0
Північний Схід	1,055,775	14.0	1,548,866	13.0
Центральний Захід	1,374,865	18.0	2,476,697	21.0
Захід	939,817	13.0	1,839,069	15.0
Південь	1,018,224	14.0	1,777,834	15.0
Україна в цілому	7,462,785	100.0	12,059,276	100.0

* не включаючи утриманців.

Джерело: Обраховано за даними Переписи 1959 г., т. 2, таблиця 32; Переписи 1970 г., т. 5, таблиця 5.

стають такі галузі промисловости, як машинобудування, металургія, хемічна. В індустріальному профілі цієї частини країни 32% робітників працювали в цих ділянках 1970 р., і їхня пропорція далі зростає.⁵⁴ Таким чином на цих землях з'являється новітній індустріальний пролетаріат.

Хоч у нас немає всеохопних даних про національний склад робітництва в Центральнoзахідній і Західній зонах, поодинокі відомості вказують, що там українці творять переважну більшість. Наприклад, у Галичині в середині 1960-их рр. українці становили 90% робітників.⁵⁵ Зінич, пояснюючи, чому в Києві низьке число мішаних українсько-російських подруж між робітниками, каже, що "це пояснюється тим, що за національним складом основну масу робітників на заводах м. Києва складають українці".⁵⁶ І справді, хоч 1959 р. у населенні столиці українці становили 60%, у замешканій робітниками дільниці Дарниця пайка українців зросла до 73%.⁵⁷ Між індустріальними робітниками Львівської області ще в середині 1950-их рр. приблизно 70% робітників були українці, і це там, де десять років раніше українці становили виразну меншість промислової робочої сили.⁵⁸ Висновки про тенденцію розвитку в

54. Л. Чернюк. Особливості розвитку і шляхи підвищення ефективності машинобудування південно-західного економічного району. "Економічна географія", вип. 17. Київ, 1974, ст. 57.

55. С. Макарчук. Нові риси в побуті робітників Прикарпаття. Матеріали з етнографії та мистецтвознавства", вип. 7-8. Київ, 1962, ст. 5.

56. В. Зінич. Сучасний робітничий шлюб і весілля, — "Народна творчість та етнографія", 1957, 2, ст. 62.

57. Народне господарство міста Києва. Київ, 1963, ст. 168.

58. Г. Ковальчак. Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва. Київ, 1973, ст. 20.

майбутньому можна робити на матеріалі львівсько-волинського вугільного басейну. Це один з найновіших індустріальних теренів України, — що охоплює приблизно 10 тис. км². Тутешні вуглекопи не мали ніякого промислового досвіду. Коли б цей район промислово розвивався в ранішій історії України, ми спостерігали б тут поважний приплив відповідно кваліфікованих неукраїнців. Але через брак робочої сили, що існував у СРСР в середині 1950-их і в 1960-их рр. на шахтарів нового басейну мусило перетворитися молоде селянство з сусідніх околиць. У середині 1960-их рр. з усіх 30 тис. гірників 3/4 робочої сили становили українці.⁵⁹ Росіяни тут були, правдоподібно, робітники в старшому віці, ветерани праці, яких прислали з Донбасу вишколити молодий персонал, і їхня частка в складі робочої сили поволі спадає. Тому в сучасних обставинах будь-яка дальша промислова діяльність на цих землях сприятиме пересуванню місцевого населення в індустріальну робочу силу. Населення цих земель посідає найрозвиненішу національну свідомість — і в цих обставинах це має своє значення.

Гідні уваги ще кілька додаткових чинників, які сприяють збільшенню ваги українців у робітництві. Поперше, це розбудова сітки масового транспорту. Число "поїзників" (сільських мешканців, що доїжджають на працю до міст з українського культурного оточення) наближалося до одного мільйона 1968 р., себто 17% усієї робочої сили в промисловості, будівництві, транспорті й зв'язку.⁶⁰ До Києва 1969 р. їздило з околиць на заводи й фабрики щоденно 160 тис. робітників, а в Львові ця цифра сягала 70 тис.⁶¹ У Харкові того ж року їх приїздило аж 300 тис.⁶²

Подруге, — може ще значущіший фактор, — це піднесення освітнього рівня українського населення. Коли радянські соціологи говорять про "освітню революцію" робітництва, вони мають на увазі те, що тепер є багато більша кількість робітників з закінченою середньою освітою. Тут ми стикаємося зі своєрідним парадоксом. Робітництво України належить до найкраще освічених у СРСР. Коли порівнюємо робітничу класу РРФСР і України, бачимо, що в першій закінчену середню освіту мають 12,4% робітників, 2,9% мають незакінчену вищу або спеціалізовану середню освіту, а 0,1% мають закінчену вищу школу. На Україні ці цифри були 17,8%, 3,2%, 0,2%

59. М. Ковальський, С. Уваров. Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну, — "Український історичний журнал", 1970, 2.

60. В. Петренко. Село на шляхах піднесення: зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). Київ, 1970, ст. 23; Труд в СССР: статистический сборник. Москва, 1968, ст. 92-93.

61. Радянська Україна, 19. 4. 1969.

62. Прапор, 1969, 1, стст. 74-78.

відповідно.⁶³ Особливо молодь у робітництві України має надзвичайно високий рівень освіти. Працівник Лябораторії робітничих ресурсів при Московському державному університеті В. Немченко встановив, що 1970 р. 55% молоді, яка вперше входила в склад робітничої сили в Москві, мали закінчену середню освіту.⁶⁴ На Україні, взятій як цілість, середню освіту закінчили 63% рекрутованої підприємствами молоді.⁶⁵ Також особливо швидкий був ріст числа кваліфікованих робітників у республіці.⁶⁶ Коли в минулому кваліфікованіша, краще вишколена "робітнича аристократія" на Україні була національністю російська, то сьогодні становище, мабуть, змінилося на протилежне. Наприклад, проведене 1968 р. дослідження виявило, що пайка українців у складі кваліфікованої робочої сили була висока.⁶⁷ Цей стан можна пояснити переходом росіян на Україні в перебігу професійної мобільності з лав робітничої класи на вищі посади наглядачів і інші посади "розумової" праці. Але частково причина ховається в тому, що багатьом молодим українцям перегороджено можливість посуватися вгору в суспільстві. Парадокс полягає ось у чому: пропорція української молоді, підготованої до вищої освіти, себто з закінченою середньою освітою, є одна з найвищих у СРСР, але число вступників у заклади вищої освіти — одне з найнижчих у СРСР.⁶⁸ Ще серйознішим є те, що частка молодих українців у "вузах" на Україні різко спала впродовж 1960-их рр. — з 69% в 1955-1956 рр. до 60% в 1970-1971 рр.⁶⁹ Не маючи змоги вступити в заклади вищої освіти, українська молодь поповнює лави робітничої класи.

У наші дні понад чверть робітників України не досягла 30 років. У таких вирішальних галузях промисловости як металургія і машинобудування, найбільшому позасільськогосподарському секторі

63. Перепись 1970 г., т. 6, табл. 69, 70.

64. Александр Янов. Рабочая тема, — "Новый мир", 1971, 3, ст. 255.

65. В. Романцов. Рост рабочего класса Украинской ССР в 1946-1970 гг. і "Рабочий класс и индустриальное развитие СССР". Москва, 1975, ст. 377.

66. М. Плющ. Технічна творчість робітничого класу Української РСР. Київ, 1973, ст. 155.

67. Анатолий Орлов. Зміни в соціально-етнічному складі сучасної робітничої молоді, — "Народна творчість та етнографія", 1970, 4.

68. Згідно з переписом 1970 р., з 15-ти націй (що мають союзні республіки), українці були на місці четвертому за пропорцією 16-19-річних, які мають незакінчену вищу або закінчену середню освіту. Розгляд наступної вікової категорії дає змогу скласти певну уяву про місце українців з закінченою вищою освітою у віковій групі 20-29 р. життя. Тут відносний стан українців спускається до 14-ого з усіх 15-ти національностей. (Обраховано за даними: Перепись 1970 г., т. 4, табл. 5).

69. Правда Украины, 25. 12. 1956; Народное образование, наука и культура в СССР: статистический сборник. Москва, 1971, ст. 197.

народного господарства, майже половина робітників ще не має 30 років.⁷⁰ У минулому можливість посуватися вгору в суспільстві, досягнувши вищу освіту, була важливим чинником, що гамував невдоволення робітничої молоді. У наші дні вища освіта не може грати ту саму роль. Щоправда, суспільна мобільність знизилася і в Росії, але на Україні проблема ускладнюється тим, що до гри втручається чинник національної приналежності. Арутюнян, найвизначніший у Радянському Союзі дослідник національних відносин, пише: "Коли соціальні 'сподівання' лишаються не повністю реалізованими, з'являється незадоволеність, що проектується й на національні стосунки".⁷¹ У випадку молодих робітників у республіці, на яких ждуть не тільки загальні суспільні проблеми робітничої класи, але й певна форма національного гніту, можна припускати, що відбуватиметься зростання напруження. Обговорення можливих зв'язків між робітничою класою України і формуванням національного руху під проводом української інтелігенції виходить поза рамки цієї статті. На можливість такого поєднання вказує аналіза біографічних даних 656 осіб, учасників українського руху опору 1969-1972 рр.: виявляється, що 13% з них були робітники — здебільша молоді і кваліфіковані.⁷² Важко сказати, чи пайка робітників у національному русі зростатиме. Але одне можна ствердити з певністю: на відміну від минулого, національна структура робітничої класи України вже не стоїть на перешкоді перещепленню національного руху на міське, індустріялізоване середовище.

70. Перепись 1970 г., т. 6, табл. 52.

71. Ю. Арутюнян. Конкретно-социологическое исследование национальных отношений, — "Вопросы философии", 1969, 12, ст. 137.

72. Обработано за даними "Українського вісника" і "Хроніки текущих событий".

Замість обіцяної статті

Роман Шпорлюк

Запрошення редакції взяти участь у числі, присвяченому робітничій темі, автор цього допису прийняв був, не усвідомлюючи, яке важке буде його завдання. Зрозуміло, тема дуже важлива. Останнім часом світ довідався про спроби створити незалежні профспілки в СРСР і про інші вирази робітничого невдоволення там. Про це писали багато, і не будемо всім відомого повторювати. Серед матеріалів, що їх вищепідписаний зібрав до цієї теми є вирізка з варшавської "Політики" про те, що на вимогу місцевої профспілкової організації в Пярну, в Естонії, припинено працю в одному з відділів тамтешнього промислового закладу. Причина? Порушення техніки безпеки праці. Справа дійшла "аж до республіканського уряду", який визнав вимоги робітників виправданими. Секретар профспілок Естонії, Юган Ульфсак, заявив при цій нагоді, що утримання робітників відділу, а то й цілого підприємства від праці це крайній захід, бо звичайно адміністрація наперед бере до уваги спілкові вимоги ("Політика", 5 травня 1979, ст. 2).

Це цікава інформація, на яку автор не натрапив у інших джерелах, хоч, певне, про це писали естонські видання на Заході. Чи подібні явища мають місце на Україні? Чи на Україні профспілка була б спроможна зайняти таку позицію, чи уряд УРСР реагував би (реагує?) подібно, не можемо сказати з браку інформації. Здається однак, що власне спроби організувати незалежні профспілки пояснюють можливість таких випадків, як інцидент у Пярну: влада боїться свідомих організованих виступів робітництва. Це є наука польських подій минулого десятиліття, зокрема виступів на Балтицькому побережжі десять років тому і страйків 1976 року. Економічна і політична ситуація в Польщі при кінці 1979 р. була дуже напружена, а аналітичні статті західних кореспондентів з інших східноєвропейських країн говорять про можливість повторення польських заворушень. Особливо напруженою стає ситуація у Чехо-Словаччині.

Читач преси знає в загальних рисах, у чому справа. Енергетична криза, яка ще кілька років тому давала стільки радості комуністичній пропаганді як доказ кризи капіталізму, вразила Східну Європу, включаючи СРСР, дуже болюче. Інфляція, явище, яке за самою суттю соціалізму мало бути йому невідомим, є всюди-суша і дуже болісна. Продуктивність праці зростає дуже поволі.

Якість продуктів промисловости низька: комунізм досяг того, що навіть чехи перестали порядно працювати. Ще тільки східні німці працюють — але німці — це окрема справа, крім того, їм ліпше платять. Вісімдесяті роки, в цьому погоджуються всі, будуть дуже напруженим періодом економічно, соціально і політично в Східній Європі, — а в СРСР, особливо на Україні, також і демографічно.

Як реагують робітники на такі явища, як фактичне зниження заробітної платні, і як на їхню реакцію відповідає уряд, залежить від низки факторів, які важко вичислити. Багато праць з'явилося, наприклад, про власне ті частини польського робітництва, які вийшли на вулицю у Гданську і Щеціні 1970 року, і в Радомі і під Варшавою шість років пізніше. Чверть століття тому, в 1953-1956 роках були робітничі протести в Східній Німеччині, Чехо-Словаччині, Угорщині, Польщі. Можна сказати, що форма робітничих виступів залежить від того, який освітній рівень мають робітники, яке їхнє соціальне походження і соціальний досвід, а також яке в них практичне знання про зовнішній світ. Це зовсім не так, що протестують найменше оплачувані робітники. Щоб робітники створили страйковий комітет, щоб такий комітет вмів діяти, — не досить мати причину до невдоволення. Треба мати також певну політичну традицію, досвід, пам'ять: політичну культуру. Всі ці елементи вимагають, щоб дана маса людей мала почуття своєї окремішності й єдності, щоб одиниці й маса вважали себе складовими частинами власне робітничої класи, в даному випадку польської робітничої класи. З другого боку, потрібна відповідна політична поведінка інших сил суспільства і врешті органів влади. Чи ті інші сили й групи почувають себе приналежними до якогось більшого суспільного цілого спільно з робітниками? Це теж питання свідомости, пам'яті, культури. Якщо є свідомість спільного минулого, спільної приналежності до великого суспільства — певні дії одного складника суспільства можуть розраховувати на реакції інших груп у межах спільних норм поведінки. Якщо такої спільноти нема, все є можливим: наприклад, на страйк робітників уряд може відповісти масакрою з застосуванням машинової зброї і танків.

Що таке робітництво України? Чи можна говорити про робітників України як про поняття, що означає не тільки всіх чоловіків і жінок на території України, які виконують певного роду працю, але й за яким криється певна спільнота поглядів, настанов, стилю життя? Насамперед, ми, власне, не маємо основних даних про робітництво, починаючи від таких елементарних показників, як його склад за національним походженням, мовою. Ледве чи є дослідження про те, звідки родом є теперішнє покоління робітників: і географічно (скільки народилося в районі, де тепер проживають, скільки переїхало з інших частин України, скільки є мігрантами ззовні) і соціально. Соціальне походження це дуже цікаве питання,

бо робітник, який щойно переїхав з села (після школи, армії), це зовсім інший соціальний тип від сина і внука промислового робітника. Яка частина робітництва належить до другого типу? Якщо про це є соціологічні праці, я певний, читачам журналу їх буде цікаво знати. Можна поставити гіпотезу, що робітництво західних областей України в мінімальній мірі включає одиниці, які самі або їхні батьки, були робітниками і одночасно мешкали в тих же західних областях до 1939-1945 років. Отже, маємо там феномен автохтонного робітництва першого покоління з домішкою імпортованого робітничого елемента, що складається і з нових і в якійсь частині спадкових робітників, при чому ці іммігранти розподіляються на українців, росіян та інших. У якому значенні ми можемо стосувати спільний термін "робітництво" до таких гетерогенних елементів, відповіді не вміємо.

Обставини на решті українських земель ледве чи менш складні. Здається, що слід там говорити про виразні окремі демографічні і культурні формації. Одна така формація — це Донбас, де існує спадковість робітничих поколінь (але може це теж перебільшення: який вплив мала воєнна руйна, наскільки поширений був перехід дітей робітників до партійного і державного апарату?) і де, треба гадати, традиційні взірці поведінки передаються новоприбулим. Тут виникає вже тепер справа, яка в задумі цього допису мала стати поруч інших питань аж при кінці. Справа ця вимагає короткого вступу. Від кінця війни в кількох великих кампаніях набирали молодь з усіх частин України на роботу в шахтах Донбасу. Одна з таких великих кампаній мала місце в 1950-их роках, за Хрущова. Тепер має місце подібна кампанія. Молодь їде в Донбас з Івано-Франківська, Чернівців, Поділля. Питання: чи хтось досліджує — чи взагалі звернув увагу на цей довготривалий процес? Питання друге: якщо так, які соціальні, демографічні, етнічні, мовні наслідки цього явища? Дані переписів населення 1959-1970 показують абсолютне, підкреслюємо, абсолютне, а не відносне зменшення числа українських мовців у містах Донбасу: з того виникало б, що оті хвилі української молоді там пропадають або що процес мовної асиміляції проходить так широко, що ті іммігранти не можуть його зупинити.

Справа, яку ми гадали були піднести аж при кінці, є така: чи не варто було б, щоб хтось узявся за цю тему і її опрацював? Повного всебічного дослідження, розуміється, неможливо зробити, таких праць не виконують там. Але сама радянська преса, особливо молодіжні видання, є джерелом, яке розумна і кваліфікована людина могла б використати з великим позитком. Скромна пропозиція: хай котрийсь з українських соціологів, професорів американських чи канадських університетів, запропонує студентам (а там є студенти, які по-українськи читати вміють) прості курсові, а може й дипломні чи магістерські роботи на тему таку чи подібні. Такі

газети, як "Молодь України" і "Комсомольское знамя", які адресовані молоді, крім того "Робітничка газета", профіль якої зраджує сама назва, — це можуть бути прекрасні джерела в руках, повторюємо, кваліфікованих дослідників. Як нема охочих серед соціологів, може знайдуться політикознавці або й журналісти: як би нас всіх зацікавила порівняльна студія двох молодіжних газет УРСР з погляду того, як вони трактують теми робітничого життя. Чи можна, наприклад, сказати, що російськомовне "Комсомольское знамя" в основному орієнтується на міського читача, в тому числі робітничого, а "Молодь України" — на село?

Така тема була б реальним вкладом до нашого знання про сучасну Україну, а водночас дала б її авторові особистий і професійний успіх. Вже досить давно, тому років десять, був в університеті, де я працюю, студент українського роду, який спеціалізувався в журналістиці. Одного разу він мені сказав, що думає писати дипломну працю про іранську пресу. Чому іранську!? — А, бо в мене є приятелі іранці, і мені цікаво. — Я порадив молодій людині подумати про тему, яку він має шанс краще розробити, а при тому і вищу оцінку здобути. Я переконав студента, що українська преса в Америці є такою темою. Ви здогадуєтеся про решту: професор журналістики, керівник нашого студента, захопився темою, про яку до того мало знав (мода на "етнічні меншості" шойно починалася), студент почав читати "Свободу" не з національного обов'язку, а як джерело в дослідженні, а рік пізніше я дізнався, що наш дослідник дістав високу оцінку, а ще в додаток департамент приділив йому магістерську стипендію. Чи треба казати, що за працю про іранську пресу він не має жадного шансу на такий успіх? (Мови він не знав, розуміється).

Отже, загальна пропозиція: використовуймо джерела і переконуймо молодь, яка про це не знає, що знання української мови можна практично використати у навчанні. Але, щоб цього досягти, треба у цьому переконати наших професорів, а також, що важко зрозуміти, журналістів. Читач української преси на Заході, який одночасно систематично читає пресу УРСР, бачить, що тільки одиниці серед еміграційних авторів досліджують економіку, соціальні питання, освіту, ідеологію, — залежно від профілю даного автора — на сучасній Україні на підставі також тамтешньої преси. Цілі ділянки залишаються поза увагою дослідників, серед них різні аспекти робітничого питання. Додаймо, що деякі, власне найцікавіші факти про події в СРСР, в тому числі про сучасну проблематику України, публікуються не в київських виданнях, а в московських. Про ці справи українська преса довідується через звіти західних кореспондентів або з "Нового русского слова". Не дивуємося тому, що українській пресі треба було кілька місяців, щоб "відкрити" Ташкентську конференцію про викладання російської

мови в неросійських школах. Певні теми, які цікавлять українців не цікавлять "Новое русское слово" і проходять поза увагою західних репортерів у Москві.

Це однак практичні пропозиції плюс дигресія. Повернімося до географічних вимірів сучасного робітництва на Україні. Поза Донбасом і західними областями, про які вже згадано, Придніпров'я (Дніпропетровськ, Запоріжжя), здається, має трохи менш російський характер, але важко й тут оперувати твердими даними. (У Дніпродзержинську кілька місяців тому відкрили російський драматичний театр. У Кривому Розі, одному з найбільших міст України, вже кілька десятків літ єдиний театр — російський). Є дані, що має місце досить сильний міграційний рух на південь України, до міст і промисловости, але й також на село. Чи такі рухи якимось впливають на етнічні відносини, тяжко сказати, бо дані дуже неповні. Цілком окреме явище це населення Києва. У Києві відсоток мігрантів особливо високий і в нього входять дуже різномірні елементи: серед робітництва першого покоління є багато народжених у західних і середніх областях, при чому до цього причиняється виключення східних і південних областей з програми так званого оргнабору до Києва. (Пояснюється це потребою в робітниках у названих областях, а також і їхньою іншою спеціалізацією). Яке культурне, мовне, національне обличчя, яка соціальна свідомість нових робітників Києва?

Мета цього поверхового огляду — поставити питання, чи взагалі існує українське робітництво як суспільна група, що має не тільки спільне місце в поділі праці, але також характеризується спільним культурним чи духовим обличчям. Бо, як відомо за Гегелем і Марксом, кляса в собі це одне, а кляса *для себе* — це щось суттєво відмінне. Порядком дискусії ставимо тезу, що тепер ані робітництво ані селянство не є клясами для себе — їм бракує свідомости, а ще більше організації.

Релігія також може відігравати тут роль. Організація не конче мусить бути політичною. Це тема, на якій автор особливо мало обізнаний, але до якої може назвати двох відомих експертів Богдана Боцюркова і Бориса Левицького. Перший спеціалізується в релігійній і церковній проблематиці, другий, наскільки знаю, вивчає релігійні рухи, власне, в соціологічній, а навіть політичній площині. Фактом є, що релігійні рухи діють серед українського робітництва: було б цікаво знати, які саме і які між ними є відмінності територіально, професійно, національно тощо.

Визнаючи роль релігії, не треба нехтувати інші аспекти проблеми. Оскільки традиційно українська інтелігенція є філологічної орієнтації і сприймає світ через мовно-літературну призму, багато цікавого можна б сподіватися від соціально-літературних студій сучасної літератури УРСР. Дуже можливо, що мають рацію

наші знавці, твердячи, що сучасна романістика й новелістика там низькоякісна, але все таки може б варто читати ці твори як потенційне джерело інформації — помімо усього соціалістичного реалізму, мета якого показувати дійсність фантастично? Людина, озброєна знанням і критичною методою, може і з найбільш мистецьки нездарних творів отримати своєрідну інформацію про побут, про реалії щоденного життя, про соціальні тертя і конфлікти і т. п. Пригадаймо клясичну вже студію Александра Гершенкрона, світової слави *економіста*, про економічні умови життя за часів Сталіна, опрацьовану на підставі соціалістично-реалістичних *романів*, а також недавно книжку Вери Данам (Dunham) про "середню клясу" сталінських часів, теж оперту на дослідженнях третьорядної літератури епохи (In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction. Кембрідж [Cambridge University Press], 1976). Це може не так приємно читати як раннього Тичину і пізнього Первомайського, — але потенційно тут маємо своєрідне джерело відомостей про робітників і інші кляси сучасного народу.

Навіть, якщо нам на Заході ця творчість не подобається, вона є і, напевне, поширюється. Ставимо питання: чи робітники на сучасній Україні "споживають" українську літературу? Живемо в час масової культури, масова культура в своїй особливій формі існує і в СРСР, при чому і обмежено просочуються впливи західньої масової культури. Що з творчости отих всіх Козаченків, Збанацьких, Гончарів, Загребельних — про якість творчости яких не нам судити — доходить до робітника в Макіївці, Кривому Розі, Калуші? Чи робітники читають українську клясику? Чи її "вивчають" у школах робітничої молоді, технікумах, тощо? Хто на Заході це досліджує?

Поруч літератури, здається, існує ще одне, цілком іншого роду джерело знань про сучасне суспільство на Україні, яке теж використовується мінімально. Маємо на увазі туристику. Щороку тисячі їдуть на Україну, але скільки описів побуту, життя, обставин, звітів про те, що люди думають і як вони думають, у нас є? Не пропонуємо нікому шпіонажу, маємо на увазі розумне спостереження. Що люди читають, чи є в них у хаті книжки, які, кого вам радять читати, чи користають з бібліотек, як вони забезпечені; які в них друзі, чи робітники мають приятелів серед інтелігентів, чи є подружжя міжклясові, чи ще відіграють ролю різниці між "східняками" й "західняками" у товариських і родинних стосунках — питання можна б продовжувати без кінця. Фактом є, що про реалії тамтешнього життя еміграція знає мало. Побоюємося, що навіть ті, що там їздять проходять мимо надзвичайно важливих явищ і питань, — бо про них не думають.

Як усім добре відомо, в попередніх кілька десятиліть Україна і низка інших народів Східньої Європи пройшли стадію раптової суспільної трансформації. Колективізація — сільського господар-

ства, урбанізація, індустріалізація — це спільний досвід багатьох народів — хоч не всіх, як показує приклад Польщі, де колективізації не було. На Україну ці загальні складники модернізації радянського типу прийшли разом з демографічною катастрофою, голодом 1933 року. Наслідки того голоду ще не загоєні. У певній, дуже істотній мірі вони ніколи не зникнуть.

Як здається, пора великих соціальних рухів з села до міста у Східній Європі належить до минулого. Соціальні верстви промислового суспільства в основному зформовані і відтворюють себе всередині: все частіше діти робітників стають робітниками замість того, щоб вступати до вищої школи, а самих робітників уже не висувають на провідні, керівні пости, які тепер обіймають дуже часто власне діти таких же керівників. Перспектива уповільнення соціальної мобільності все більше усвідомлюється робітничою молоддю Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини. Соціологічні дослідження в Угорщині і Югославії показують, що син і дочка робітника має значно менший шанс, ніж дитина службовця, дістатися до вишу, а дитина селянина значно меншу від робітника. На Україні це питання, як усі інші, має національний аспект. Є дані (завдячую цю інформацію Богданові Кравченкові), що відсоток українців серед студентів на Україні останніми роками зменшується. Якщо соціальні тертя спричинені фактами, згаданими на початку статті, а загострені уповільненням соціальної мобільності в країнах Східньої Європи можуть знайти вираз у робітничих класових та політичних виступах, в українських обставинах це явище може бути сприйняте, як елемент національного утиску. Особливо так станеться, якщо (бо так статися не конечно мусить) загал буде вважати, що місця в університетах, посади в наукових установах тощо надаються приходням ззовні поза чергою. Згадаймо цікавий факт, що 1973 року українці становили 50,6 відсотків наукових кадрів на Україні. (У Литві литовців серед учених було 85,9%!).

Тези про завершення періоду великих просунень серед суспільних верств не треба розуміти як їх припинення. Промисловість на Україні і в СРСР як цілому відчуватиме велику нестачу робочої сили, особливо в теперішньому десятилітті, 1980-их роках. На Україні проблема джерела робочої сили стає драматично. Іван Майстренко звернув уже увагу на те, що згідно з переписом населення 1979 року на українському селі фактично припинився природний приріст населення ("Сучасність", 1979, 10). У містах природний приріст населення є в кілька разів вищий, ніж на селі. Чогось подібного українська історія досі не знала, хіба що рахувати роки колективізації й голоду. В Естонії та Латвії було більше смертей, ніж народжень, у час поміж переписами, слід гадати, що таке саме сталося в деяких частинах Росії. Отже, маємо тут явище, яке вимагає порівняльних дослідів. Високий приріст є в Середній Азії, і деякі вчені говорять

про перспективу іміграції робітників звідтіля до європейської частини Союзу. Інша можливість — відплив росіян, українців тощо з Азії (такий відплив уже помічається на Закавказзі) і прихід на їхнє місце узбеків, казахів, таджиків. У кожному разі Україна отримує населення ззовні вже тепер і буде притягати його в дальшому. Робітництво України наслідком цього процесу ставатиме ще різно-ріднішим, хібащо повертатимуться на Україну переважно українці. У таке не дуже віримо. (Пам'ятаємо великий землетрус у Ташкенті 1966 року? Усі республіки дали допомогу братам ташкентцям: Україна послала до Ташкенту тисячі робітників, а Вірменія запропонувала вірменам, які проживали в Ташкенті і втратили хату — помешкання і роботу у Вірменії. Усі народи подали допомогу, — але кожен на свій розум.

Дуже можливо, що в містах приріст населення також упаде ще більше. Україна, як і Росія, веде перед в алькоголізмі, який став масовим суспільним лихом. Тільки там, де "релігійні пережитки" ще не викорінені, серед мусулман, п'ють менше. Наслідком цього, між іншим, чинника є явище безпрецедентне у так званих розвинених країнах: в СРСР скорочується середня тривалість життя і збільшується смертність серед немовлят. Питання про пияцтво, яке було громадським лихом і до революції, тепер особливо гостре. (А Ленін провіщав, що за соціалізму горілка буде повністю виведена з продажу. Ось ленінський заповіт, який би здійснити до нового ювілею!). Пияцтво — це і вираз незадовільної економічної системи — за гроші нема чого купити, крім горілки, — і форма протесту проти моральної і духової атмосфери, яка панує в країні. На нашу думку, боротьба з пияцтвом повинна стати одним з найпильніших завдань свідомих громадян.

Думаємо, що читач тепер розуміє, чому у цього допису такий заголовок. Це бо не стаття, а кілька шкіців чи віньєток до теми про сучасне робітництво. Ініціативу редакції слід вітати і бажати подібних широко-проблемових заходів у майбутньому. Зрозуміло, є інчі аспекти сучасності, які безпосередніше, гостріше притягають до себе увагу. Однак не слід ігнорувати й тих прозаїчних, здавалося б, сторін дійсності, які визначають життя мільйонів людей. Ота дійсність бо є контекстом і великою мірою детермінантом соціальної і політичної дієвості починів свідомих одиниць і груп.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І РОБІТНИКИ

Вадим Белоцерковський

Почати треба з того, що і інтелігенція і робітники бувають різні. На початку 1960-их років я одержав творче відрядження від Спілки письменників СРСР на уфімський завод "Синтезспирту ім. 40-ліття ВЛКСМ", один з найбільших нових заводів нафтохемії того часу. На моє прохання мене поселили в робітничому гуртожитку заводу. Десь через два тижні мені треба було поговорити з головним інженером заводу Савельєвим. Я вже знав, що він — людина ділова й владна, але інтелігентна та широкоосвічена. І ось я сиджу в його приймальні, чекаючи на те, щоб він звільнився, та раптом з-за оббитих дверей його кабінету починає долимати піднесений голос і щось добре знайоме чути в словах, що заледве звідти долітають. Голос стає гучнішим, і я розумію, що в кабінеті ллється густий потік елементарних матюків. І лише тепер я усвідомлюю, що ось уже два тижні мені цього бракувало, два тижні я не чув справжніх матюків, спілкуючись та обертаючись серед тутешніх робітників. Справді, окремі "вставні" слова долітали, але справжніх кількаповерхових матюків я не чув. Розумію, що тяжко в це повірити, але це так. На уфімському заводі, що належав до нової індустрії з доволі складною технікою виробництва та керування нею, і робітники належали до нової формації. Це були переважно молоді люди з солідною освітою за плечима. Окрім відсутности матюків, а також і непогамованого вживання спиртного, більшість з них відзначалася доброзичливістю і своерідною інтелігентністю. Але ще через деякий час, повернувшись увечорі в гуртожиток, я побачив у своїй кімнаті двох нових мешканців, молодого й старшого робітника. На столі пишніла півлітра з закускою, робітники жваво розмовляли, і я одразу зрозумів, що вони прибули з якихось зовсім інших районів країни. Їхня мова була густо пересипана матюками, очі виблискували нетутешнім цинізмом і агресивною хитруватістю: "Нас не об... (обкрутиш)!" Але навіть я здивувався, а скептичному читачеві й зовсім буде тяжко повірити, що предметом їхньої дискусії було питання: чи є Шолохов автор "Тихого Дону"? Це було, нагадаю, на початку 1960-их років, коли й серед столичної елітарної інтелігенції про це ще майже не говорили.

— Ви звідки? — спитав я.

— З Москви, — була відповідь. Вони приїхали у відрядження на "Синтезспирт" для ремонту чи налагодження якогось москов-

ського обладнання. Отож бо я відчув одразу щось рідне у їхній зовнішності! Я вже встиг відвикнути від москвичів і тоді подумав, наскільки відрізняються москвичі від провінціалів. Цинізм, агресивність і ширша культура — оце, мабуть, головні складники цієї відміни. Пізніше ці робітники почали говорити й про "політику", що-сили лаяли порядки й лад, але усе це з тим же відтінком цинізму і притиском на матеріальні аспекти.

Таким чином, ми вже виявили три групи або типи. Інтелігенція типу Савельєва та два типи робітників. Про Савельєва я пізніше довідався, що він не тільки лихослов і хам до підлеглих, а ідейний представник авторитарної, технократичної інтелігенції, якій властива любов до російського народу і зневага до реального російського, а надто неросійського населення. Гасло таких людей: "Потрібна дисциплінація всієї країни"! Себто потяг до сталінізму, але, зрозуміло, без терористичних крайностей, так би мовити, до сталінізму з людським обличчям. Ну, і звичайно ж, властивий культ спеціалістів і презирство до бюрократів, урядовців.

Класифікація як інтелігенції, так і робітників не вичерпується, зрозуміло, цими типами. Можна розвинути доволі тонку градацію залежно від спеціальности, становища на ієрархічній драбині і регіону проживання, проте для нашої мети досить доволі приблизного розподілу інтелігенції та робітників на дві групи, чи шари. Інтелігенції — на гуманітарну й наукову (точні науки), а робітників — на промислових і таких, що безпосередньо обслуговують населення: побутовий ремонт, таксомоторний транспорт, провідники залізничних вагонів, вантажники по крамницях та торговельних складах тощо. Між цими двома головними категоріями робітників існує на мій погляд колосальна різниця за всіма критеріями: психологічними, моральними та політичними. Робітники зі сфери обслуговування — це найчастіше дуже й дуже деморалізовані, колоблатні та алькоголізовані, так би мовити, люди. Вони в цьому мало чим відрізняються від решти персоналу обслуги: торговельних робітників, офіціантів тощо. І саме з них уявляє про всіх робітників більша частина інтелігенції, особливо гуманітарної. Коли читаєш про робітників чи про "народ", скажімо, в Амальріка ("Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?"), у Сінявського і низки інших письменників-дисидентів, то бачиш, що вони описують насамперед людей із сфери обслуговування (або "обшахраювання"). Цей прошарок в умовах державного капіталізму (чи держсоціалізму) приречений на жалюгідне існування, скрайню корупцію та взаємний антагонізм приналежних до нього людей. Кругова порука корупції дещо маскує цей антагонізм. Кажуть, правда, що і промислові робітники змушені "крутитись", себто приписувати, шахрувати, виносити, працювати "наліво" і таке інше. Це правда, але забувають або ж не розуміють при цьому про

різний вплив на психіку потреби обдурювати хижу й зневажану державу чи таких самих, як і ти, нещасних роботяг та службовців. В обслузі квітнуть усі можливі й неможливі вади, на які тільки може страждати "цар усесвіту". Тут і мізантропія, і ксенофобія з шовінізмом та антисемітизмом, і заздрість з ненавистю до людей, що чимось відрізняються та досягають успіхів — до туристів, автомобілістів, спортсменів, студентів, інтелігенції і до всякого начальства — усе це в поєднанні з плазуванням та схилянням перед силою. Прошарок цей без сумніву деструктивний і готовий до чорної анархії за кризової ситуації будь-якого напрямку й характеру. Але, Богу дякувати, він настільки вже деморалізований та роз'єднаний взаємною недоброзичливістю й підозрлістю, що не здатний на жадні самостійні чи узгоджені акції. Між іншим, люди цього типу бояться лише справжніх промислових робітників. Я в цьому переконався, працюючи в школах робітничої молоді. Там, де в класі є хоча б кілька таких робітників, проблеми з дисципліною нема. Інакше цю проблему розв'язати неможливо, навіть якщо в класі вчать міліціонери!

Одне слово, я виношу цей прошарок за дужки (і численністю він, звичайно, поступається промисловим робітникам) і, кажучи далі про робітників, матиму на увазі виключно кадрових робітників промисловости.

Міркування про робітників

І ось при цьому застереженні я повинен констатувати сумне становище: у більшості робітників нема загального антагонізму чи зневаги до інтелігенції як такої, а в більшості інтелігенції така зневага до робітників є. Особливо ж у гуманітарної та столичної інтелігенції.

Робітники в своїй більшості підходять до інтелігенції диференційовано, відрізняють, скажімо, людей типу головного інженера Савельєва від інтелігентів інших типів, і ставляться до них відповідно.

А інтелігенти, як правило, скидають усіх робітників на купу, і судять їх, повторюю, за покидьками зі сфери обслуговування, які товчуться коло винних відділів крамниць та приходять у будинки ремонтувати. Ця зневага має різні ступені й відтінки: від скептичної настанови до справжньої народофобії. І ці настрої, звичайно, знаходять свій теоретичний вираз. Який же інтелігент обійдеться без теорії! На жаль, ці теорії розповсюджені й серед дисидентської інтелігенції. Зупинімось на цих теоретичних поглядах.

Андрій Амальрік пише про "російський народ", включаючи в це поняття і робітничий клас: ("Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?", стст. 30-34):

Російському народові в наслідок його історичних традицій чи ще чогось майже зовсім незрозуміла ідея *самоуправління*, рівного для всіх закону і особистої свободи — і пов'язаної з цим відповідальності. Навіть в ідеї прагматичної свободи пересічна російська людина побачить для себе не можливість добре влаштуватися, а небезпеку, що якась спритна людина добре влаштується його коштом. Саме слово "свобода" більшість розуміє як синонім слова "безладдя", як можливість безкарно здійснювати якісь антисуспільні й небезпечні вчинки.

Що особистість сама собою являє якусь цінність — це дико для народної свідомості... Поняття "справедливості" на практиці перетворюється на бажання, "щоб нікому не було краще ніж мені"... Нарешті, народові притаманне схилення перед силою. А до того ж радянський народ являє собою малокультурну і соціально дезорієнтовану масу.

Пролетаризація села, — вважає Амальрік, — спричинилася до виникнення "дивної кляси" — не селян і не робітників. Серед робітників є маса вчорашніх селян, а в "середній кляси" — вчорашніх селян і робітників... Чим відчуває себе ця маса і чого вона хоче, нікому, я думаю, невідомо... Люди, потрапивши в нове оточення і умови, стають водночас і заляканими й агресивними.

Андрей Сінявський вважає, що всьому російському народові "пияцтво в сполученні з зlodійкуватістю надає босяцької розв'язності і ставить російський народ серед інших народів у підозріле становище люмпенів... Ми тепер усі блатні" ("Мысли врасплох", стст. 41-42).

Григорій Померанц у першій, самвидавській версії своєї статті "Люди воздуха" визначає робітничу клясу як "клясу двієчників", себто людей, які погано навчаються в школах і змушені йти в робітники.

Юрій Глазов, емігрувавши на Захід, писав ("Русская мысль", 8, 6, 1972):

"Лають владу від малого до старого, але за винятком *кількох сот сміливців*, що тією чи іншою мірою пробували відстояти в країні справедливість і гуманне ставлення до людей, «проста радянська людина» нічого не хоче робити". Вона "до радянської влади ставиться так само, як простий мужик, що поливає болотом свою власну жінку: вишпетавши її на всю губу в колі друзів, він на ніч усе ж повертається додому і лягає з нею спати!" (підкреслив я — *В. Б.*)

Відомий в емігрантських колах літератор з нових емігрантів у розмові з групою старих емігрантів, де я був присутній, висловив думку, що "робітники — завжди опора комунізму або фашизму, і в майбутній Росії їх треба загнати вниз на галери! Дати їм туди телевізори та інші блага, але тримати їх унизу". (Оскільки ця думка була висловлена в усній формі, я не називаю імені автора). Між іншим, ця людина була близькою до націоналістичних кіл російської еміграції.

Інший не менш відомий літератор і новий емігрант, який до того ж зарекомендував себе в СРСР як незвичайно мужня й чесна людина, висловився (також у приватній розмові), що в випадку народного повстання в Радянському Союзі він готовий узяти автомат і разом з кагебешниками стріляти в народ, тому що той ворожий до культури. Зрозуміло, що в устах даного, конкретного інтелігента автомат був полемічною пересадомою.

Нарешті, широко розповсюджена серед інтелігенції думка, що система в цілому задовольняє робітників, бо вони розуміють, що при іншій системі не зможуть "халтурити" і будуть змушені "вколювати".

Скептично ставиться до робітничого стану й такий видатний теоретик і ветеран правозахисного руху, як Борис Шрагін. Він, наприклад, вважає, що якщо "інтелігент в Росії — це видючий серед сліпих, відповідальний серед безвідповідальних, осудний серед неосудних..." ("Противостояние духа". Лондон, 1977, ст. 216), то його ставлення до робітників виявляється так:

Маси сліпі, безвідповідальні. Можливо й правда, що ідеї стають матеріальною силою, коли вони опановують маси. Але вони при цьому перестають бути *ідеями* у власному розумінні цього слова. Вони заштамповуються і перетворюються на найбанальніші кліше. За своєю суттю масова дія не може бути свідомою; вона стихійна. Тому вести за собою маси хоча б про людське око можуть лише демагоги, які "підкидають" народові зовсім не ті гасла, які мають намір здійснити. Для мас треба обов'язково підносити ідею в спеціально адаптованому вигляді, себто у спотвореному (там само, ст. 310).

І тому, — пише Шрагін, — дисиденти не шукають прозелітів. Цим забезпечений досить високий моральний рівень їхнього середовища.¹

Наводячи тут різні висловлювання дуже відмінних людей, я не маю наміру звалити їх усіх на одну купу чи посадити на одну лаву підсудних, підсилюючи "провину" одних "провиною" інших. Я певен, що багато хто із згаданих авторів незгодні, наприклад, з тим, що робітників слід загнати на галери. Я подаю *спектр* характеристикних поглядів, що відображують загальне ставлення інтелігенції в СРСР до робітників.

Окремо виділяю погляди інтелігентів і дисидентів із середо-

1. З приводу цього пасажу слід зауважити, що "маси" бувають різні: в розвинених, освічених країнах і нерозвинених, і більше чи менше схильні до масової психози залежно від конкретних історичних і соціальних умов. Щодо гуманітарних, соціально-політичних ідей, то вони, на відміну від науково-технічних, при популяризації не спотворюються, а перевіряються й корегуються: зникає туман філософської і витонченої словесности, оголюється суть. Звичайно, такі ідеї при популяризації можна спотворити навмисне, але це вже інша річ. Нарешті, інтелігенція аж ніяк не менше, ніж народ, "маси", улягає стихійності та колективній психозі.

вища російських націоналістів та авторитаристів. Вони, вочевидь, зовсім не визнають "клясових" понять (інакше кажучи — соціологічних) і робітники для них ніби не існують, існує лише російський народ. Однак у журналі відомого російського націоналіста В. Осіпова — "Вече" — ми читаємо, що реально наявне на сьогодні російське населення — це "лінивий, нерішучий, полохливий, заболочений етнос, що відживає" (ст. 114). Знову ж таки любов до народу і зневага до населення. На ролі лідера тут ставлять "пасіонаріїв", або сильні особистості, героїв. "Тільки діяльність пасіонарія може показати, що таке людина, яка в неї мета і можливості... Енергія, сміливість і воля пасіонарія беруть гору над етносом, що відживає", пасіонарії "становлять ядро майбутнього етносу".²

У загальному про ставлення авторитарних націоналістів до народу свідчить те, що вони проти демократії, особливо у Росії. Себто ступінь їхньої народофобії на щабель вищий, ніж серед ліберально-демократичної інтелігенції.

Чи не єдиним винятком в авторів самвидаву є Надежда Мандельштам, яка не тільки довго жила серед робітників, але й сама працювала ткалею на фабриці. І ця обставина є, либонь, однією з головних причин виняткової поваги, з якою вона пише про робітників у своїх "Воспоминаниях" (Нью-Йорк, 1970). У добу майже загального боягузтва і підлости так званого освіченого суспільства — свідчить вона — у робітників залишалося "поняття пролетарської совісті, якої вони не бажали зрікатися" і завдяки якій вони фактично врятували Мандельштам від арешту (ст. 364). А подружжя Мандельштамів було не лише рафіновано інтелігентне, а ще й "еврейського походження"!

"Скрізь, де є залізний порядок, — доходить висновку Надежда Мандельштам, — з'являється «маса», але на виробництві люди живуть власним життям і лишаяться людьми... Живуть своїм власним цілком людським життям, що зовсім не механізує їх, не перетворює на «маси»..." ("Воспоминания", ст. 276. Підкреслив я)

Зневажливе ставлення до народу, більшу й найважливішу частину якого становлять промислові робітники (коло 40% населення), починають уже помічати і за кордоном. Ось що говорить, наприклад, з цього приводу відомий діяч Празької весни, колишній голова Спілки письменників Чехо-Словаччини, а нині професор Сасекського університету в Англії, Едуард Гольдштукер в розмові з Джорджем Урбаном для РСЕ/РС (серпень 1979 р.).

Російський народ являє собою для радянських керівників загадкове й небезпечне страховисько: він у кайданах, він століттями skutий кайданами і навіть, розірвавши свої кайдани, загрожує посягти

2. Латинське *passio* — пристрасть.

навколо хаос і біду. В 1968 році ми, чехо-словацькі комуністи, власні зв'язки яких з народом були досить міцні, з почуттям урази побачили, що радянські керівники бояться російського народу, проте ще жальніше, ми виявили, що й деякі радянські інакшесдумці також живуть, страхаючися свого народу! Вони уявляють собі цей народ як якусь темну, анархічну масу, що не піддається управлінню; цей "темний народ" — своєрідна лява, що затягає й топить вас, якщо не захиститися від неї бар'єрами.

Але все це належить минулому часові, до останніх робітничих виступів в Польщі в 1976 р., ефективно підтриманих польською інтелігенцією. Вони продемонстрували велику силу такої солідарності. І до виникнення незалежної профспілки під керівництвом В. Клебанова в СРСР. Після цих двох подій ставлення радянських дисидентів до робітників не могло не змінитися і почало мінятися. Це виявилось і в виступах знаних дисидентів як в СРСР, так і за кордоном, в увазі до робітничих питань з боку Московської гельсінкської групи, і в поставі робітничого питання в центрі останніх Сахаровських переслухань у Вашингтоні.³

Проте є всі підстави вважати, що цього ще аж ніяк не досить, що рух незалежної ліберальної інтелігенції назустріч робітникам усе має поверховий характер. В останньому 5-ому числі самвидавівського журналу "Поиски" (1979 р.) надруковано статтю Петра Абовіна-Егідеса і Пінхоса Подрабінека "Деякі актуальні проблеми демократичного руху в нашій країні". Автори пишуть зокрема:

Звужений підхід до прав людини якоюсь мірою зумовив і певне взаємне нерозуміння між Московською гельсінкською групою та вільною профспілкою, що народжувалася: остання спочатку заявила, що не приймає дисидентства, а разом з тим виявила невдоволення тим, що Гельсінкська група не зацікавилась нею достатньою мірою. Лише останнім часом вона почала звертати увагу на ширший спектр прав людини. ("Архів Самвидаву" РС, ч. 3752, ст. 16)

Але особливо показовим є їхнє свідчення про ставлення до робітників ширших ліберальних кіл сучасної інтелігенції:

Наш народ ніколи не збунтується через відсутність м'яса, а лишень якщо його примусять працювати; ... оскільки ж це йому не загрожує, то даний режим стабільний, а тому... не трать, куме, сил, спускайся на дно. (Там само, ст. 29)

Абож ось у журналі "Сучасність" опубліковано статтю відомого радянського дисидента Бориса Вайля, у якій він критикує думки

3. На мій погляд, не можна згодитися з критикою Роя Медведєва на адресу правозахисного руху за нібито цілковиту відсутність уваги до робітничого питання. Тут він знову припускає неприпустимі перебільшення і викривлення фактів.

про радянських робітників, висловлені в моїй статті "Виступи робітників в СРСР на початку 1960-их років".⁴ Вайль пише, що радянські робітники пасивні і в масі погоджуються з режимом, що існує. Його аргументи: вони складають більшість тих, що голосують на виборах, і вони ж у солдатських шинелях окупували Угорщину та Чехо-Словаччину.

І все оце сумне становище ніби взагальнює Валерій Чалідзе у книжці "СССР — Рабочее движение?" (Нью-Йорк [Хроніка-пресс], 1978, ст. 75). Він пише:

Контакти вільної профспілки з правозахисним рухом були б лише корисні. Проте, я не виключаю можливості, що в таких контактах можуть бути непередбачені труднощі, надто що у правозахисному русі більшість діячів належить до інтелігенції, а в профспілці — до робітників та службовців. *Той, хто уявляє собі соціальну ситуацію в Росії, легко зрозуміє, наскільки тяжким може виявитися взаємозрозуміння між представниками різних прошарків суспільства.* (Підкреслив я)

Навіть якщо припустити, що я помиляюся, твердячи, що серед робітників нема загальної неприязні до інтелігенції, все одно головну відповідальність за цю "ситуацію" несе інтелігенція, а надто вільнодумна. Поняття "інтелігенція" походить від слова "інтелект", а головною ознакою інтелекту є здатність до аналізу й диференціювання. Будь-яка упередженість і гуртовість у судженнях, в тому числі, про класи чи національності, несполучна з інтелектуальністю та інтелігентністю і непростенна за будь-яких пом'якшувальних об'єктивних обставин і ситуацій.

Інші думки

Коротко скажу тепер про своє розуміння робітників на підставі приблизно 15-річного спілкування з ними (5 років викладання в школах робітничої молоді і коло 10 журналістської праці в промисловості).

Передусім — про розуміння "свободи". Більшість промислових робітників всупереч твердженням Амальріка, мріють про *порядок*, заснований на демократії та справедливості. Державна диктатура, несвобода в них міцно асоційована з безладдям та сваволею, з бюрократичною анархією чи "бардаком", як це називають у народі. Від цього "бардака" вони страждають не менше, ніж від матеріальної та побутової невлаштованості. Отже, *свобода* для заводських людей уже асоційована з порядком, а не з анархією. Анархія та сліпе руйнування їх не вабить. Грізна сучасна техніка

4. Сучасність, 1978, 10; "Панорама"-Італія, 1. 5. 1979 і "Критик", 1979, 10, Англія. Редакція.

привчила їх серйозно і конструктивно ставитися до життя, і люди виробництва життєво зацікавлені в порядку. Від порядку залежить їхній матеріальний добробут, моральне задоволення й здоров'я. І чимраз більше число людей у заводському середовищі все ясніше починають розуміти, що такий справжній, дійовий та справедливий порядок може принести лише справжня демократія.

Кадровий робітник Валентин Іванов, що емігрував у 1977 році з СРСР, в інтерв'ю, яке я взяв у нього, сказав з цього приводу таке:

Є інша категорія осіб, які як мені здається, становлять кістяк робітничої класи в кожній країні і в Росії також. Це люди, що свідомо ставляться до своєї праці, не можуть працювати абияк. Через свої психологічні риси не можуть не вкладати в працю своєї душі. І ці люди, скажу вам, просто... ну, просто не задоволені системою. Я ось буду покищо говорити про організацію праці, коли вони кажуть: зробив роботу — відходиш, і дивитись огидно на неї. Тому що існують певні темпи: "Давай, давай! — говорять, саму кількість! Та нехай, збудемо якнебудь, все одно скоро буде перероблене". Така безгосподарність травмує людину. Людина не може працювати без душі, розумієте? Тому що людина — це все таки людина. Вона повинна одержати моральне задоволення від своєї хоча й простої робітничої діяльності. Не хлібом же єдиним. (O. Semyonova, V. Haynes, ред., *Syndicalisme et liberté en Union Soviétique*. Париж, 1979, ст. 189).

Цьому кістякові робітничої класи в СРСР притаманний відносно високий моральний, а отже і розумовий рівень. Тут позначається і солідарність, що вони її зберігають нехай і для обдурювання працедавця-держави, і та обставина, що робітники споживають, а не продукують брехню, на відміну від гуманітарної інтелігенції. Потреба виробляти брехню розкладає багато більше, ніж споживання її!

Велике значення для майбутнього має й високий ступінь близькості в СРСР заводської інтелігенції, інженерів, техніків, службовців до робітників. Як правило, особливо в провінції, інтелігенція походить із робітничого середовища, живе з робітниками разом (в тих самих будинках) і майже в тих самих умовах, ходять до тих самих клубів і пивних, в ті ж садки й школи водять своїх дітей тощо. Щоб відокремити інженера від робітника, у режимі, Богу дякувати, немає засобів. Як і нема коштів, щоб платити інженерам більше, ніж робітникам!

Тільки експлуатують інженерів сильніше: робочий день у них, особливо в провінції, не нормований, додому інженер часто повертається багато пізніше від робітника. А головне — він перебуває в самому фокусі бюрократичної анархії, раз-у-раз потрапляючи під адміністративний, а то й судовий терор за те, що виконуючи одні вказівки, порушував інші. Тому інженери, конструктори, техніки та середній керівний склад промисловости

— найбільш незадоволені в країні люди. А ІТРовців (інженерно-технічних працівників) тепер у Росії мільйони. Вони щільно пов'язані з робітниками, інтелектуалізують і водночас радикалізують робітничу клясу.

Виходячи з цього, я дійшов висновку, що за соціальними інтересами та психологією заводську інтелігенцію продуктивніше для соціології об'єднувати не з науково-технічною інтелігенцією (працівники науково-дослідних інститутів), а з робітниками в один "інженерно-робітничий" прошарок. У СРСР монолітність цього шару, імовірно, вища, ніж деінде, і це є своєрідним позитивним результатом радянської історії, який дає, можливо, найсерйознішу серед інших факторів підставу для оптимізму, коли думаєш про майбутнє країни.

Про політичну пасивність робітників в СРСР. Чи слід про це навіть говорити? Дорікати робітникам за таку пасивність, знавши радянські умови, можуть лише люди, не здатні себе поставити на місце робітників, особливо в провінції, де розправитися з людиною владі особливо легко. Та й пасивність ця доволі відносна. Тепер ми все більше довідуємося про те, як багато робітників-дисидентів "тихцем" тримають у психолікарнях або таборах за зфабрикованими кримінальними звинуваченнями. Робітник з далекосхідного міста Магадану Геннадій Боголюбов пише в відкритому листі американському профспілковому діячеві Гаррі Бріджесу (який заявив в інтерв'ю ТАРС [квітень 1977 р.], що "серед радянських дисидентів і зрадників батьківщини нема жадного представника робітничої кляси"):

Ви глибоко помиляєтесь, пане Бріджес, є в нас багато серед робітників "дисидентів", що борються за свої людські права, але їх жорстоко придушують... Цих людей притягають до кримінальної відповідальності за нездійснені злочини.

Показова рішучість, з якою влада за короткий час сховала в психолікарні і табори активістів клібановської профспілки. З такою рішучістю влада не переслідує жадну іншу категорію дисидентів в СРСР!

І вражає той факт, що серед усіх членів і кандидатів цього об'єднання — коло 200 чоловік — переважна більшість вже давніше встигла побувати у психолікарнях або під арештом за цілком індивідуальні спроби відстоювати свої права. Аджеж для робітника навіть звичайне звільнення з праці за мотивами неблагонадійности, себто з занесенням у "чорні списки" — покара куди тяжча, ніж для інтелігента.

І, мабуть, найдивовижніше є те, що всі, хто говорить про пасивність робітників в СРСР чи про нібито властивий їм нахил до

чорної анархії, зовсім забувають про "дивну" хвилю масових виступів робітників в обороні своїх прав, що прокотилась по країні на початку 1960-их років. У самвидаві згадано коло 14 міст, де відбувалися тоді масові заворушення робітників, придушені як правило з безоглядною жорстокістю, аж до застосування розривних куль, як то було в Новочеркаську. і при цьому нема даних про те, щоб донебудь демонстранти зчиняли хуліганство, грабунки чи вандалізм. Найбільше — підпалювали будинок міліції й били міліціонерів.

Дивне ставлення до цієї хвилі виступів робітників, наче їх і не було! — не дає скептикам можливості усвідомити той незаперечний факт, що робітники в СРСР підвелися на боротьбу за свої права раніше від інтелігенції і нею підтримані не були! Уявімо собі: якби вже тоді, на початку 1960-их років, існував теперішній дисидентський і правозахисний рух інтелігенції і підтримав би робітників, як польське дисидентство, що б тоді було?! Який резонанс викликали б ті виступи в країні і в світі? Згадаймо, до чого привели в умовах гласности демонстрації 9-ого січня 1905 року в Петербурзі і Ленський розстріл у 1912 році та врешті й виступи польських робітників. Чи тільки в 14-ох містах виникли б заворушення, і чи були б вони такими роз'єднаними у часі, і чи пощастило б їх так швидко придушувати? Не можна також спускати з ока й таку важливу обставину, що у радянської влади немає такого незаперечного аргументу, який багато в чому врятував (і рятує досі) керівництво Герека в Польщі: якщо ви (робітники) не зупинитесь у своїх вимогах, підуть радянські танки!

До речі, ще про близькість робітників та заводських інтелігентів. У багатьох виступах робітників 1960-их років брала участь й заводська інтелігенція. Цікаво, що після заворушень в м. Олександрові за відомостями, які я маю з доволі авторитетних джерел, були засуджені до розстрілу директор заводу, з якого розпочалися заворушення, лікар і художник цього заводу! Директор домігся ексгумації загиблого в міліції робітника заводу, лікар дійшов висновку, що робітник загинув від побиття і не приховав цього від робітників заводу, а художник заводського клубу виготовив транспаранти для демонстрації робітників!

Чудовою ілюстрацією є і клебановська профспілка. Із 45 активістів, що їхні біографії описані в документах, 36 мають, як видно, вищу освіту: це — або інженери промисловости або викладачі, старші бухгалтери тощо. Та й сам Клебанов! Його звичайно пишуть робітником, і він був робітником, шахтарем, але його остання посада — інженер-проектувальник! Із 110 кандидатів до цієї профспілки, спеціальність яких подана в загальнішій формі, інженерів, службовців, викладачів — 38 осіб.

Ці дані звісно, не можна вважати цілком репрезентативними. І

якщо вони ще не свідчать на всі сто відсотків на користь моєї концепції про ставлення робітників до інтелігенції, особливо до заводської, "своєї", та про роллю цієї інтелігенції як радикалізатора, то вже концепцію антагонізму заводських робітників до інтелігентів ці дані цілкомито заперечують. Вільна профспілка в радянських умовах — це не курси крою та шиття, щоб створити таку профспілку потрібне глибоке людське довір'я між її членами.

І ще про одну обставину свідчить посередньо історія створення цієї профспілки. У низці минулих праць я боронив також погляд, що серед інженерно-робітничого прошарку (на відміну від сфери обслуговування) не мають жадного ґрунту так звані російські інтелігенти (чи "півінтелігенти"?), що національно мислять, себто прихильники націоналістичного авторитарно-релігійного ладу. Заводських людей хвилюють і гнітять виключно соціально-економічні проблеми, заводське середовище в РРФСР багато-національне, перемішане, і ксенофобії там майже немає, зате пригнічують їх, заводських людей, уже давно майже виключно російські національним складом урядовці й партократи. І ось, теоретик російського націоналізму в НТС професор Д. Поспеловський з жалем, але — віддаймо йому належне — сміливо закликає своїх однодумців:

...замислитись і над тим, що перший низовий опозиційний рух післясталінської доби, що охопив щонайменше коло 200 осіб з найрізноманітніших місцевостей СРСР — "Вільна профспілка трудівників" — *позанаціональна своїм характером* і звернулася по допомогу до правого демократичного руху, а не до націоналістів. За стратегією і тактикою дій її можна було б назвати першим відгомоном у робітничих масах інтелігентського Демократичного руху. Робити звідси якінебудь далекосяжні висновки передчасно, але це явище примушує *насторожитись* і не поспішати із скороспішними висновками про масовість національних платформ у сучасній Росії. (Підкреслив я. "Русский национализм, марксизм-ленинизм и судьбы России", — Грани, листопад 1979, ст. 438)

Треба зовсім не знати або не розуміти становища в країні, щоб сподіватися, що масове починання в заводському середовищі може бути національним у своєму складі й характері і що людям може там спасти на думку шукати підтримки й співпраці в російських націоналістів! І насторожує цей прецедент не лише опозиційних націоналістів. Представник ВЦРПС уже встиг неофіційно заявити в МОТ, що Клебанов — єврей, має багатих родичів-сіоністів в Ізраїлі і що ті з Ізраїлю й підбили його створити профспілку!

На великих підприємствах за даними відділів кадрів нараховують представників десятків національностей, що перемішалися, переженілися і давно звикли до такого становища. Соціологи вважають, що в РРФСР пайка людей із змішаним націо-

нальним походженням (по батьках, не по прадідах) або із змішаними родичами — коло 50%, і відсоток цей зростатиме. В цих умовах російський націоналізм, навіть найідеальніший — стерильно чистий від шовінізму й ксенофобії, може працювати лише на роз'єднання людей. А я не прочитав жадної праці сучасних піонерів російського націоналізму, з яких би не тягло шовінізмом, а то й чорносотенщиною.⁵

Джерела зневаги

Але обличмо це питання і повернімось до нашої головної теми. Звідки походить зневага або скепсис супроти робітників у середовищі ліберальної інтелігенції?

Джерел багато. Насамперед, — це результат великої роз'єднаности різних соціальних верств, а надто гуманітарної і столичної інтелігенції і народу, характеристичне для тоталітарних умов. Немає ніякого самодіяльного суспільно-політичного життя, об'єднань, партійної боротьби, коли виникає потреба пізнавати соціальну структуру суспільства. Гуманітарії не зацікавлені в глибокому знанні народу ще й тому, що це знання все одно неможливо реалізувати ні в літературі, ні в гуманітарних науках, а треба підганяти образи людей з народу під готові кліше. І столичні інтелігенти іноді краще знають світ і Захід — тут хоча б література є в їхньому розпорядженні, — аніж свій народ. Звідси й судять про робітників промисловости за сектором "обшахраювання" абож на підставі вулиці чи двору. Не раз, коли мені доводилося сперечатися з інтелігентами про робітників, кінець-кінцем я виявляв, що джерела негативного ставлення до робітників кореняться у пам'яті з дитинства, коли хлопці з вулиці чи двору знущалися або й били "інтелігентика". Я називаю це "комплексом Пушка". Був у нас такий собачка, якого одного разу побили якісь *жлобу** з вулиці, і він на все життя затаїв ненависть до простих людей. Коли заходили у дім навіть добре зодягнені робітники, він пізнавав їх з духу й починав шаленіти в гістериці. У старій Росії діти ліберальної інтелігенції рідко мали в дитинстві сутички з "народом": існувала станова шана, та й діти панів гуляли частіше з боннами. Нерідко виявляється, що

5. Судячи з прізвищ та імен людей, зв'язаних з клебановською профспілкою, неросіяни становлять там понад 30 відсотків. Національність членів і кандидатів об'єднання в документах не зазначена — і це теж характеристично! Зрештою судити з імен, як і з "п'ятого пункту" про національність дуже важко, бо ні те, ні те не відбиває справжнього критерія: національного самовизначення громадянина за його культурою.

*Жлоб у злодійському жаргоні — селяк, недотепа, неоковирна людина. Ред.

серйозне зближення з народом у деяких інтелігентів з дисидентських кіл відбувалося лише в таборах, де панує блатна атмосфера...

Але є й чисто інтелектуальні причини нег'ативного ставлення до робітників. Це "реактивне" мислення: відштовхування в протилежну крайність від усього, що пов'язане з увявленням про марксизм, в тому числі й від концепції про пролетаріят як про обраний народ, гегемон тощо, і реакція на приниження інтелігенції офіційною пропагандою: прошарок, покликаний служити народові і т. д. Звідси: час нам служити самим собі, досить! Реакція, що іноді доходить до станового шовінізму. В наслідок цього, значна частина радянської інтелігенції являє собою дзеркальну протилежність інтелігенції дореволюційній з її надмірним схилянням перед народом. Для частини інтелігенції нег'ативне ставлення до народу, до робітників, — це, безумовно, аргумент для виправдання своєї бездіяльності: чого, мовляв, досягнеш із таким народом?

Але найглибшим джерелом є, на мій погляд, деморалізація чималої частини інтелігенції, найбільш гуманітарної, змушеної систематично виробляти брехню. А деморалізація, послаблення почуття відповідальності веде й до розумової деградації. І хто знає, чи не є ця деградація також і результатом 60-річного відрубання кращих голів, що найсильніше вразила освічені шари суспільства! Нег'ативне ставлення до всього народу без розбору, зміцнюване найдурнішими теоретичними аргументами, на жаль, не єдиний симптом зубожіння розумових здібностей частини радянської інтелігенції (якої частини, покищо важко судити). Несподівана, наприклад, скрайня ворожість до Заходу, що спалахнула в частини радянських дисидентів, чи дивовижне, в суті речі прагнення нового авторитаризму серед опозиції в авторитарній країні, від неволі до неволі! — чи не симптоми того ж таки зубожіння або "розумової ушкоджености", за висловом Герцена? "Російський народ повинен повернутися до тисячолітнього релігійного авторитаризму, за якого він зберігав (!) своє духовне та фізичне здоров'я". І це пропонують народові, що на 70% мінімум уже нерелігійний, прагне вільної ініціативи і за тисячу років досить, здавалось би, натерпівся під авторитаризмом усіх різновидів — від ханського до генсеківського!

Адже ні в яких інших розвинених країнах з авторитарним ладом (маю на увазі передусім Східню Європу та Прибалтику) серед опозиції немає нічого подібного, як і нема й народофобії! Коли думати про це — про можливе зубожіння розумових здібностей інтелігенції — стає страшно. Цей спадок генсеківського авторитаризму перебороти буде дуже важко. Надія залишається на те, що це наслідок головним чином, деморалізації, а також на те, що інженерно-робітнича верства та науково-технічна інтелігенція у ліберальніших умовах швидко зможуть дати здорове голову й духом поповнення у лави гуманітарної інтелігенції, що її роля була й

залишається найважливішою. Адже не випадковий незаперечний уже на сьогодні факт, що з кола науково-технічної та заводської інтелігенції рекрутуються не лише найбільше число активних дисидентів, але й прихильників нормального ліберально-демократичного напрямку.

Правозахисний рух та робітники

Можуть сказати, що я надмірно драматизую становище, особливо говорячи про негативне ставлення правозахисників до робітників. Адже правозахисний рух уже звертає більшу увагу на робітників та соціально-економічні питання. Це правда. Але ще б пак і такого розуміння не було, надто маючи перед очима польський досвід! Та й правозахисники просто не можуть собі дозволити залишити когонебудь без підтримки, навіть при негативному ставленні.

Символічним є, наприклад, те, що при арешті російського націоналіста В. Осипова прилюдно виступали в його обороні тільки Сахаров і Копелев, себто представники тих категорій людей, яким при умові, що візьме гору напрям Осипова, в найкращому випадку не було б краще, ніж тепер!

Для робітничого руху, що народжується в СРСР, можливо (?), що й достатньо того ступеня співпраці з правозахисним рухом, що вже є, але завтра цього може бути мало, коли потрібна буде праця з робітниками пліч-о-пліч і керівництво робітничими об'єднаннями. І знову я тут ловлю себе на думці, що в нашому — і, ой леле, тільки в нашому середовищі — треба доводити, розжовувати, що це нічого спільного не має з більшовизмом, що всюди й завжди "чиста" інтелігенція керувала, керує й керуватиме робітничими організаціями разом — у кращому, демократичному випадку — з представниками робітничої, заводської інтелігенції і під контролем усіх членів організації. Керує на практиці і ще більшою мірою теоретично. І ось, чи не пошкодить, чи не проявлятимуться за такого тісного контакту забобони супроти робітників, які сьогодні поширені серед інтелігенції?

А святе місце порожнім не буває: якщо не прийдуть до робітників ліберальні й помірковані інтелігенти, то знайдуться знову екстремісти й честолобці, насамперед із кола тих же сьогоднішніх інтелігентів-народофобів!

Звичайно, сьогодні робітники вже не ті, що в 1917-му році, вони освіченіші з усіх поглядів. "Усім народом, згори й донизу, ми чогось таки навчилися" (Н. Мандельштам). І з робітниками буде тепер заводська інтелігенція. Та все ж без допомоги "кадрової" гуманітарної інтелігенції їм буде тяжко обійтися, якщо це взагалі можливо.

І ще питання: чи досить звертає увагу сьогодні незалежна інтелігенція на потреби робітників? Особливо в головній своїй справі — у розробленні й пропаганді нових конструктивних політичних і соціально-економічних програм? Мова не про те, що правозахисний рух не має подібної програми. Вимагають цього лише ті, хто знову ж таки з великого розуму ніяк не може зрозуміти суті правозахисного руху, єдиною конструктивною програмою якого повинна бути Загальна Деклярація прав людини. Ідеться про паралельне розроблення — а це й активістам-правозахисникам не заборонено — програм перебудови країни, щоб котрась із них могла б надхнути широкі верстви суспільства і передусім його кістяк — інженерно-робітничий шар. У Чехо-Словаччині перед 1968 роком така програма була накреслена і пізніше об'єднала навколо себе активну більшість народу, включаючи робітничу класу, що й стало однією з головних причин появи *безкровного* чуда Празької весни.

Помірквані й далекоглядні діячі правозахисного руху в СРСР це розуміють. За приклад можуть правити теоретичні програмові праці Сахарова, Турчина, Орлова, Руденка й багатьох інших людей. (На жаль, арешт Орлова й Руденка перервав цю їхню працю на самому початку).

Розуміють потребу такої праці й дисиденти-робітники. Знову надаю слово Валентинові Іванову:⁶

Робітники хочуть знати, що думають дисиденти, чого вони прагнуть. Це хіба, що ніде конкретно дисиденти не сказали для народу, що ж вони врешті думають, що вони хочуть зробити? Адже робітник — людина практична. Він каже: "Погано чи добре, але живемо. Ну, а що ж вони пропонують взамін?" Це дуже важливо! І я, зустрічаючись із дисидентами там, у Росії, і тут, на Заході, я їм увесь час говорив, що треба якось усе таки з'ясувати свої позиції, щоб вони були зрозумілі простій трудовій людині. Трудова людина, дуже цікавлячися поглядами дисидентів, глибоко переконана, що самі академіки не зможуть змінити становища в Росії. Вони так і кажуть: "Без нас вони нічого не зроблять". Отже, робітники вірять, що рано чи пізно дисиденти все ж таки прийдуть до робітників. І мені здається, що чим раніше вони це зроблять, тим краще буде і для руху, і для робітників. І хай не бояться! Хай не бояться, що їх не зрозуміють. Робітники обдаровані і свідомістю, і політичним інстинктом, вони розберуться, що до чого. Тим більше, коли відчувається, що той хід, яким життя тепер відбувається, веде кудись убік, цілковито незрозумілий бік. І що далі, то гірше.

6. Коли Іванов з'явився на Заході, багато хто був здивований його інтелектуальним рівнем, а один усіма шанований дисидент сказав: "Так, Іванов дійсно такий робітник, про яких ти пишеш, алеж він виняток!" Але дай Боже нашій інтелігенції мати стільки подібних "винятків", скільки я їх зустрічав серед робітників та інженерів!

Це з цитованого вже вище інтерв'ю.⁷ Таку саму думку Іванов підкреслив, виступаючи в США на зборах Ліги індустріальної демократії (квітень 1978). Говорячи про труднощі робітничого руху, що зароджується в СРСР, він сказав:

Становище погіршується ще тим, що, на жаль, між рухом на захист праці і рухом інтелігенції в обороні прав людини нема належного контакту. Я переконаний, що тільки об'єднаний рух робітників і інтелігенції, себто рух всенародний, може розраховувати на успіх.

На цих зборах Іванов прочитав своє звернення до Сахарова. Ось прикінцеві слова з його звернення:

Із моїх численних розмов з робітниками у різних краях Росії я склав тверде переконання, що ви користуєтеся великим авторитетом і безумовним довір'ям робітників. Вони з величезною увагою і співчуттям слідкують за вашою громадською діяльністю, з надією, що настане пора і рух інтелігенції в обороні громадянських прав зіллється з рухом робітників на захист праці, стане таким чином всенародним і в наслідок цього непереможним. І ось цей час прийшов. Робітники одверто вимагають пошани до своїх прав і чекають на підтримку від інтелігенції, яка виступає за права людини в Росії, і насамперед на ваш підтримку, Андрію Дмитровичу.

До цих надзвичайних слів можна лише додати, що від того, чи зіллється рух ліберально-демократичної інтелігенції з рухом робітників, залежить, мабуть, у остаточному підсумку доля країни і всіх народів нинішнього Радянського Союзу.

7. Іванов, не знаючи, видно, всього самвидаву, не має рації, твердячи, що дисиденти "ніде не сказали, чого вони хочуть..." Але його виступ свідчить про те, що у цьому напрямі роблять недостатньо.

Організація українських націоналістів і робітництво (кілька завваг)

Олександр Мотиль

ОУН і робітники — чи не недоречне зіставлення? Адже ОУН як націоналістична організація спиралася на ідею нації, для якої кожна суспільна класа була лише невід'ємною складовою частиною великої цілості. Уже це виключало, здавалося б, спеціальне зацікавлення специфічними інтересами робітництва як класи. У теорії це могло означати приділення рівної ваги всім класам; та на практиці робітництво опинилося на одному з другорядних плянів націоналістичного думання. А все таки зовсім з рахівниці робітників не скинено. Яке було теоретичне ставлення до робітництва, яку практичну роботу серед нього проваджено, чим фактичний стан речей був зумовлений, — ось коло проблем, що буде порушене в цій статті.

Та спершу дві вступні завваги.

Перша — про саму ОУН. Годі забувати, що ОУН, не зважаючи на її власні заяви чи на писання її ідеологів-теоретиків, в дійсності не була твердим монолітом. Не йдеться тут виключно чи хоч би навіть в основному про розкол на бандерівців і мельниківців. Маємо тут на думці радше багато раніший поділ край — еміграція,* що великою мірою був тотожний з розподілом на "практику" супроти теорії і "молоді" супроти старшого покоління. Звичайно, ця схема спрощена і не повністю відповідає дійсності. Однак вона має в собі частку правди і може придатися для наших дальших міркувань.

Для аналізу питання ОУН — робітництво з цього поділу за трьома ознаками випливають серйозні наслідки. Націоналістичні емігранти могли мати тільки теоретичне ставлення до українського робітника — мешканця українських земель. Провід українських націоналістів (ПУН) не провадив організаційних справ; його головними функціями були контакти з чужинцями й чужими державними діячами та оформлення ідеології ОУН.

* Польонізм *край* у значенні "батьківщина" прищепився в партійному жаргоні в протиставленні до еміграції. У тексті цієї статті він переважно означає Галичину й Волинь. *Ред.*

Крайовиків, навпаки, поривали дія, чин, акція; їхнім завданням була також організаційна праця. Так витворювався парадокс: ті, що творили ідеологію, з робітництвом зв'язків не мали, а ті, що таки мали чи пробували нав'язати такі контакти, "ідеології" (в розумінні вишліфуваних резолюцій і суцільного світогляду) не мали. Слід тому пам'ятати, що коли тут говоритимемо про "ідею і чин" ОУН про робітництво і серед робітництва, йтиметься про два не конче однакові прояви діяльності націоналістичної організації.

Друга вступна заввага — технічного характеру: тему цієї статті обмежуємо до ОУН, що існувала на батьківщині від 1929 десь до 1955 року, і про ту еміграційну ОУН, що діяла в 1930-их і в першій половині 1940-их рр.

1

Не можна зрозуміти ставлення ОУН до робітництва без розуміння обставин — політичних, соціальних та економічних — в яких вона виросла й діяла. Були вони такі, що не могло не виникнути певного браку зацікавлення робітничим питанням.

Причин на це було кілька:

1) Поразка українських національних сил у 1917-1921 рр. спричинилася до певної дискредитації соціалізму й соціалістів, а це мимохіть вело до зменшення ваги, що її надавано пролетаріатові в українському національному думанні й дії.

2) Єдині діяльні "ліві" українські партії, що програмово обстоювали інтереси робітництва (хоч і не виключно) були: КП(б)У, УКП, КПСГ, КПЗУ та Сельроб. Кожна з цих партій була радянофільською, підтримувала лад, що існував в УРСР та більшою чи меншою мірою, в минулому або в сучасному, поборювала українські національні (включно з соціалістами) партії та взагалі українську національну (нерадянську) державність.

Коли взяти до уваги, що націоналісти 1920-их років були переважно люди, що власними руками боролися проти цих течій та, програвши, почували себе скривдженими і фанатично мріяли про розплату; а націоналісти 1930-их років були переважно молоді люди Галичини й Волині, що виростили й творили свій світогляд у світі, де саме ці радянофільські партії були або видавалися апологетами "розстрілу відродження", великого голоду та загального терору, то не дуже дивно, що і ті і ті з ненавистю ставилися до радянофільських соціалістів та відкидали складники їхньої ідеології, включно з важливістю пролетаріату для революційної справи.

3) Існував ще третій фактор, мабуть, багато важливіший. Мова

про селянство й ставлення до нього. З незахованим захопленням, наприклад, писав у 1922 році колишній соціаліст-марксист Дмитро Донцов, що "в хаосі ідей і напрямків виявило воно [селянство] в сі часи подивугідну завзятість в обороні своїх інтересів, незвичайну активність і величезну готовість до жертв". Щонайкраще для Донцова, селянство "знало, чого хотіло, а того, чого хотіло, воно дуже хотіло" ("Наші цілі", — "Літературно-науковий вістник", 1922, 1, ст. 4).

І дійсно, українське селянство, що становило переважну більшість населення і на центральній-східній (77% за переписом 1926 р.) і на західній (90% за переписом 1931 р.) Україні, виявило безсумнівно велику активність — деколи конструктивну, деколи деструктивну — в революційні роки. Чи то в творенні Вільного Козацтва, чи то в погромах, чи то в повстаннях (проти більшовиків, як і проти УНР) українське нещодавно національно усвідомлене селянство грало провідну роль. Друга справа, що воно свою довгими роками скуту національну "енергію" не завжди спрямовувало в національно-творчі напрями чи, що ще гірше, не завжди підтримувало українські національні уряди. Однак, як це пояснювалося націоналістами, вина тут належала виключно соціалістичним лідерам, які не змогли змобілізувати селянські маси на бік української державности, бо їхній світогляд цього їм не дозволяв.

Що більше, здавалося зовсім самозрозумілим, що національної держави не буде, коли сама нація держави не захоче. Але котра кляса була майже цілою нацією? Звичайно, що селянська. Не тільки вона становила більшість народу, але також вона залишилась єдиною з усіх українських верств, що зберегла в собі не засмічену чужими впливами "українськість" — культурну, мовну і побутову. Адже провідні верстви були в основному зрусифіковані або спольщені. Та сама доля зустріла українських жителів міст — робітників. Їм також бракувало тієї "українськості", того автоматичного усвідомлення свого українства, що націоналісти бачили в селянстві.

Висновок з таких міркувань був простий: майбутня українська держава мусить бути в першій мірі селянською. В ідеологічній і організаційній підготові до остаточної революції слід було наголосувати роботу з селянством. Робітник знов опинився на другому плані.

Так думали всі націоналісти від Донцова (з його ще в 1921 році пропонованою у "Підставах нашої політики" "селянською демократією") до загравістів, до Української партії національної роботи, до Дмитра Андрієвського, Олеса Бабія, Миколи Сціборського, до "Розбудови нації". Сціборський писав у 1928 р.:

Політика, зорієнтована в бік інтересів селянства, є вимогою безпосередньої доцільності й необхідності. Не кажучи вже про економічне значення селянства на Україні ..., мусимо визнати, що найповніше заступлення його інтересів обумовлює той факт, що воно, українське селянство, є власне найважливішим носієм національних органічних сил, потужности і творчости, тим збірником, звідкіля черпатиме свою силу й прагнення до розвитку нація-держава. Міцність, багатство й розвій нашої нації в майбутньому будуть просто пропорційними до благобуту та сили селянства.

4) Перші три точки стосувалися або до самого революційного руху або до певної перцепції тогочасної дійсности. Тепер зовсім інший фактор: сама післявоєнна галицько-волинська дійсність.

У Галичині й Волині в той час робітництва в основному не було. За даними перепису населення з 1931 року, на Волині, наприклад, робітництво становило лишень 3% українського населення, тоді як селянство становило 93%. Подібна ситуація існувала і в Галичині, де 6% населення були робітниками, а 88% селянами. А ще є питання, скільки з цього робітництва були дійсними, "клясово свідомими" робітниками, а скільки недавніми селянами, що через земельний голод пішли до фабрики, але психологічно залишились селянами. Також — скільки з тодішніх фабрик і заводів були звичайними майстернями, де працювало мало людей, а скільки були дійсними осередками робітництва? Які б не були відповіді на ці питання, справжня кількість "дійсних" робітників напевно була ще менша від кількості, поданої переписом.

Отже, кожна партія чи організація, що хотіла в таких умовах знайти опертя в народі, мусіла сильно полагати на селянство. Іншого виходу просто не було, бо ні міщанство, ні інтелігенція не могли дати політичній групі ту підставу, на якій можна було б будувати сильний чи то "легалістичний" чи "революційний" рух.

Сама КПЗУ, наприклад, зрозуміла цю істину ще в 1923 році, як зформувалася, коли заявила що, на відміну від своєї попередниці — КПСГ, спиратиметься не тільки на міський, але також і на сільський пролетаріат.

2

Другий комплекс факторів, що зумовлював ставлення ОУН до робітництва, впливає з самої "суті" націоналістичної організації. Дещо про це вже сказано у вступних завагах.

Як виглядала крайова ОУН в 1930-их, а навіть великою мірою в 1940-1950-их роках? Була це організація революційна, підпільна, бойова і молодіжна. Всі чотири прикмети були внутрішньо пов'язані. Революційність, наприклад, притягала молодь; а

молодь більше від усіх інших верств мала нахил до революційності. І т. д.

З підрахунків, зроблених на підставі списків українців-націоналістів, ув'язнених у Березі Картузькій в 1936-1938 рр. та заарештованих у 1934-1936 рр. (що містяться в праці П. Мірчука "Нарис історії ОУН". Мюнхен [Українське видавництво], 1968, стст. 411-424, 431-434, 465-474), видно таке: з 656 в'язнів і заарештованих якихсь 57% були студентами, 15% — "професіоналами" (інженери, адвокати і т. п.), 16% — рільниками, 7% — різного роду ремісниками, а тільки 1% — робітниками. Отже, безсумнівно є, що молодь взагалі, а студентська зокрема переважала в ОУН. Чому?

Як буває в соціально-економічно малорозвинених країнах (треба поглянути тільки на сучасні революційні рухи в т. зв. "Третьюму світі"), студенти завжди є в авангарді політичних рухів. Коли країна переважно селянська, коли фабрик мало, а транспорт недолугий, коли неграмотність і бідота панують, тоді єдині місця, де більш-менш масово зустрічаються люди, зв'язані певними ідеями і інтересами, спроможні пекучі проблеми свого життя конфронтувати і дискутувати, — це школи, гімназії, університети, інститути тощо. Така ситуація існувала в міжвоєнній Польщі. Та це ще не все. У галицько-волинському випадку ці школи перебували на самому фронті національної боротьби і ворожнечі, бо учні й студенти найяскравіше відчують шовінізм панівної нації в питаннях мови та матеріалу навчання. А які перспективи молодь, що виростала в 1920-их і 1930-их роках мала перед собою після закінчення школи? Старшого віку селянин чи робітник, які б вони бідні не були, все ж таки залишалися селянами й робітниками. Їхні діти, однак, такої приналежності до суспільної системи не відчували, вони були декласовані. Через економічну кризу 1920-1930-их років молодий українець не міг влаштуватися ні на господарстві, ні на заводі. А вишколений студент терпів ще від того, що шлях на вищу посаду був йому ще перед кризою закритий через польську державну дискримінацію проти українців. У таких обставинах не тяжко зрозуміти, чому молодь ішла в ОУН. Куди ще могла вона йти?

Зі сказаного легко збагнути, чому старше покоління (а, кінець-кінцем, більшість будь-якої класи складається зі старших поколінь) не рвалося до ОУН. Адже це була організація молодих. (Звичайно, були в ОУН і старші. Тут, як і попередньо, йдеться про "ідеальний тип"). Крім того, самі методи боротьби ОУН, зумовлені молодістю оунівців-крайовиків, обмежували участь старших: що могла, наприклад, старша людина робити в шкільному бойкоті? Нарешті, не тільки старші люди з сіл чи фабрик, але й самі "сеньйори" з УВО не брали участі в революційній діяльності 1930-их рр. з причин зовсім банальних — родина, робота, вік і т. п.

Зв'язок крайових націоналістів із робітництвом ішов двома лініями: пряме вербування робітників до ОУН та свого роду "інфільтрація" наявних робітничих організацій і рухів. Як уже сказано, дійсних робітників — членів ОУН було мало, десь коло 1% всього членства. Відомо одначе, що Микола Лебедев провадив вишкіл з робітниками в Карпатах улітку 1932 року і що Роман Шухевич зорганізував був групу робітників довкола себе. Подібних прикладів, мабуть, було більше.

В "інфільтрації" робітничих організацій і рухів в основному заслужилися два націоналісти, самі з робітників, Степан Ніклевич і Юліан Петречко. Їх згадують і Лев Ребет і Петро Мірчук у своїх описах робітничої діяльності ОУН (що ці зовсім протилежних політичних поглядів автори згадують тих самих — і тільки їх! — активістів свідчить про обмеженість цієї праці). Як видно з цитат, що наводжу далі, діяльність Ніклевича й Петречка в основному обмежилася на участі в львівських страйках 1936 року та в робітничому товаристві "Сила".

У "Світлах і тінях ОУН" (Мюнхен ["Український самостійник"], 1964, стст. 70-72) Ребет пише:

... слід згадати про великі страйкові заворушення, які стрясли Львовом у 1936 р. В той час усі вулиці Львова були розкопані, бо перед побудовою нових кам'яних їздень відновлювано каналову систему міста. Роботи тягнулися місяцями; вони були найважчі і найменше платні і стягнули масу безробітного сільського пролетаріату з підльвівських місцевостей, головним чином українців. Ці люди, здані у великому чужому місці на себе самих, зорганізувалися після кількох місяців спільної праці і оголосили страйк, домагаючися кращої винагороди. Їхні домагання не були виконані. Дійшло до демонстрацій, під час яких поліція вжила зброї, забивши одного українця на прізвище Козак. Каналові робітники зорганізували маніфестаційний похорон, під час якого мала група комуністів ухопила домовину з покійним і з комуністичними окликами подалася в бік поліційного кордону, завданням якого було спрямувати похоронний похід прямо на кладовище. В наслідок цього поліція ще раз почала стріляти, поклавши трупом цим разом уже кілька осіб.

Вся преса була повна сенсаційних вісток про комуністичні розрухи...

Тим часом правда, як опісля виявили організаційні звіти, була така, що цей страйк і початкові розрухи були стихійні і викликані насамперед соціальними моментами: робітникам фактично йшлося про підвишку винагороди за важку працю. В цій справі політичне тло грало тільки посередню роль. А було воно національне, українське...

Фактом є, що страйковий комітет складався із свідомих україн-

ців, між якими знаходився навіть один загублений член організації [Ю. Петречко]...

Весь цей страйк, яким робітники кінець-кінцем не здобули ніяких поступок, розкрив глибоку рану нашого суспільства. У Львові не було ніякої установи чи людини, які б поцікавилися справою цих українських робітників і допомогли їм у їхній неволі. Хоч у Львові існувало українське робітниче товариство "Сила", проте воно не проявляло живішої діяльності. Треба було на цьому відтинку перевести рішучі заходи, і, хоч справами легального життя мали амбіцію займатися залегалізовані перед владою політичні партії, діяльність "Сили" пожвавлено шойно заходами ОУН і до праці серед робітників приділено двох членів організації. Між іншим, перекинено сюди одного інструктора юнацтва з Дрогобиччини [С. Ніклевич], який пішов до чорної праці як звичайний робітник, заробляючи місячно 50 зл. Це "робітниче апостольство" дало згодом також дуже гарні висліди.

У притаманному йому стилі робітничу діяльність ОУН описує Мірчук. Читаючи ці рядки, варто пригадати собі, що за статистичними даними самого Мірчука (ст. 476-477) робітників в ОУН було дуже мало.

Коли в 1936 році у Львові вибух голосний страйк робітників, котрі працювали при каналах, який закінчився кривавими зударями з поліцією, то в страйковому комітеті був також один член ОУН — Юліян Петречко. Пов'язання ОУН із робітництвом у боротьбі за його соціальні права закріплено й у Львові.

Свої контакти з українським робітництвом Юліян Петречко використав для пожвавлення праці українського робітничого товариства "Сила" й для опанування його націоналістичними впливами. У цій праці в "Силі" допомагали йому Степан Ніклевич, колишній референт юнацтва у дрогобицькому повітовому проводі ОУН, В. Жданович і Николяк, а далі й низка інших членів ОУН. Завдяки їхній праці українське робітництво у Львові стало під прапори українського націоналізму.

Політичну настанову українського робітництва у Львові ілюструє хоча б така коротка нотатка в тодішній українській пресі:

На з'їзд московфільської "Руської селянської організації", що відбувся у Львові (на початку 1937 р.), прийшов гурт українських робітників, щоб запротестувати проти деструктивної роботи московфілів. Прийшло до сутички, після чого робітники відспівали "Ще не вмерла". Поліція арештувала робітників Шияна, Садового, Баричка, Максимова, Павлика й Іванусу, списала протокол й опісля випустила їх на волю.

Перехід українського робітництва у Львові під прапори українського революційного націоналізму особливо яскраво виявився в 1938 році, коли львівські українські робітники масово стали разом із українськими студентами-революціонерами, щоб у вуличних зударах дати відсіч польському шовіністичному шумовинню.

З ініціативи Ю. Петречка та С. Ніклевича у вересні 1937 року при робітничому товаристві "Сила" відкрито перший Український робітничий народний університет. У доповіді під час святкового відкриття цього університету Степан Ніклевич заявив, що українське робітництво стоїть і завжди стоятиме на позиціях українського націоналізму. Численно зібрані українські робітники підтримали ту заяву бурхливими оплесками.

Докладніше (але чи в усьому точно?) про діяльність націоналістів у робітничому товаристві "Сила" пише Онуфрій Максимів ("Голос з підпілля. Розповідь Кривоноса". Списав Зиновій Книш. Торонто ["Срібна сурма"], s. a., стст. 30-34).

В тім часі повопі перейшов я до праці в робітничому секторі ОУН. Було у Львові старе, всіми забуте робітниче товариство "Сила". Десь колись заложили його якісь ініціатори, мало воно затверджений владою статут і свою домівку, але з роками зовсім завмерло і в половині тридцятих років уже ніхто про нього не знав. Аж відгребали його націоналісти. Робітничого українського елементу у Львові більшало тоді з кожним місяцем і *переважно були це молоді люди, свідомі національно, що не піддавалися комуністичній пропаганді.*

... Вирунула тоді на обрії трійка молодих, енергійних робітників-націоналістів. Були це політично вироблені й ідейні молоді хлопці: Юліан Петречко, Музика й Іванчук.

... Завдяки зусиллям цієї трійці праця в товаристві дуже пожвавилася. Товариство придбало нову велику домівку, видавало власний орган п. н. "Гомін басейну", що з цензурних причин друкувався у Львові, але виходив у Бориславі, відповідальним за нього був один з двох братів Гладилевичів, правників у Дрогобичі. В скорому часі товариство дістало стільки членів, що первісна трійця організаторів не в силі була б опанувати їх ідейно й організаційно. *Стояла вона в зв'язку з ОУН і звідути мусіла дістати поміч.*

Працю свою з тих часів згадую з великою приємністю. За короткий час познайомився я з десятками молодих ідейних робітників, стрічався з ними при різних нагодах і була це для мене велика сатисфакція бачити, як *сильно кріпне ця організація і як закріплюється в ній вплив ОУН.* На коротко перед війною була це одна з найбільших числом своїх членів українська організація. (Усі підкреслення наші — О. М.)

Цікаво, що Максимів підкреслює молодечість українського націоналістичного робітництва та натякає на те, що "Сила" не була під безпосереднім впливом ОУН і що велика частина її членства не належали до ОУН.

Хоча, як показано, ОУН таки мала певні успіхи у залученні робітника до себе, слід зазначити, що молоді крайовики не трактували робітника як такого, себто як людину, належну до пролетаріату, але як українця-робітника, а робітники, що вступали до ОУН, були переважно, якщо не виключно, ровесниками самих

оунівців. Як і крайових націоналістів, їх притягали романтика, революційність і ненависть до поляків, а не соціально-економічна програма ОУН.

Отже, прикмета "робітництва" робітника в основному не входила в міркування ні ОУН, ні робітника-члена. Легковаження соціально-економічного елементу в крайовій ОУН може частково пояснити неспроможність українського націоналістичного руху промовити переконливо до старшого робітника, який підтримував УНДО, УСРП (соціалістів-радикалів) чи, якщо був соціалістично-настроений, КПЗУ або Сельроб.

4

Говорячи про теорію ОУН, не будемо подавати цитат про робітництво, що могли б довести, що ОУН таки визначала свою позицію в цьому питанні (в протилежність тому, що кажуть деякі не зовсім добре ознайомлені з оунівською літературою автори — тут і там). Натомість кілька слів про передбачену ОУН соціальну систему майбутньої української держави і місце робітництва в тій системі.

Як би не підійти, треба визнати, що пропонуваній ОУН в 1930-их роках суспільний лад був "корпоративним" чи "становим" (корпорація = стан). Уже Конгрес українських націоналістів 1929 р. це висловив: "Регулювання взаємовідносин поміж суспільними групами, зокрема право остаточного арбітражу в справах суспільних конфліктів, буде належати державі, яка дбатиме про співпрацю виробничих верств Української Нації" (Цитовано за П. Мірчуком, ст. 97). Іншими словами нація тут — це суспільний організм, що складається з різних продуктивних верств, які координуватиме держава.

М. Сціборський висловився ще чіткіше в своїй брошурі "Націократія" (1935). Подаємо переклад з німецького видання: "Націократія є влада народу у власній державі у формі співучасті в уряді всіх продуктивних суспільних верств, які зорганізовані в станові спілки на підставі їхньої соціальної функції в народному житті і яких репрезентують у державному провіді їхні чоловічі мужі" ("Націократія" в його книжці "Ukrainischer Nationalismus". Нью-Йорк [Ukrainian Press Service], 1939, ст. 97-98.

У 1938 році цей розвиток у напрямі корпоративізму, авторитаризму та до того й тоталітаризму виявився в типовій на той час статті якогось Михайла Подоляка "Суспільний зміст націоналізму", що міститься в маловідомому, але важливому альманасі "На службі нації", виданому в Парижі ПУН-ом у 1938 році. Думки Подоляка, які, можна думати, відбивали думання націоналістичного проводу, настільки цікаві, а може для декого і контрверсій-

ні, що варто над ними трохи довше зупинитися:

На місце клясових привілеїв, вона [держава] всі суспільні верстви признає рівнорядними творцями долі нації, насаджує дух соціальної солідарности, що виявляється у формуванні типу вояка-громадянина й громадянина-працівника, і творить культ індивідуального вкладу, — спрямований до всенаціональних цілей; дух співпраці й цієї нової (як каже Муссоліні) форми демократії — централізованої й координованої. Суспільність, в якій держава активно кермує всіма ділянками життя і де одиниця посередньо чи безпосередньо набирає прикмет функціонера держави — така суспільність лякає демоліберальних індивідуалістів своїм етатизмом. Але незаперечним фактом є, що демоліберальні часи індивідуальної необмежености минули безповоротно. Самоціллю стає не одиниця, а зорганізована в державі нація.

Суспільний момент стає визначником нового життя й домінує над приватним та груповими інтересами. Тому в націоналістичній державі атмосфера клясової боротьби заступлена атмосферою співпраці для спільних вартостей. Це не значить засадничого признання, що економічні інтереси поодиноких суспільних груп однакові; противно — вони дуже часто протилежні. Селянин, наприклад, заінтересований у можливо найвищій ціні збіжжя; міщанин — навпаки — користує з обезцінення сільськогосподарських продуктів. Інтереси робітника — в найвищому заробітку; тоді як промисловець змагає до мінімуму зарібної платні і т. д. Власне тому необхідна інтервенція держави у відносини продукції й праці. Співпраця й солідаризм суспільних верств, без державної функції найвищого арбітра, практично не до переведення (ст. 42-43).

Подібні думки знаходимо й у програмі II ВЗУН у Римі з 1939 р. Тут же говориться про "націократію", про "національну солідарність, надклясовість і протипартійність". Далі, "існування політичних партій буде заборонено законом. Єдиною формою політичної організації населення Держави буде ОУН".

Щойно в постановах II ВЗУН (бандерівців) в квітні 1941 року бачимо певні зміни в навітленні справи суспільного ладу: вже не говориться про націократію й солідарність, стани і т. п. На місце цього прийшла дещо м'якше висловлена "плянова організація [звичайно, керована ОУН] цілого господарського і суспільного життя".

Дальші зміни, головне в формі замовчання давніших тез, сталися в 1943 році на III ВЗУН, де вже покинено корпоративно-тоталітарний багаж 1930-их років: "Українська Народна влада спрямує всі економічні ресурси та всю людську енергію на побудову нового державного порядку, справедливого суспільного ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу". В 1950 році прийшов останній крок у цій еволюції, й замінено слово "новий" словом "демократичний".

В цій переоцінці немалу ролю відіграли О. Горновий та Петро Полтава. Останній, наприклад, писав 1950 року, що ОУН

... за побудову в незалежній українській державі безклясового суспільства, за справжнє знищення в Україні експлуатації людини людиною, за перемогу ідеї безклясового суспільства серед усіх народів, а зокрема — на території сьогодишнього СРСР. Основою цього суспільства в незалежній українській державі буде, як про це ми вже говорили, з одного боку, суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва і, з другого боку, — справжня демократія в галузі внутріполітичного устрою. Суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва не допустить до творення експлуаторських клас на економічній основі. В протилежність до того, як сьогодні стоїть справа в СРСР, справжня демократія в галузі політичного устрою виключить можливість формування нових паразитарних груп на базі політичних привілеїв. (П. Полтава. Збірник підпільних писань. Мюнхен ["Український самостійник"]; 1959, ст. 128-129).

Коли порівняти думки Полтави з наведеними думками Подоляка, видно, які колосальні зміни зайшли в націоналістичному мисленні на протязі 12 років.

Але що з робітництвом? Де його місце в цих схемах суспільних устроїв?

В устроях "націократичних" робітництво є складовою частиною, (станом) органічного, авторитарного і тоталітарного національного тіла. Однак, коли Конгрес націоналістів 1929 р. ще дозволяв "право страйків і льокавтів", то другий дописувач до альманаху "На службі нації" каже: "Заперечуємо страйкову боротьбу" (Його логіка, м. ін., нагадує радянську: "В націоналістичному устрою немає місця для визиску, а тим самим і самочинним виявам боротьби з ним", ст. 62).

У 1940-их роках робітництву надається чимраз більше самоініціативи в постановах ОУН. Вже II (бандерівський) ВЗУН дає "фабрики й заводи українським робітникам" і обіцяє "законну участь робітників у кермі й зисках підприємств". А III ВЗУН та уточнення 1950 р. уже відкрито говорять демократичними категоріями.

Чому зайшли ці зміни в націоналістичній ідеології? Перше, ніж відповісти на це питання, варто собі знову пригадати поданий на початку статті розподіл ОУН за критеріями край — еміграція, практика — теорія, молоді — старше покоління. Цікаве те, що "демократизація" відбулася не в усій ОУН, а тільки в бандерівців. Як це пояснити? Ключовий фактор, що спричинився до цієї трансформації, є, як самі учасники тих подій часто зазначають, конфронтація з радянською дійсністю, спершу в формі дволітньої окупації Західної України більшовиками (1939-1941), а потім у формі похідних груп до Центрально-східної України та пере-

мішування українського населення в результаті воєнного хаосу. Однак були й мельниківські похідні групи, і мельниківці зустрічалися з українським Сходом, і вони переживали подібні німецькі репресії в Галичині й на Волині, а все ж таки мельниківська ідеологічна система не змінилася суттєво ні під час ні одразу після війни.

Згадаймо, що бандерівці були ті молоді люди, що захоплювалися дією і чином так, що питання ідеологічні та політичні (поза визнанням примату української державности) вони просто ігнорували, і ми не здивуємося, що для цих ідейно-політичних "новиків" зустріч із "Сходом", де людей якраз такі питання цікавили, була великим шоком, що змусив їх не тільки переоцінити власний світогляд і визнати важливість соціального питання, але й зрозуміти, що самого гасла здобуття Української соборної самостійної держави не вистачає, щоб притягнути "східняка", що в ньому мусить бути ще якийсь соціальний, а ще краще — демократичний зміст.

Зовсім інакше стояла справа з мельниківцями — переважно старшими, освіченішими і краще обізнаними на ідеологічній проблематиці. Це ж були люди, що видавали, дописували і читали "Розбудову нації", люди, як Д. Андрієвський та М. Сціборський, себто зацікавлені ідеями, люди з певними, вже давно виробленими і може навіть і закам'янілими поглядами. Чому ж би конфронтація зі Сходом мала їх спонукати до ґрунтовної переоцінки власної ідеології? Суспільно-економічні проблеми були їм уже здавна добре відомі. Готові відповіді на питання такого ґатунку вони мали. В них існувала ціла ідеологічна система, а не, як у бандерівців, звичайний гарячий фанатизм. Якби, наприклад, запитатися Володимира Мартинця, що він думає про Маркса, то в протигагу до бандерівців, він напевно міг би одразу відповісти гостро-нищівною, проникливою, двадцятисторінковою статтею (як він це і робив на сторінках еміграційних студентських журналів ще в 1920-их рр.).

Отже, крайовики могли створити зовсім відмінну від тієї, що панувала у 1930-их рр., ідеологічну систему саме тому, що вони вперше мусіли під час війни взятися за опрацювання ідеології. Давніші теоретики (мельниківці) подібної світоглядної кризи не мусіли пережити, бо вже мали вироблену ідеологію, що наперед давала їм відповіді на будь-які питання, навіть на "шоки".

5

На закінчення ще кілька слів про ставлення робітництва до авторитаризму, тоталітаризму і т. п. Не правда, як це часто безпідставно твердять представники українських і неукраїнських

"лівих" течій (див.: В. Белоцерковський. Робітничі виступи в СРСР, — "Сучасність", 1978, 10), що робітник якось у самій своїй суті демократично наставлений і що тільки якимсь грубим обманом тоталітарний чи авторитарний режим чи рух може здобути його підтримку. Ідеалізація ця нічим не обґрунтовується. Але навіть як забудемо про це, такий погляд кінець-кінцем сходить на абсурд: який же це ідеальний демократ, що його так легесенько можна звести на манівці? Тут ідеалізатори робітництва деідеалізують свій об'єкт пошани, бо примушені сказати, що той робітник, висловлюючися делікатно, мабуть, сліпий, коли власної демократичності (чи інтересів, як то також кажуть) не може збагнути. Адже знаємо з історії, що робітники (звичайно не всі!) підтримували і Гітлера, і Муссоліні, і Франко, і різного роду Перонів, і, до речі, також самого Сталіна. Отже, про якусь внутрішню демократичність хіба не може бути серйозної мови.

Тому те, що робітництво було мало представлене в "міжвоєнній" ОУН можна пояснити існуванням політичних альтернативів (УНДО, КПЗУ, УСРП і т. п.), селянською природою націоналізму, революційністю і молодечістю ОУН та браком самого робітництва, а не міркуваннями ідеологічними. Бож коли самі "крайовики" ледве чи знали власну ідеологію, то як же можна припускати, що робітник міг її краще або взагалі знати, щоб тоді її свідомо, "по-демократичному" відкинути?

Справа може стояти інакше з робітниками, що пройшли "школу" СРСР. Та це окрема тема, якій тут не місце.

ІЗ ЗБІРКИ «ДОСВІТНІ СИМФОНІЇ»

Микола Хвильовий

ДОСВІТНІ СИМФОНІЇ

I

Аз єсьм робітник...

Моя буденна блюза — що погляди сині коханки

... вмить помутніли від шторму

... в поглядах синіх коханки

стогнуть пороги

... в поглядах синіх коханки

в муках рожеві дороги.

Стрілець — той знає смак,
коли запахне перший вистріл.

А ти весна

ти затрояндила в повітрі млистім?

Не ставимо собі завдання та й не маємо змоги запропонувати читачеві антологію літературних творів з робітничою тематикою, хоч така антологія напевне була б цікава з багатьох поглядів. Обмежуємося на передруку двох творів. Один був написаний майже одразу після встановлення радянсько-комуністичного режиму на Україні: "Досвітні симфонії", тепер зовсім забута збірка Миколи Хвильового (1922). Другий — оповідання Івана Сенченка з циклу "Солом'янські оповідання" — постав після Другої світової війни.

Поезії Хвильового належать до періоду, коли літератори силоміць втискали робітничо-індустріальні теми в свою ідеологію, в свої писання. Знання реального робітника дорівнювало в цих творах майже нулеві, та й не було потрібне. Бо героєм їх був не реальний робітник, а Святий Робітник, Великий Робітник, Месія новітнього світу, потужний, героїчний, непереможний і... зовсім не з цього світу. Сьогодні ці поезії, то традиційно-фолкльорні, то еротичні, то релігійно-символістичні, до яких автоматично дочеплено, ні пришив ні прилатав, згадку про шахту чи про завод, сприймаються майже як пародії, хоч сумніву в щирості автора не може бути. Може найкращу оцінку цієї літературної продукції дав Павло Тичина (що сам віддав їй данину, зокрема в "Псалмі залізу") в листі до Могилянського, писаному 1924 року: "А ми, що ми? — ми ставимо собі самуварчики і втішаємося, що от і з наших труб, мовляв, індустріальний дим. Та, їй-богу, взяв би кочергу да раз, да другий!" Надуманість і аморфність цих творів особливо впаде в око, коли пригадаємо, що старшій українській літе-

А то здивовано тополі
зашелестять і
 змовкнуть.
А там, вгорі,
неясно зашумує.
І от белькочуть над головою журавлі...
Ой, журавлі!..

А то з повітрям ліс веде переговори
і баско б'ється в ґрунт моя жага,
бо з кобилиці плеться сонце.
Я бачив ніжки під кущем
... бунтарка — кров: експрес на волі.
Прохав і плазував —
 іще! іще!

А обрій розплескав солодкий стогін
.....

ратурі робітничка тема зовсім не була чужа: Нечуй-Левицький, Франко, Ковалів, Винниченко, Черкасенко, Тесленко, щоб згадати тільки небагатьох. Але вони дотримувалися літературної й життєвої правди, а письменники першої половини двадцятих років відчували покликання бути провісниками новоявленої "релігії".

Кінець двадцятих років і тридцяті роки породили незліченну кількість творів газетно-пропагандивного характеру про "героїку" ударницької праці. Про них оповідає в цьому числі "Сучасности" Василь Гришко. Ці твори, якби їх тепер перевидати, не могли б функціонувати навіть як пародія. Майже всі вони просто стоять поза межами літератури.

Десь тридцять років після "Досвітніх симфоній" література наважилася нарешті побачити робітника не як Пророка Світлого Майбутнього і не як безобличний додаток до машинної техніки й офіційної ідеології, а як людину. І тут виявилось, що робітники, як усі люди, зовсім не палають 24 години на добу вогнем соціалістичного змагання, не мріють про свою працю, а відбувають її, щоб забути про неї і шукати простих людських приємностей у родині, серед більш або менш підпилих друзів, у своєму невеличкому садочку коло хати. Річ перед тим нечувана, невисловлена, — робітники показали ближчі до того, що в двадцятих і тридцятих роках зневажливо називалося за М. Горьким "міщанством", ніж до своїх ультра-героїчних предків у літературі попередніх десятиріч. Одним з кращих творів у цьому літературному прямованні, хоч часом може трохи заїдилічним, пересолодженним (закономірна реакція на попередню бучну героїку), є оповідання Сенченка "На калиновім мості".

Побічно в цій еволюції відбився й соціальний розвиток доби: від патосу нищення й будови — до втоми, до шукання тихого затишку, спокійного добробуту. Та про цей аспект докладніше в "Постскриптумі" до цього числа журналу. —

РМм.

Ах, я не зрівняю пахощі своєї блюзи —
ані з поглядом синім коханки,
ані з смаком першого вистріла,
ані з мукою в тих журавлях.

Моя блюза пахне —
вугіллям
... до гавані летіла хвиля
— віялом — а там розбилась
і потонула над морем.
Коли це було?
— Ат!

То — пахне моя блюза —
вугіллям.

Моя буденна блюза — і погляди сині коханки,
що вмить помутніли від шторму
... в погледах синіх коханки
стогнуть пороги
... в погледах синіх коханки
в муках рожеві дороги.

IV

Аякс... Аякс...
Син чоловічий у стихії,
в гармонізації природи
Син чоловічий йде!
За кроком крок —
іде!

І сниться йому море
і сниться йому шторм.
А він такий похмурий...
Але він все поборе!
Але він все поборе!

Аякс... Аякс...
Під дзвони криці
і мислі — птиці
— понеслися.

.....

... А із землі — піднявся гул...
Куди цей гук? Куди цей гул
великого із велетенських князя?

Я зачарований стояв —
симфонія досвітня — почалася.

МИ

Ми проходили повз шахти...
Ми — любовниця і я.
Сонце грало на сопілку
грало липко на сопілку —
леденцеву.

Я за руку її взяв,
й наші очі упірнули
в легіт.

Ах, як легіт засміявсь
і бузково і тендітно,
коли дзвінко біля серця
на пляшках хтось вибивав.

І звернули ми на стежку
... чи то в сонце увійшли?
— Розкажи мені, соколе,
про світанок?
... над криницею світанок,
а навколюшках бори.

Метушилася заграва:
в спогад бив прозорий шлак.
Леопардило м'язами —
... Я як криця був міцний,
а вона тополю знала,
що, струнка, весніла десь.
Ми проходили повз шахти —
Ми — любовниця і я.

Моя золота береза
зажурно дивиться в вогку імлу.
О, де ви, де ви, зелені плеса
моїх розпорошених дум?

Вчора доходив до тропіка
і в плакучих просторах запалював душу,
а сьогодні я, кучерявий хлопчик,
до Льодового океану рушив.

Собакою буду верещати,
ніби гицель мене в неминучі обценьки.
Я пручатимусь — не хочу за ґрати,
не хочу!

Піду я у робітничий квартал,
заховаю там склизький сум...
Ах, яку я важку вагу
біля золотої берези несучу!..

На вулиці Свято —
у вінках дівчата
з хлопцями заводськими
ще й за рученьки взялись.

— Ой, куди ж ми йдемо,
парубки кремезні?

— У завод! У завод!

— Ой, хотілось, любії,
на лани широкії
в квітах поринать!

— Ні! Туди не хочемо:
що на! завовтузились —
ми йдемо кувать...

Одказали хлопці
й потягли за рученьки
молодих дівчат.

І затихла вулиця,
де оселі туляться
до повільних хвиль.

А на брамі мрійними
золотими дзвонами
проросла блакить.

В ЕЛЕКТРИЧНИЙ ВІК, 4

І в цю хвилину
нашого розгнузданого свята
стою біля машини
і слухаю пісню безмежності.

В руках румпель —
веду корабель машинізації,
і повернути землю
вже маю твердь.

О Архімеде!
Твоя сива голова прострілена
сйавом.
Нащадок прадідів великих
вже скрикнув —
Еврика!
І із провалля літ
нова Америка,
Месія і Колюмб.

То —
Колектив,
заліза міць
і я.
І на минулого полову —
притьмом беркут —
огня.

Цього і досить.
А там, помалу, в реп'яхах,
в мамулюватому коші
хтось прогримить —
Товариші!
І табуни проколе мрія
і глузд творіння.

І хоч вовтузиться блакитноокий ведмідь
і б'ється у бекет з погрозами пожеж —
і я бреду і ти бредеш
вперед.

Від «Пролеткульту» до «призову робітників-ударників у літературу»

СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ ТА ДЕЩО З МАТЕРІЯЛІВ ДО СПОГАДІВ

Василь Гришко

1

Від самого початку радянської доби в пореволюційній Україні, як і в Росії, унапрямуване комуністичною партією літературне життя стало відбуватися під знаком творення "нової, пролетарської" (протиставно до попередньої, мовляв, "буржуазної") літератури. В перші роки провідну роль в цьому відігравали виниклі (в Росії) ще перед устанавленням більшовицької влади культурно-освітні організації під назвою Пролеткульт (пролетарська культура), які за більшовицької влади діяли спочатку в системі Наркомосу (Народнього комісаріату освіти), а потім (до середини двадцятих років) у системі ВЦРПС (Всесоюзної центральної ради професійних спілок). Створені ліво-революційною (партійною й безпартійною) інтелігенцією та очолені такими її ідейно-теоретичними речниками того часу, як марксист-ідеаліст О. Богданов, ці організації мали за свою мету залучення промислово-робітничих (тобто за марксистською класифікацією — єдиних справді "пролетарських") мас до руху за опанування та творчу розбудову саме "нової, пролетарської культури", зокрема ж — "пролетарського мистецтва" всіх галузей, а передусім — "пролетарської літератури".

Що мала являти собою "нова пролетарська література", цього тоді (як, зрештою, й ніколи досі) ніхто не знав, і цього не могли до пуття пояснити й "пролеткультівці". Одне лише було ясно, що пролетарську культуру, отже й літературу, мусили б створити самі "пролетарі" — робітники. А що робітництво взагалі було тоді "поза культурою", то лівоінтелігентські ініціатори й ентузіясти Пролеткульту взяли на себе місію навчити робітників, як треба це робити. І для цієї мети вони створювали в містах при фабриках і заводах робітничі студії, де проповідували передусім деструктивні теорії "боротьби проти старого, буржуазного мистецтва", звичайно — виходячи зі своїх лівоінтелігентських (в основному — міщанських) "бунтарських" естетичних критеріїв перед-

революційного та революційного часу. Тому виходило так, що в робітничих студіях Пролеткульту зрештою культивувалися досить відомі новаторські течії таки попереднього, "буржуазного" мистецтва доби його передреволюційного "розкладу" (напр., футуризм, імажинізм та інші подібні "ізми"). А в самих цих студіях гуртувалися не стільки справді робітничі, скільки студентські підтягнені під марку "пролетарських" міщансько-інтелігентські елементи. Вони й творили тоді (до речі — часто досить безуспішно) від імени "пролетаріату" таку "нову, пролетарську" літературу, в якій фактично не було нічого ні нового, ні пролетарського.

В Україні серед ініціаторів і керівних діячів пролеткультівського руху були зокрема такі першозачинателі "української пролетарської літератури", як Василь Еллан-Блакитний, Іван Кулик, Володимир Коряк — усі не пролетарського, а (висловлюючись комуністично-партійною термінологією) "дрібнобуржуазного" (містечкового) походження (при чому, Блакитний і Коряк — вихідці з "дрібнобуржуазно-націоналістичної" партії "боротьбистів"). Організації Пролеткульту в різних містах України та їхня "Рада мистецтв" у Харкові діяли від початку 1919 р., але оформлення цього руху у "Всеукраїнський Пролеткульт" відбулося 1920 р., — під керівництвом уже згаданих та інших осіб.

Український Пролеткульт відразу ж зустрівся з особливо тяжкою для нього проблемою, не мавши в своїх (переповнених російсько-єврейським "інтернаціональним" елементом) робітничих студіях промислових міст України належного оперття на таких *українських* національністю *справжніх* робітників, які становили б собою середовище творення саме *української* мовою й національною самовизначеністю, "пролетарської літератури". Тому, ще більшою мірою ніж російські, українські піонери "пролетарської літератури" мусили вдаватися до певного роду містифікації, виступаючи від імени робітників не лише з деклараціями про започаткування ними саме "нового, пролетарського" етапу розвитку української літератури, а й рекламувати себе як нібито "пролетарів"-робітників.

Так, наприклад, у виданому в Харкові "Всеукраїнським" 1921 р. збірнику "Жовтень" з програмовим маніфестом творців української пролетарської літератури, що мав заголовок "Наш універсал до робітництва і пролетарських мистців України", виступили Микола Хвильовий, Володимир Сосюра й Михайло Йогансен, із яких перших двох провідний пролеткультівський теоретик Коряк у цьому ж збірнику рекламував як "робітників Донбасу". У дійсності обидва вони, як і третій у їхньому ряді, ні за своїм соціальним походженням (бо були вихідцями з "середньої",

інтелігентської та різночинно-службової верстви), ні за своїм соціальним станом до виходу в літературу не були робітниками. А з робітничим Донбасом взагалі в своїй біографії мали вони дуже малий і умовний зв'язок: Хвильовий у шкільні роки кілька місяців навчався слюсарського ремесла в тому ремісничому училищі (в містечку Красний Кут на Луганщині), де вчителював його батько; так само й Сосюра лише в шкільні роки, навчаючись також у ремісничому училищі (в містечку Верхньому на Луганщині), коротко бував там на різних випадкових "підробітках". При чому — обидва вони прийшли до більшовиків типовими для українських інтелігентів національно-революційними "манівцями", а Сосюра навіть довгенько воював проти більшовиків у лавах української "петлюрівської" армії.

Відповідною до такого досить сумнівного "робітничого" соціального профілю була й "робітнича" поезія цих голосних "сурмачів нової ери творення пролетарської поезії" (як вони дослівно себе проклямували в своєму "універсалі"). Характеристичною з цього погляду була, наприклад, поетична декларація Хвильового в його збірці віршів "Досвітні симфонії" (1922), де він зокрема дещо іронічно-загадково окреслив себе як першого з-поміж тих, що прийшли з національно-українського ("жовтоблакитного") середовища в робітничий світ, щоб освітати його в своїй поезії:

Я із жовтоблакиття перший
На фабричний димар заліз.
Журавлиних пісень моїх верші
По цехах розставляю скріз.

Але його спосіб оспівування робітництва був типовим для ліво-революційної інтелігенції того часу "обожнюванням" абстрактно-символічного "робітника" за допомогою досить таки старої (й анахронічної в контексті його новаторської поезії) релігійно-молитовної фразеології. "Аз єсьм робітник", — урочисто виголошував він на початку своєї поетичної збірки, прославляючи далі "вугляний дух робітницької блюзи" тощо. А в своїй поемі "В електричний вік" він, знову ж таки від імени символічно-узагальненого "робітника", прорікав "нову заповідь" людству:

Слухай, чоловіче:
Да не будуть тобі бозі другі,
Тільки моє засмалене обличчя...

Інакше характером своєї стихійно-емоційної ліричної поезії відтворював у ній "робітничу тему" Сосюра, використовуючи переважно поверхові атрибути донбаського промислового пейзажу та стандартний набір пов'язаних із шахтарсько-

робітничим світом загальновідомих понять як зовнішнє тло для висловлення мало з цим пов'язаних особистих, інтимно-настрєєвих мотивів. При чому ці мотиви часто були чужі та навіть і протилежні тому розумінню "пролетарської поезії", якої речником себе декларував автор у пролеткультівський період.

Врешті пролеткультівський рух, що його протегувала, але безпосередньо ним не керувала комуністичнопартійна влада, виявився не тільки безплідним у своїх зусиллях творити "нову, пролетарську літературу", але й потенційно для влади небезпечним. Річ у тому, що ця влада, хоч і мала програмову настанову саме на творення "нової, пролетарської літератури", але в цій літературі, як і в сфері культури взагалі, вона була зацікавлена не заради неї самої, а заради її ролі в формуванні суспільної свідомості людей, що в остаточному рахунку для влади сходило на ті користі, які вона могла мати від літератури для комуністичнопартійної пропаганди. А тим часом створені в революційний час більш-менш "самопливом" організації Пролеткульту, в яких ініціативно-керівну роль відігравала лівореволюційна інтелігенція, почали ставати в її руках інструментом окремої паралельної з партійно-урядовою "культурної політики". Мірою ж припливу до пролеткультівського руху псевдо-робітничого міщансько-богемського елемента, його вплив почав надавати цьому рухові такого естетично-теоретичного й творчо-практичного, "експериментального" спрямування, що це ввійшло в суперечність із культурно-політичними інтересами комуністичнопартійної влади.

Ця суперечність набула зрештою навіть конфліктного характеру, коли речники Пролеткульту, обстоюючи "експериментально-студійний" шлях творення "нової, пролетарської культури", зокрема ж — "пролетарської літератури", почали також висувати тезу про "автономність" культурнотворчого й літературного процесу в загальному суспільно-політичному житті. В цьому виявилася тенденція до незалежності пролеткультівського руху від політичного керівництва комуністичнопартійної влади, і це визначило дальшу долю Пролеткульту. Базуючись на тому, що пролеткультівців критикував ще наприкінці 1920 р. Ленін, засуджуючи їхню неґацію культурної спадщини минулого та культивування деструктивних мистецьких напрямів, несприйнятних для широких народних мас, а передусім — для робітництва, партійне керівництво почало робити заходи, щоб монополюю перебрати під свій безпосередній контроль культурнотворчий і літературний процес, усуваючи на шляху до цього Пролеткульт.

Протягом 1921-1925 рр. керівництво російської (а потім — "всесоюзної") компартії — ВКП(б), а відтак і керівництво компартії

України — КП(б)У, відповідними постановами й практично-організаційними заходами перебудували радянське літературне життя на нових засадах. Ці засади, відповідно до специфічно непівських (тобто — зумовлених "новою економічною політикою" мирного змагання державно-соціалістичного й приватного дрібновласницького господарських секторів) обставин внутрішньо-політичного життя в СРСР того часу, полягали в змаганні різних (але в ідейно-політичному сенсі "радянських") мистецьких течій і літературних організацій під монопольним контролем комуністично-партійної влади. Одначе, як і перед цим, домінантною в "новій літературній політиці" влади залишилася та сама принципово мало чим відмінна від пролеткультівської, але вже партійно-урядова настанова на творення тієї ж таки "нової, пролетарської літератури" — силами відповідної формації саме "пролетарських письменників" та з орієнтацією на масову участь у літературному процесі "пролетарських" — робітничих мас.

2

В Україні від початку "непівського" періоду (1923) центральним осередком творення бажаної владі "пролетарської літератури" стала Спілка пролетарських письменників України "Гарт" на чолі з Елланом-Блакитним. Поруч із нею розгорнули свою діяльність також інші письменницькі організації — Спілка селянських письменників "Плуг", Асоціація письменників ліво-мистецького напрямку — "панфутуристів" (Аспанфут, а потім — Комункульт і нарешті — "Нова генерація"), а також активно діяли так звані "попутники" й аполітичні "неоклясики". Але "Гарт", основне ядро якого становили письменники-комуністи, зайняв серед них найортодоксальнішу (в сенсі відповідности літературній політиці влади) позицію провідної сили "на фронті боротьби за пролетарську літературу", орієнтуючися на "пролетаріят" і намагаючись опертися в своїй діяльності на "нові творчі сили" міського робітництва.

Фактично маючи принципово не відмінні від пролеткультівських завдання, "Гарт" лише діяв більш звичайним шляхом творчої праці письменників, що вже самовизначалися як "пролетарські", та шляхом виховання та залучення в літературний процес нових творчих кадрів із робітничих мас. Але ці завдання "Гарт" не зміг успішно виконати. Ті справжні творчі особистості, які згуртувалися в "Гарті", були переважно з кіл різночинної інтелігенції чи з категорії дещо урбанізованих селюків. За час існування "Гарту" (1923-1925) вони з піонерів української радянської літератури вирости в її справжніх "клясики" (Хвильовий, Сосюра, Павло Тичина, Валеріян Поліщук, Олесь

Досвітній, Іван Дніпровський та інші), та тільки їхня творчість мала дуже мало чогось специфічно "пролетарського" чи бодай тематично пов'язаного з робітництвом.

Звичайно, щирих намагань "опролетаритись" у "гартованців" не бракувало, включно з такою новочасною версією інтелігентського "ходіння в народ", як їхне, так би мовити, "ходіння на завод". Наприклад, Хвильовий і Сосюра, щоб підтримати свою репутацію перших "робітників" в українській радянській літературі, пробували навіть ставати до праці за варстатом на харківських заводах. І навіть "ніжноспівний" сільський інтелігент (із дячків) Тичина, перебравшись до Харкова після поетичного перевтілення в "робітника" ("Іду з роботи я з заводу"), ходив на якісь харківські заводи — щоправда, не працювати, а лише шукати там "пролетарського обличчя нової столиці України ("Харків, Харків, де твоє обличчя?...")

Нічого не вийшло в "гартованців" і з вихованням нових творчих кадрів з-посеред робітничих мас. Серед трьох десятків осіб, що становили собою членство центральної, харківської організації "Гарту", вихідцем із середовища заводського робітництва був лиш один Михайло Майський (справжнє прізвище — Булгаков), автор кількох оповіданьок (та й ті, згідно з деякими приватними інформаціями, були нібито писані з такою допомогою професійних письменників і редакторів, що їх можна вважати за співавторів).

Врешті справжні творчі особистості в "Гарті" збагнули безплідність вимаганих від них владою зусиль творити якусь особливу "пролетарську українську літературу". Бо для цього тоді в Україні передусім не було відповідного соціального ґрунту в масах міського робітництва, яке на той час було настільки мовно-культурно зросійщене, що не лише творити, а й сприймати українську літературу в своїй масі не було спроможне. До того ж стало також очевидним, що якщо взагалі якась "пролетарська література" можлива, то тільки як соціально зорієнтована на робітничу клясу література культурно-творчої інтелігенції. Оскільки ж українська інтелігенція за своїм соціальним корінням була на той час переважно селянська чи напівселянська — з проміжних "середніх", ледве зачеплених процесом урбанізації суспільних кіл, то цілком логічно головними проблемами часу на шляху творення української "пролетарської літератури" стали: з одного боку — українізація робітничої кляси та взагалі населення більших міст і промислових центрів України; а з другого боку — консолідація всіх культурно-творчих сил української інтелігенції взагалі (включно з аполітичними "попутниками") навколо творення такої нової української літератури, яка могла б стати могутнім чинником впливу української культури на робітничі та взагалі

міські маси, перемагаючи в цьому російську літературу. Це означало боротьбу за таку якість цієї української літератури, щоб вона була, поперше — *справді українською* (а не українськомовною імітацією російської), а подруге, щоб вона була *справді літературою* (тобто — мистецтвом, а не засобом пропаганди).

Цю проблематику першим серед згуртованих у "Гарті" самопроклямованих "пролетарських письменників" збагнув Хвильовий, і 1925 р. в гостро-полемічній формі відважно поставив на загальне обговорення в урядовій пресі, започаткувавши цим відому літературну дискусію. І це був також початок кінця "Гарту", який після смерті того ж року свого керівника — Еплана-Блакитного, розпався. Основні творчі сили гартованців з ініціативи Хвильового 1926 р. заклали "Вільну академію пролетарської літератури" — ВАПЛіте, до якої приєдналися також кращі творчі одиниці з "Плугу", з Асоціації письменників ліво-мистецького напрямку й інших літературних груп і з-поза них (Микола Куліш, Петро Панч, Іван Сенченко, Олекса Слісаренко, Микола Бажан, Юрій Яновський, Юрій Смолич та інші). Декляруючи свою вірність на той час уже офіційній (після відповідної постанови 1925 р.) "генеральній" настанові комуністичнопартійної влади на творення такої "пролетарської" літератури, ВАПЛіте відкинула пов'язаний з цим "масовізм" і поставила ставку на індивідуальне творче самовдосконалення письменника та змагання за вищий рівень мистецької культури в літературній творчості.

В цьому останньому письменники-"ваплітяни", кожен зокрема, досягли в другій половині 1920-их років досить значних успіхів. Але це не було в інтересах комуністичнопартійної влади в Москві та її виконавців на території України. А що ВАПЛіте постала в процесі літературної дискусії на базі висунених Хвильовим тез, які зачіпали найвразливіші проблеми національно-культурного, а відтак і національно-політичного становища України в СРСР, то це дало привід звинувачувати цю літературну організацію в "націоналістичному ухилі" та вести послідовну кампанію морального терору супроти неї. Врешті, для протиставлення їй на початку 1927 р. створено з найвідданіших політичній лінії уряду, але загалом посередніх чи ще не зформованих письменників організацію під назвою "Всеукраїнська спілка пролетарських письменників — ВУСПП. У ній стали провідними відомі ще з пролеткультівських часів і також активні в "Гарті" ортодокси "пролетарської літератури" — Кулик, Коряк та виховані в провінційних філіях "Гарту" молодші адепти цієї ж ортодоксальної лінії — Іван Микитенко, Іван Кириленко, Іван Ле, Самійло Щупак, Борис Коваленко (до речі — всі, крім хібащо Кириленка, далеко не пролетарського соціального профілю люди — із

селянського чи службового "середнього" прошарку).

ВУСПП узяв на себе ролю центру для об'єднання всіх, мовляв, справжніх "пролетарських" письменників та боротьби за ідеологічну комуністичнопартиїну "чистоту" в творенні "пролетарської літератури", а зокрема — боротьби проти "вапліянства", як "ворожої, антипролетарської" течії в українській радянській літературі. Протегований владою, ВУСПП разом із спорідненим із ним "Об'єднанням комсомольських письменників «Молодняк»" протягом кінця 1920-их років фактично монополізував офіційне літературне життя, з якого від початку 1928 р. вибула (змушена, під тиском партійно-вуспівського морального терору, "самоліквідуватися") ВАПЛіте, а решта літературних організацій, кожна по-своєму, почали достосовуватися до офіційної та репрезентованої ВУСППом "генеральної лінії": лівоінтелігентська група футуристів "Нова генерація" на чолі з Михайлом Семенком оголосила себе також "Об'єднанням пролетарських письменників"; і навіть селянський "Плуг" опинився в супрязі з ВУСППом "на фронті боротьби за перемогу пролетарської ідеології в літературі".

Під кінець 1920-их років ортодоксальнопартиїні теоретики ВУСППу (Коряк, Щупак, Коваленко) проголосили "єдино, правильною" творчою методою радянської літератури "пролетарський реалізм", а його першими зразками в українській радянській літературі стали вважатися найбільш офіційно популяризовані тоді твори вуспівських "трьох Іванів" (Микитенка, Кириленка, Ле), писані порядком художньолітературної ілюстрації до тогочасних партійно-урядових пропагандних тез. Вуспівці також висунули тоді гасло про конечну потребу писати передусім "на робітничу тему", "оспівати", як "героя нашого часу", робітника, його працю й "трудоий побут" на заводі, в шахті, в умовах виробничого процесу тощо. Але їхні спроби дати зразки творів на цю тему в 1928-1929 рр. були досить анемічні: хрестоматійне оповідання Микитенка "Брати", де робітниче життя змальовано з погляду селянина; повість Кириленка "Кучеряві дні" — про комсомольсько-партійні проблеми робітничо-студентської молоді; роман-хроніка Миколи Ледянка "На-гора" — про дореволюційну "клясову боротьбу" та революційний рух робітників Донбасу; "Депо" Юхима Зорі — спроба "виробничо-побутового" роману з життя залізничників.

Не маючи в творчості "на робітничу тему" помітного успіху, причину чого офіційна критика вбачала в труднощах опанування цієї теми письменниками, що самі не були робітниками чи безпосередньо "пов'язаними з виробництвом", вуспівці з ініціативи "згори" почали фактично відновляти в новій формі (відповідно до нових партійно-урядових настанов)

пролеткультівську орієнтацію на "масовий пролетарський літературний рух". Організуючи такий рух, метою якого стало вимагане комуністичнопартійним керівництвом напередодні 1930-их років "залучення в літературний процес нових літературних кадрів із мас робітничої кляси", вуспівці (а відтак і письменники інших літературних організацій) також відновили, але вже в ширшому масштабі, пробуване й раніше "ходіння" (чи тепер уже "виїждження") письменників "на завод" — звичайно, не для того, щоб там працювати, а щоб керувати там працею масово творених тоді робітничих літературних гуртків та проводити чергові пропагандивні кампанії влади "засобами художнього слова".

Врешті 1930 р., коли вже стався "великий перелам" у всьому укладі життя в країні — наслідком "розкуркулення" й примусової колективізації села та розгорненого будівництва нової індустрії за пляном першої "п'ятирічки індустріялізації країни", виникла витворена владою загальна атмосфера стану внутрішньої війни, офіційно званої "клясовою боротьбою", та почалася мобілізація владою всього суспільства на службу цілям цієї веденої владою війни. Все це радикально змінило не тільки атмосферу, а й сам характер літературного життя: воно також було переставлене на воєнний лад, підпорядковане владі в її внутрішній війні і таким чином цілком уніфіковане, бо літературу також мобілізовано на службу загальним суспільно-політичним завданням влади.

У цій ситуації, що вимагала від письменників максимальної льяояльности владі, зникла різниця між письменниками, що належали до різних ще наявних тоді літературних організацій, бо всі вони однаково мусили стати творцями вимаганої владою, відповідної тогочасній "генеральній" політичній лінії "пролетарської літератури". Тому в цей час колишні ваплітани, оформившись організаційно (спільно з групою молодих письменників, що приєдналися до них із комсомольської літературної організації "Молодняк") під назвою "Пролітфронт" (Пролетарський літературний фронт), стали в один ряд із ВУСППом на спільному "фронті боротьби за пролетарську літературу". І цю "боротьбу" вони, як і вуспівці, провадили зокрема й у такій формі, як виїждження цілими письменницькими "бригадами" на заводи та новобудови. Хоч іще й не погоджуючися на вуспівську монополюну позицію в цій "боротьбі" та навіть критикуючи вуспівський "пролетарський реалізм" (і протиставляючи йому "пролетарський активний романтизм"), пролітфронтівці зрештою робили те саме та навіть і писати почали так само, як і вуспівці.

У другій половині 1930 р. та на початку 1931 р. з ініціативи ВУСППу (звичайно, за інспірацією "згори") розгорнений до цього часу на всю широчінь масовий "пролетарський літературний рух"

серед робітництва перетворився на акцію прямого "вербування" письменницькими організаціями молодих робітників "у літературу". Ця акція в Україні була, звичайно, частиною "всесоюзної" кампанії втягнення робітників у літературний процес. Підготовною фазою до цього в 1930 р. було ведення письменниками в робітничих літературних гуртках більших заводів і "новобудов п'ятирічки" досить інтенсивної праці порядком так званого "літературного навчання". Потім, коли партійно-урядова пропаганда, витворюючи серед робітників "трудоий ентузіазм" шляхом організації партійно-комсомольським керівництвом на промислових підприємствах "соціалістичного змагання", створила своєрідний культ "ударництва" (тобто — показово-відмінної праці), "літературне навчання" було доповнене участю робітників-літгуртківців (на чолі з письменниками, що тими гуртками керували) в пропаганді "ударної праці" — шляхом виступів з віршами чи художніми нарисами, які друкувалися в газетах-"багатотиражках" заводів і будов. Та й від самих літгуртківців вимагалось також "ударної праці на виробництві", і тоді літературно-творчі спроби таких "ударників" та їхні імена стали популяризувати в журналах — органах літературних організацій, які також почали змагатися між собою своїми літературними "висуваннями" з мас робітників-ударників.

От із цього наприкінці 1930 р. й зродилася ідея "призову робітників-ударників у літературу" — кампанія, назва якої ("призов") відповідала духові й стилеві тогочасної офіційної пропаганди, переповненої застосованою в її мові військовою термінологією ("фронт", "наступ", "штурм", "прорив", "загін", "бригада", "армія", "передова лінія", як також "ударний", "ударник" тощо). І протягом 1931 р. ця ідея була конкретизована в практичній дії ВУСППу, Пролітфронту і навіть "Плугу" (що достосував формулу "призову" до своєї масової роботи з молоддю колективізованого села, провадячи й собі кампанію "призову до літератури ударників соціалістичних полів"). Фактично почався своєрідний "мобілізаційний набір" до "літературної армії" тих молодих робітників, що в цей час виявляли себе й як "ударники виробництва", і як "ударники пера". Їх урочисто приймали в члени літературних організацій, надавали їм сторінки друкованих органів цих організацій і всі видавничі привілеї письменників, якими вони таким чином відразу ж і проголошувалися.

3

Що саме конкретніше являв собою "призов робітників-ударників у літературу", кого "призивали" і який з того набуток

одержала українська радянська література — це тема, варта спеціального дослідження. Тут, через брак "напохваті" відповідних джерельних матеріалів, обмежимося тим, що відомо авторів цих рядків з безпосередніх спостережень співчасника цього епізоду літературного життя в Українській РСР 1930-32 рр. саме в центрі літературних подій того часу — в "столичному" тоді Харкові. Отож, доведеться використати дещо з того, що стосується до цієї теми в матеріалах до ще не написаних спогадів.

Улітку 1930 року мені, 16-річному тоді хлопчині, довелося покинути своє зруйноване "соціалістичною перебудовою села" родинне гніздо на Полтавщині й податися в пошуках "місця під сонцем" до Харкова — в потоці сотень тисяч тих людей із сіл і містечок України, що мусили того "триклятого" для них року "опролетарюватися" в індустріальних центрах та на "новобудовах п'ятирічки". Не зважаючи на свій ще надто молодий вік, я мав тоді за плечима вже досить тяжкий тягар "минулого", яке, щоб заробити собі "право на життя" в місті, треба було старанно приховувати. Цим "минулим" були такі факти моєї ранньої біографії: піврічне перебування в тюрмі й засуд на три роки "умовного" (через неповноліття) ув'язнення в справі учнівського шкільного літгуртка, пов'язаного ГПУ зі "справою СВУ-СУМ"; а також нещастя бути сином ув'язненого перед цим батька — колишнього царського офіцера, а потім "петлюрівця". Та серед тих мас вимушених шукачів "нового старту в житті", що напливали тоді до таких індустріальних центрів України, як Донбас і Харків, "люди з минулим" (головним чином із категорії "розкуркулених" і частково з "колишніх") були типовим явищем часу. Про це, звичайно, дуже добре знали відповідні органи влади, але дивилися на це "крізь пальці", бо велетенський розмах і швидкий темп зростання й будівництва нової "соціалістичної індустрії" вимагали такої кількості робочих рук, що інакше, як "опролетаренням" мас викинутих із сіл і містечок "зайвих" там людей — жертв веденої там владою "класової боротьби", розв'язати цієї "проблеми кадрів" — однак було неможливо. Тому було тоді досить простою справою знайти в індустріальному місті працю звичайного робітника, зокрема на будівництві, за допомогою будь-якої "липової" довідки з місця попереднього (здебільшого вибреданого) проживання. Таким шляхом улаштувався і я на працю "учня слюсаря" в бригаді слюсарів-водопровідників на Тракторбуді — щойно розпочатому влітку того року будівництві Харківського тракторного заводу (ХТЗ). І так почалася моя нова, робітнича біографія.

Саме тоді на Тракторбуді починав свою працю закладений там ВУСППом робітничий літгурток, до якого відразу ж пристав і я, бо приїхав до Харкова з чималою торбою віршів і навіть із чорновим начерком повісти, з якою мріяв потрапити на друковані сторінки якогось із численних тоді літературних видань столиці республіки. Тракторбудівський робітничий літгурток у той початковий період його діяльності відвідували й провадили в ньому "літературне навчання" найбільші вуспівські літературні "риби" — Микитенко, Кириленко, рідше

— Кулик і Коряк (цей останній — з нудними професорськими лекціями). Потім прикріпленими до літгуртка письменниками з ВУСППу були ще досить молоді тоді Наталя Забіла та Василь Минко, які довгий час крутилися на Тракторбуді в зв'язку з тим, що Забіла писала тоді свою повість "Тракторобуд", а Минко — повість "Штурмівці", і тому "набиралися надхнення" в робітничому середовищі будівництва ХТЗ — "першого індустріального велетня п'ятирічки" в Україні. До речі, обидва названі твори цих авторів (опубліковані 1931 р.) вийшли невдалими спробами виконати, як тоді говорилося — "соціяльне замовлення", порядком "опанування робітничої теми" письменниками з міщансько-інтелігентського (Забіла) та селянського (Минко) соціального середовища. Згодом, коли робота літгуртка звелася до практичної участі в пропаганді ударництва, цією роботою керував вусппівський фахівець цієї справи російськомовний письменник Яків Городской, що деякий час редагував видавану на Тракторбуді газету "Темп".

Склад тракторбудівського робітничого літгуртка, в якому крутилося (саме "крутилося", бо членство його, як і робітництво Тракторбуду, було дуже плинне) пересічно яких зо два десятки осіб, був досить сумнівний щодо його "пролетарського" обличчя. Переважали хлопці селянського чи напівселянського (провінційно-інтелігентського) типу, середньошкільного та студентського віку, без виразних професійних (зокрема робітничих) кваліфікацій і здебільшого працівники різних ділянок обслуговування будівництва. Мені дуже легко було пізнати в них близьких до мого типу молодих людей, що так само, як і я, робили собі на Тракторбуді нову, "трудова біографію", мріючи передусім про те, як би скоріше пробратися до якогось вищого учбового закладу (ВУЗу), щоб завершити свою освіту.

З цієї категорії літгуртківців мені найбільше запам'ятались Дмитро Бобриків і (тепер уже не пригадую точно його ім'я) Кравченко. Перший із них, веселий хлопець із родини сільських учителів, здавалося, мав тоді єдину мету, заради якої постійно був активним в усіх видах поточної діяльності літгуртка: за всяку ціну "друкуватися", з'являтися на друківаних сторінках — будь-де і з будь-чим. Це не була звичайна графоманія, бо писати він умів досить вправно, фактично мавши здібності журналіста, і писав не погано скроєні нариси, які йому вдавалося пропихати на сторінки не лише тракторбудівського "Темпу", але й у деякі інші газети. Під час літературно-пропагандистської фази діяльності літгуртка він дістався навіть на сторінки деяких літературних видань ВУСППу (журнал "Літературний призов", збірник "Кузня героїв"). В 1931 р. його, серед кількох робітників-ударників Тракторбуду "призвано" в члени ВУСППу, хоч, будши тоді, як і я, "учнем слюсаря", а потім учнем школи ФЗУ (фабрично-заводського учеництва), він не був жадним "ударником" (а приватно всю цю, за його виразом, — "свистопляску" навколо "гри в ударництво", включно зі своїми нарисами про "героїв ударної праці", досить дотепно висміював). Пізніше цілком зник з овиду, за неперевіреними чутками від його земляків — усередині 1930-их років був репресований.

Інакшим був Кравченко — яскравий тип селянського талановитого "самородка" з щиро-поетичною душею. Він писав гарні співучі вірші "есенінсько-сосюрівського" звучання, але читав їх залюбки лише

приватно, у вузькому товаристві, бо в них були явно неспівзвучні вимаганому тоді від радянських поетів мажорно-маршовому тонові мотиви туги за "втраченим раєм" зірваного з рідного ґрунту селянина, що мусив стати робітником. Натомість на форумі літгуртка зі своїми віршами він виступав рідко, а самі ті вірші, стовідсотково відповідні вимаганям стандартам тогочасної радянської поезії, були дуже пересічні, штучно склеєні, часом майже графоманські. В ударницько-пропагандистській роботі літгуртка не був активний, але пару його віршів відповідного змісту надруковано (зокрема — в збірнику "Кузня героїв") і він був серед тих, кого висували в "призовники" ВУСППу. Але серед тих, чий "призов" 1931 р. був завершений оформленням їх у письменницькій організації, його не було, і пізніше він зник з ХТЗ, а "в літературі" так і не з'явився. Про його дальшу долю я нічого певного не знаю, але чув від одного з тих, хто працював разом із ним, що на Тракторбуд він потрапив після виключення його з якогось провінційного технікуму (навчального закладу середньої фахової освіти) за невідповідне "соціальне походження", а після появи друком його імени в літературній пресі, якийсь його землячок "викрив" його як "чужака" (тобто — як "клясово-чужий елемент").

Цілком іншу категорію молодих людей із села репрезентував у тракторбудівському робітничому літгуртку Йосип Шутько — сільський комсомолец-активіст, один із мобілізованих на Тракторбуд на самому початку будівництва. Але працював він не на будівництві, а на посаді штатного комсомольського пропагандиста серед робітників і "робкора" (робітничого кореспондента) тракторбудівської газети "Темп". Як пов'язаний з цією газетою безпосередньою співпрацею в ній, він, що прибув на Тракторбуд уже як провінційний "поет-початківець", організував у цій газеті "літературну сторінку" і тому був деякий час у літгуртку однією з центральних фігур. Писав, друкував і читав, де тільки траплялась для цього нагода, свої довжелезні вірші дуже "правильного, пролетарського" змісту і явно графоманського характеру. Наприклад, ось як він "оспівував" Тракторбуд у вірші "Гігант" (так величали в пресі будований тоді ХТЗ), що був надрукований у журналі "Літературний призов" (ч. 4, 1931):

Пісня — це праці злилися акорди,
Спільної думки, нового труда.
Тут світові ми бачим рекорди,
Темпи в роботі, що світ ще не знав...

і т. д. і т. п.

Звичайно, автор цих віршів одним із перших серед "ударників" потрапив до ВУСППу і відтоді невтомно й вірно почав служити на посаді "радянського письменника". І хоч у літературі він так і не просунувся "вперед і, вище" від свого тракторбудівського старту в ній, але життєву кар'єру кололітературного партійного чиновника зробив, здається, не погану.

Та найвидатнішою постаттю в тракторбудівському літгуртку і найтипівішим із тих тракторбудівських "призовників", що успішно ввійшли через ВУСПП в українську радянську літературу, був, звичайно, Вадим Собко. Саме як характеристичний тип, що може служити яскравому

ілюстрацією до того, яких "робітників-ударників" "призвано", він заслуговує тут на окрему увагу. Та й знав я його в особистих контактах з-поміж усіх згаданих тут досі найкраще, спостерігаючи зблизька найдовше.

4

На час розгортання роботи тракторбудівського робітничого літгуртка та початку вуспівської кампанії "призову робітників-ударників у літературу" Вадим Собко був 18-річним юнаком. Ставний і гарний собою, він і своєю зовнішністю, і своєю поведінкою виразно виявляв свою приналежність до категорії людей суто міського і явно нетрудового типу. Цим, а також умінням своєю показною активністю звертати на себе увагу, він виділявся серед більшості "неотесаних" і несміливих селюків та провінціалів у літгуртку. Гордовитий самолюб з добрими здібностями літературного імітатора, він хизувався своєю початківською причетністю до літератури: щойно тоді (1930 р.) з'явилася друком, видана в серії "Дешева бібліотека малописьменного", дослівно п'ятикопійчана (на ній була проставлена ціна — 5 копійок) 30-сторінкова брошурка під назвою "Прошай обушок! (За механізацію Донбасу)". Друкована великими (букварними) літерами для малописьменних читачів, вона містила не то два вірші, не то двоє оповідань чи щось середнє між тим і тим, примітивно-агітаційного змісту. До Донбасу молодий автор мав лише ту причетність, що вчився в індустріяльній профшколі в Луганську, звідки й приїхав на Тракторбуд, де працював тоді якимось службовцем у системі технічного обслуговування будівництва.

Згодом від однієї особи в Харкові, що була ближче знайома з кимось із родини Собка, мені стали відомі деякі факти про нього, з чого виглядало, що він був із родини "колишніх" (за версією оповідача, трохи чи не "генеральський син"); що він народився в Москві, а виростав і здобув загальну освіту в Києві та що на Донбасі він опинився після київських арештів у справі СВУ-СУМу, що якимось зачепила й родину Собків. До речі, в загальновідомому тепер самвидавному творі Собкового племінника Гелія Снегір'єва "Набої для розстрілу" ("Ненько моя, ненько!") факт походження Вадима Собка з родини "колишніх" стверджено (і уточнено, що батько його був царським полковником), а зокрема подано відомості про безпосередню причетність його сестри до справи СВУ-СУМу в тій київській школі ім. Шевченка, де вчилась і вона, і Вадим, що мусило мати свій відбиток і в його біографії.

Але дивним було те, що з таким походженням і минулим Собка ніяк не в'язався характер його поведінки й побуту на Тракторбуді. Він швидко пробивав собі дорогу вперед і, ставши комсомольцем у загальній хвилі масової "комсомолізації" молоді на Тракторбуді, він відразу ж опинився в ролі "своєї людини" в начальницьких партійно-комсомольських колах, серед організаторів і пропагандистів "соціалістичного змагання", в редакції газети "Темп". Від робітничих "мас" він був віддалений, зокрема тим, що жив не в загальних бараках, у яких жили тоді на Тракторбуді ці "маси" (в тому числі й робітники-літгуртківці), а в так званих "технічних бараках", де були окремі індивідуальні й родинні мешкання для середнього начальства й фахового технічного персоналу; а потім, як

тільки побудували перші "благоустроєні" житлові комплекси, він опинився серед тих перших, що мали привілей замешкати там. Звичайно, все це насторожувало в ставленні до нього звичайних робітників-літгуртківців, серед яких він був також не "рядовим", а керівною особою в представницьких і посередницьких ролях.

Взагалі Собко справляв тоді враження якогось актора, що в зовнішньому своєму житті грав розраховану "на показ" ролю створеного ним образу самого себе — в такому вигляді, в якому він хотів бути в очах інших. І коли в процесі "призову робітників-ударників у літературу" взимку 1930-31 р. йому треба було показати себе саме як "робітника-ударника", він зіграв цю ролю так, що про це варто тут трохи детальніше розповісти — для характеристики не тільки його самого, а й тих обставин та того "духу часу", в яких відбувся "призов".

Зима 1930-31 р. була для будівництва ХТЗ критичним періодом, бо плянним завданням було скінчити будівництво основних цехів заводу до кінця літа 1931 р., щоб на початку осені того року завод, у наперед визначений урядом термін міг офіційно бути пущеним у хід. Зима тоді видалася дуже люта, мороз на відкритому всім вітрам полі за Харковом дослівно паралізував будівельні роботи, зокрема такі вирішальні з них, як зведення залізних конструкцій і бетонування зведених у риштованнях стін ливарного та ковальського цехів, що в морозно-сніговійну погоду навіть за нормальними технічними приписами вважалося річчю неможливою. На будівництві з цієї причини серед зими виник великий "прорив", тобто — загрозна ситуація невиконання плану робіт, у зв'язку з чим проголошено стан "тривоги", кинуто гасло, що "для більшовиків нема нічого неможливого", й запроваджено "штурмову" методи праці робітничих "бригад", які мусили назватись "ударними" й узяти на себе зобов'язання виконати свої плянові завдання, не зважаючи на обставини. Ця "ударна праця" тривала безперервно в чотири зміни вдень і вночі, при чому — робітники кожної восьмигодинної зміни в цьому цілодобовому циклі праці мусили ще "добровільно-примусовим" порядком пару годин працювати понад нормальний восьмигодинний час, що називалося "штурмом". На такі "штурми" тоді "мобілізували" також службовців і працівників різних ділянок побутової обслуги, що працювали в денній зміні, а "штурмувати" мусили вночі. Так само "ганяли" на "штурм" — і вдень, і вночі — молодь, що вчилася.

До речі, під час цієї зими робітничу молодь Тракторбуду віком до 18-ти років та з освітою за семирічку зібрали в організованій тоді на будівництві школі будівельного учеництва (Будуч), яку згодом включено в систему шкіл фабрично-заводського учеництва (ФЗУ) — для підготовки технічно освічених фахових кадрів тих робітничих кваліфікацій, що потрібні були для будованого майбутнього ХТЗ. Старшу освічену молодь вербували до набуття різних технічних кваліфікацій у відкритому тоді на Тракторбуді спеціальному Учкомбінаті (учбовому комбінаті). З літгуртківців дехто потрапив тоді до Будучу-ФЗУ (серед них і я), а дехто до Учкомбінату (зокрема й Собко, що відразу ж став там "бригадиром").

Тому що Собкові як бригадирів курсантів Учкомбінату доводилося водити свою бригаду на "штурм", це, — а також те, що сам він в Учкомбінаті "приобщився" до робітничого фаху (бо вивчав там

спеціальність лекальника — виготовлювача фігурних лінійок для викреслювання кривих ліній на металі оброблюваних механічно деталей), він максимально використав для того, щоб створити собі славу "робітника-ударника". А це конче потрібне було для того, щоб на хвилі "призову робітників у літературу" відразу й тріумфально в'їхати "в літературу" з блискучою перспективою зробити в ній першорядну кар'єру.

Тракторбудівський літгурток був тоді також "мобілізований" виконувати "штурмові" завдання: складати бойові віршовані гасла й панегірики на адресу "героїв праці" та сатиричні "колючки" на адресу "прогульників" і "симулянтів" (тобто тих, що уникали "штурмів", посилаючися на свої хвороби) — для спеціальних "штурмових" випусків так званих "масовок" (перезваних у той час на "штурмовки") тракторбудівської газети. На щастя, це наше "штурмування" відбувалося в теплом приміщенні робітничого клубу, де ми збиралися вночі після роботи й навчання. Там же тоді, навпереміну, відбувалися й короткі ("летючі") сходи літгуртка для обговорення актуальних справ тодішнього літературного життя, зокрема ж у випадках приїзду якогось письменника.

До речі, харківські письменники тоді частенько заглядали на Тракторбуд, чий "штурмові дні і ночі" приваблювали зокрема поетів як матеріал для творення поетичних легенд про героїзм радянських робітничих Ахіллесів "на фронті будівництва першого велетня першої п'ятирічки індустріялізації" в Україні. Між іншим з таких відвідин Тракторбуду потім постали такі "клясичні" твори української радянської поезії того часу, як "Баллада про залізного виконроба" Леоніда Первомайського (про інженера Мельнікова, що керував зведенням залізних конструкцій на будівництві ковальського цеху ХТЗ під час "штурмового" періоду цієї роботи взимку 1930-1931 р.), поема "Бетоняр Марусін" Тереня Масенка (про бригадира бетонярів, що працювали на спорудженні бетонних стін заводських цехів у той же час) і поема Миколи Шеремета "Тракторобуд" (про цілу епопею будівництва ХТЗ) та інші.

Саме тоді, здається, в лютому 1931 р., на одних особливо важливих нічних сходинах тракторбудівського літгуртка мені довелося спостерігати один дуже характеристичний епізод із перебігу "призову робітників-ударників у літературу", головним героєм якого (епізоду й цілому "призову" на Тракторбуді) був Собко. В пору найлютішого, "собачого" холоду, коли надворі мороз із вітром витискав на термометрі температуру, нижчу від 30 ступнів за Цельсієм, у робітничому клубі відбувалися оголошені завчасно як "дуже важливі" сходи літгуртка. Незадовго перед цим (десь у середині січня 1931 р.) сталися великі зміни в українському літературному житті: дві "конкурентні" в стосунку до ВУСППу організації "пролетарських письменників" — Пролітфронт і "Нова генерація" перестали існувати, і більшість їхнього членства влилась у ВУСПП, що таким чином став тоді єдиним увособленням офіційного партійно-урядового курсу в українському літературному житті та єдиним керівним центром уже масової тоді кампанії "призову робітників-ударників у літературу". Саме в справі цього "призову" на Тракторбуд прибув із харківського центру ВУСППу відомий тоді літературний "діляга" того часу — Роман Кушнар'єв-Пример (автор дуже ортодоксальної п'єси "Еквівалент"), якому ВУСПП доручив організацію (а

потім головне редакторство) нового журналу спеціально для "призовників у літературу" — "Літературний призов". Зустрічі з ним і були присвячені сходині тракторбудівського літгуртка тієї морозної ночі.

Зустріч і бесіда з важливим вусппівським гостем почалася пізно, бо через холод літгуртківців зібралось мало, і головне — не було й самого головного активіста літгуртка — Собка. Це останнє було чимось небувалим, бо звичайно він був одним із головних організаторів таких сходин, на яких завжди фігурував у самому центрі, поруч із черговим із "прикріплених" до літгуртка письменників — представників ВУСППу. Та от, коли вже після інформативної доповіді важливого гостя відбувався "обмін думками", сходини перервав шум входу Собка в незвичайному для нього вигляді: вбраний у грубу, забруднену металевую іржею й цементовим пилом зимову "робу" (спецодяг) надвірнього робітника-будівельника, взутий у важкі "кирзові" робочі чоботи, з шапкою-"ушанкою" на голові — весь укритий памороззю й сам червоний від морозу та з суворою міною стомленого "роботяги" на виду. Вніши з собою в приміщення надвірній холод і незручність несподіваного зовнішнього втручання в перебіг сходин, він відразу ж опинився в центрі загальної уваги і, ще роздягаючися, почав досить "награно" говорити про причину своєї такої пізньої й незвичайної появи на сходинах.

Він говорив про те, що, мовляв, ось у цей час, коли тут у теплому приміщенні відбуваються ці сходини, на будівельній ділянці спорудження ковальського цеху кипить напружена праця "ударних штурмових бригад", що їх "кинено на ліквідацію прориву". Там "штурмувала" й очолена ним бригада, і от він, мовляв, щойно по закінченні праці, прямо з роботи, прийшов на ці сходини, повен творчого надхнення, що навіть уже вклалося в його голову в рядки вірша, який він може ось тепер прочитати. Його, звичайно, запросили до столу, де сидів гість-доповідач, і він справді продеклямував з пам'яті вірша, що називався "Вірш про роботу". Написаний у модному тоді ("під Маяковського") рвучкому й нерівному, "ламаному" ритмі, з навмисним накопиченням різних, кострубатих словосполучень, повних проривних звуків, — цей вірш явно був пильно "висиджений" і, мабуть, "вимучений" автором раніше, спеціально для зачитання перед важливим гостем із вусппівського центру. У вірші, написаному від першої особи однини, "я" ліричного героя виразно звучало як авторське особисте "я". Була це поетична розповідь саме про "штурмову" працю бригади цього "я" на будівництві в морозно-вітряну негоду, і починався вірш її описом, що повторявся потім і в кінцівці. Далі мовилося про те, як робітники бригади, яку "я" привів на будову, перед лицем морозно-вітряної стихії завагалися йти по риштованнях угору, щоб на верхів'ї незавершеної споруди виконати завдану їм роботу. На хвилику відчув страх і "я", але свідомий того, що означає на даному відтинку "бою" зачасне завершення будівництва та робота, яку треба виконати нагорі, "я" зусиллям своєї волі переміг цей страх, і от:

Я більше не думав,
я просто узяв
Рукою замерзлою молоток,
і рушила вгору
бригада уся,

І не спинився
 ніхто.
 Мороз — тридцять три,
 б'є вітер,
 Сніг шкіру з обличчя
 шматочками видер.
 Але нам не можна спинитись
 в бою —
 Тому, що
 відсталих
 б'ють.

Вірш, якого автор продеклямував дуже театральню, з обличчям, викривленим удаваною (також "під Маяковського") вольовою суворістю, справив подвійне враження. Важливий гість із вуспівського центру був захоплений, а літгуртквіці, дружньо апльодуючи авторові за вправно зроблений (за відомими стандартами) вірш, багатозначно презиралися поміж собою, майже однозгідні в тому, що були свідками добре зіграної саморефлекційної вистави. Мабуть, так воно й було, бо згодом мені довелося чути, що тієї "штормової ночі", в яку Собко прославив свій уявний "трудогий героїзм", ніякі учкомбінатівці не ходили на "шторм", який щоправда, на той час призначено, але відкликано через унеможливлення надто великим морозом з вітром будь-якої надвірньої праці на призначеній їм ділянці будівництва.

Але відтоді літературна кар'єра Собка дуже швидко пішла вгору. Слідом за "Віршем про роботу", що був негайно ж опублікований, в усіх друкованих органах ВУСППу ("Гарт", "Літературна газета" і, звичайно, "Літературний призов") стали регулярно друкуватися його вірші такого ж типу. Одним з найперших (і найкращих!) "призовників" він з весни 1931 р. "увійшов у літературу" як член ВУСППу і відразу ж — як член різних редакційних колегій і керівних установ офіційного літературного життя. Того ж таки 1931 р. з'явилася друком збірка його "ударної поезії" з характеристичною для нього назвою — "Бригадир", а наступного року — "Тракторобудні". А потім, уже як патентований "пролетарський письменник", він перейшов на поплатнішу й популярнішу серед читачів художню прозу, в якій, зрештою, став "найправильнішим", стерильно чистим від будь-яких збочень автором численних і завжди "актуальних" та хвалених офіційною критикою творів.

5

Протягом 1931 та початку 1932 р. літературне життя Радянської України, а зокрема й особливо в столичному тоді Харкові, відбувалося під знаком наваленого влиття в неї бурхливого потоку "призовників" із робітничих і псевдоробітничих мас індустріальних центрів і новобудов країни (крім Харкова з його Тракторбудом — ХТЗ й давнішими заводами — паровозним [ХПЗ], електромеханічним [ХЕМЗ] та ін., також із Донбасу, Дніпропетровська й зокрема — Дніпробуду-Дніпрельстану тощо). В цьому потоці, який заливав собою тоді всі літературні видання, в українську

радянську літературу відразу напливла безліч нових імен, серед яких у загально пересічній своїми творчими здібностями масі "ударників пера" було чимало й випадкового чи лише "кополітературного" елементу, а також, звичайно, й просто графоманського намулу. Але всіх їх однаково тоді трактовано як героїв даного часу, яким, мовляв, випала історична місія: змінивши "кайло та молоток" на перо, створити ним "пролетарську літературу". Так дослівно й писали тоді звичайні (не з "робітників-призовників", а з інтелігенції "мобілізовані" на те саме діло) "пролетарські поети" — в своїх віршованих гаслах, що пропагандними "шапками" друкувалися тоді в журналі "Літературний призов" (далі цит. із ч. 2, 1931):

Розбито старе буржуазне корито,
Епоха встає молодим юнаком.
Ударник
 повинен
 пером творити,
Як творить кайлом
 та молотком.

(Сава Голованівський)

Щоб класовий ворог
 під череп не ліз,
Ти, ударнику,
 мусиш
 стати,
Порядком змагання
 за соціалізм,
До письменницького
 варстату.

(Микола Булатович)

У загальному підсумку "призовницького" періоду 1931-1932 рр. набуток української радянської літератури з маси її тодішніх "новобранців" із заводів і новобудов був більш, ніж скромний. З-поміж півсотні чи й більше імен, творчі початки яких тоді популяризовано на сторінках "Літературного призову" та таких літературних журналів, як "Гарт", "Молодняк", "Забой" (Донбас), "Металеві дні" (Одеса) й дрібніші періодичні видання та неперіодичні альманахи ("Кузня героїв", "Індустріальний похід" тощо), напостійно осіли в літературі як професійні письменники лише окремі одиниці. Із тих, що їхня літературна кар'єра так чи інакше була пов'язана з Харковом і мені довелося їх особисто знати, письменниками стали, крім Собка, ще Ігор Муратов та Іван Калянник. Частково до цієї категорії можна ще прилучити Миколу Нагнибиду, що трохи "робітничив" у Харкові, а потім, уже як поет, "гастролював" на Дніпрельстані, повернувшись згодом до Харкова вже "на літературну роботу". Але про нього в мене не лишилося жадних особистих вражень.

Поруч із Собком, найближче мені довелося знати в особистому спілкуванні Муратова, літературна кар'єра якого починалася й розгорталася, так би мовити, на моїх очах, бо вона, як і в Собка, була

найбільше пов'язана з їхнім біографічним стосунком до ХТЗ. Одноліток Собка, Муратов був харків'янин від народження й походить із міщансько-інтелігентської родини. В робітниче середовище він прийшов із студентської лавки, закінчивши в Харкові 1931 р. хемічну профшколу й діставши працю техника-хеміка — спершу на ХЕМЗі, а потім на ХТЗ. Отже — фактично робітником він ніколи не був, як не був і ударником (та навіть, відмінно від Собка, такого із себе й не вдавав). У хвилю "призову робітників-ударників у літературу" він потрапив тому, що належав до робітничого літгуртка — спочатку під опікою Пролітфронту на ХЕМЗі (1930), а потім на ХТЗ (1931-1932) під опікою ВУСППу. Саме на ХТЗ, де він став комсомольцем порядком масової там "комсомолізації" заводської молоді, він відзначився, віршами про робітничо-комсомольську молодь, що потім (на початку 1933 р.) були видані книжкою під назвою "Комсографік".

Інтелігентний і делікатний, зовнішньо й духово типовий син того міщансько-інтелігентського прошарку, з якого походить, Муратов (знову ж таки відмінно від Собка, з яким на ХТЗ потоваришував) поводився скромно й концентрувався виключно на літературно-творчих інтересах. Зрештою, його рідною стихією було літературне життя Харкова, де він крутився ще зі шкільного віку і тому дуже рано (від 13-ого року життя) почав друкуватися в дитячій і юнацькій пресі. Тому як уже "свій" у харківських літературних колах він у 1931 р. став у Харкові одним з керівників центральної студії ВУСППу, що була якраз центром "призову робітників-ударників у літературу" з усієї Української РСР. Письменницьке керівництво цієї студії здійснювали задуваний уже вище Кушнар'єв-Пример і, як "літературні консультанти", щойно прийняті тоді з Пролітфронту до ВУСППу — Аркадій Любченко та Петро Панч, а "теоретичні зайняття" в "творчих секціях" студії провадили Коряк, Щупак та Г. Овчаров. До речі, за інформаційним звітом Муратова про цю студію, що був опублікований у "Літературному призові" (ч. 8, 1931), до неї на час літа 1931 р. були "залучені 2.000 ударників з фабрик і заводів України" і "сотні ударників з харківських підприємств закликано до літератури". Серед цих сотень одним з перших, звичайно, був і сам Муратов.

Мене також 1931 р. "залучено" до центральної літстудії ВУСППу, звідкіля й почалося моє особисте спілкування з Муратовим, затіснене потім не тільки спільним "робітникуванням" на ХТЗ, а й спільним навчанням з ним і з Собком 1932 р. там таки, на ХТЗ, — на вечірньому курсі УКІЖу (Українського комуністичного інституту журналістики) для літературно здібних робітників ХТЗ (а також згодом, уже на становищі регулярних студентів, на літературному факультеті Харківського державного університету). В число тих "призовників", що їх залучено в члени ВУСППу, я не потрапив з власної обережності: боявся з тягарем свого "минулого" бути реклямованим як письменник із "робітників-ударників", тому уникав "парадного входу" в літературу. Проте "в літературу" я все таки "проліз" самотужки, як і до комсомолу (під час тракторбудівської комсомолізації молоді), так би мовити — "через чорний вхід", написавши ще в становищі "учня слюсаря" на Тракторбуді (з привезених у своїй торбі з дому чернеток) повість із сільської тематики — "Один з таких", якою й дебютував у журналі "Молодняк" (ч. 8, 1931 р.).

Після того, працюючи вже вишколеним у Будучі-ФЗУ слюсарем на ХТЗ, поміж роботою й навчанням написав, уже з робітничої тракторбудівської тематики, другу повість — "Стик", яку разом з обробленою й поширеною першою повістю 1932 р. взяло до друку окремою книгою видавництво "Молодий більшовик", і ця книга під назвою другої повісті вийшла друком уже з датою 1933 р. Але на цьому моя "літературна кар'єра" й закінчилася: після зумовленої університетським навчанням "творчої перерви", мене серед перших своїх жертв підхопила на самому своєму старті наприкінці 1936 р. хвиля розгойдуваного тоді "ежовського" терору, перекинувши на три роки в колимські "університети" ГУЛагу й остаточно вбивши в мені юнацький спокусливий потяг до літературного самовиявлення в ролі "радянського письменника".

З років мого спілкування з Муратовим у центральній студії ВУСППу й на літературному факультеті університету я виніс про нього набагато краще враження, ніж про Собка. Літературно-творчі здібності Муратова були безсумнівні, а його культурність і працьовитість були запорукою не абияких його потенційних можливостей і як поета, і як прозаїка (після війни він перейшов майже цілковито на художню прозу). Ясно, що письменником він однак став би й без "призову", який у розвитку його як творчої особистості (а не в успішному просуванні по шляху літературної кар'єри) жадної ролі не відіграв. Навпаки, "призов", як і взагалі стан та духова атмосфера літературного життя в шорах політичних вимог тотального керівництва літературним процесом комуністичнопартиною владою, викривили напрям його розвитку як письменника, зробивши з нього, як і з багатьох інших радянських письменників, літературного "роботягу"-присотсуванця. Зрештою, все це по-своєму стосується й до Собка, з тією лише різницею, що в сполучі з його амбітним егоцентричним характером його вимушене присотсуванство в ім'я успіхів у літературній кар'єрі стали його "натуральною" властивістю.

Менше довелося мені знати в особистому контакті Івана Калянника, на думку багатьох — потенційно найбагатонадійнішого" поета з-поміж тих, що включилися в український літературний процес із робітничого середовища в період "літературного призову". Він звертав на себе увагу на "зайняттях творчих секцій" центральної літературної студії ВУСППу своїми виступами — з читанням власних віршів і з критичними коментарями в дискусіях. До ВУСППу він потрапив раніше всіх інших "призовників" — з Пролітфронту, в членство якого його, 19-річного тоді юнака, прийнято 1930 р. як одного з найздібніших літгуртківців на ХПЗ, де літературну працю серед робітників провадили пролітфронтівці — Григорій Епик, Микола Куліш, Юрій Яновський (а часом наїжджав туди на літературні виступи й бесіди також Хвильовий). На ХПЗ Калянник, після закінчення електромеханічної профшколи в Харкові, тимчасово працював "розмітником" у дизельному цеху (розмічав за відповідними технічними кресленнями приготовані для механічної обробки деталі), а також одночасно був там і штатним співробітником редакції заводської газети "Харківський паровозник".

Те, що Калянник побував у Пролітфронті, який до часу своєї самоліквідації зводив літературні бої з ВУСППом і мав загальну славу останнього бастіону "хвильовистського вапліянства" — було, мабуть,

приявною певного упередження до нього з боку "правовірних" вуспівців навіть і серед "призовників" у центральній літстудії. Тому його виступи, зокрема критичні коментарі, характеристичні притаманною йому прямою, безпосередністю висловлювання думки, часом викликали деяке полемічне збудження, репліки й контркомментарі, в яких не бракувало й натяків на "рецидиви пролітфронтівства". Цим його виступи й звертали на себе увагу, зокрема мою.

Але політично Калянник був поза будь-яким закидом. Він належав до "золотої молоді" радянської комуністичної еліти. Його батько, що походив з Росії (справжнє прізвище в російській формі — Калянников), був партійним комуністом з революційних часів і обіймав поважне становище в системі радянської партійно-державної бюрократії — був директором одного заводу на Харківщині. Тому й син був рідною дитиною комсомолу, в якому виріс, автоматично включений у його лави з дитячої організації комуністичного виховання — "юних піонерів-ленінців". Народився він у Росії — в Брянській області, звідки його батька потім призначили на працю до Харкова, де син опинився з одинадцятирічного віку. Родина була російськомовна, і після закінчення російсько-української школи-семирічки, він ще вчився в російській школі-десятирічці на Брянщині. Тому, коли він навчався також у російськомовній електромеханічній профшколі в Харкові, то свої літературні здібності виявляв у творчості російською мовою, друкуючи свої перші вірші в російській газеті "Брянский рабочий". Також у перший період своєї літгуртківської активності, належачи до юнацьких літгуртків "Юнь", а потім "Порив", що під кінець 1920-их років, існували при харківському будинку літератури ім. Еллана-Блакитного, він був у групі російськомовних початківців, хоч часом пробував писати й по-українському. Українізуватися цілком почав щойно в період перебування в літгуртку на ХПЗ під опікою Пролітфронту, можливо що й не без "хвильовистського" впливу пролітфронтівців, але передусім під впливом могутньої хвилі загального піднесення престижу української мови й культури в цей період інтенсивного розгортання скрипниківської українізації пролетаріату в Харкові та в індустріальних центрах України взагалі.

Як український поет Калянник почав друкуватися в журналі "Пролітфронт" 1930 р., а 1931 р., вже заходами ВУСППу, вийшла його перша збірка поезій "Риси обличчя", за якою одна за одною з'явилися його поетичні книжки "Висока путь" (1932), "Поезії" (1933). Його зростання як українського поета було швидке й стрімливе, виразно позначене не тільки постійним і ґрунтовним удосконаленням його поетичної мови й майстерности, а й щодалі помітнішим опануванням органічно-української стихії поетичного мовомислення. Але його шлях в українській поезії був короткий, а кінець трагічний. Від 1933 р. його творча участь в українському літературному процесі загальмувалася, виявляючися переважно в літературних (віршованих і прозових) репортажах із Кавказу, Середньої Азії й Уралу, де він постійно подорожував і вивчав мови й культури східних народів (перед цим він навчався в Харківському вечірньому технікумі сходознавства та східних мов). А восени 1936 р. його заарештовано, і після того він зник назавжди з літератури і "канув у безвість".

Бувши заарештованим і ув'язненим НКВД в Харкові також восени 1936

р., я взимку того року в слідчій тюрмі НКВД довідався, що там був ув'язнений також Калянник. Мені не довелося там його бачити, але мені було відомо, що він "сидів" на одному з нашої камерою коридорі, в "одиначці", де він тримав довгу голодівку, протестуючи проти фальшивницьких метод слідства. Пізніше в загальній тюрмі мені довелося перебувати в камері спільно з одним студентом УКІЖУ, який раніше також працював на ХПЗ і якого НКВД в'язало в одну "справу" з Калянником. Тоді я довідався, що ця справа була пов'язана з масовими тоді арештами всіх, хто так чи інакше будь-коли був замішаний в опозиційній діяльності троцькістів та інших опозиційних груп у партії й комсомолі, що боролися проти сталінської політичної лінії в 1920-их рр. Мені тоді стали відомі навіть такі подробиці: що Калянник десь на початку 1929 р., буди тоді учнем електромеханічної профшколи, був причетний до нелегальної діяльності групи шкільної комсомольської молоді, яка була пов'язана з троцькістською опозицією; що він тоді навіть переховував у своїй хаті троцькістські листівки, розповсюджені учасниками групи в Харкові; що ГПУ тоді виявило його причетність до цієї справи, а під час обшуку в його хаті знайдено листівки; що його тоді на час слідства заарештовано, але завдяки заходам батька, який мав зв'язки серед впливових осіб у партійно-урядових колах, його скоро звільнено "по молодості", і вся ця історія для нього скінчилася лише комсомольським покаранням; та що саме наслідком цього він мусив іти працювати робітником на ХПЗ і там "заробляти довіря" влади також пропагандистсько-літературною роботою в заводській газеті.

Між іншим цю історію зовсім недавно потвердив відомий тепер радянський дисидент у Москві — Лев Копелев у виданій в США його книзі спогадів "Зберігати вічно" ("Хранить вечно", Анн Арбор [Ardis], 1975, ст. 266-267). Копелев, що вчився разом з Калянником у профшколі в Харкові та був із ним разом також у харківських юнацьких літературних гуртках "Юнь" і "Порив", а потім і в пролітфронтівському літгуртку на ХПЗ та на газетярській роботі в "Харківському паровознику", був саме тим, хто дав Калянникові на переховання троцькістські листівки. Але Копелев, якого я добре знав у Харківському університеті, де він був студентом філософського факультету й активним комсомольським діячем у 1933-1935 рр., у згаданих своїх спогадах не згадав іншої, добре відомої йому сторінки з біографії Калянника, про яку я чув саме з близьких і мені й Копелеву студентських "кололітературних" кіл університету.

В розмовах про Калянника в цих колах оповідали, що 1933 р. він був дуже вражений голодовим вимиранням України, а також був морально прибитий самогубством Хвильового, з яким від часів своїх літгуртківських "пролітфронтівських" контактів нібито мав якісь особисті зв'язки (говорили навіть про спільне — "пропивання гонорарів"). В кожному разі, згідно з цими розповідями, від 1933-ого року він почав інколи "запивати", вдаватися до "богемського" способу життя й поводитися дуже необережно; зокрема — часом висловлював "еретичні" думки й настрої та читав у колі приватних і літературних друзів писані "в шухляду" вірші також "еретичного" змісту. З цього в мене після того, що я знав і чув про нього в ув'язненні, зроджувався здогад, що, мабуть, не так "троцькістський" епізод у його юнацькому "минулому", як саме його "еретична"

поведінка й зокрема його "шухляда" (в яку мусило заглянути НКВД, що напевно цікавилось ним і в зв'язку з його "минулим"), були головною причиною його арешту восени 1936-ого року й дальшого ув'язнення. А його негідна поведінка на слідстві, протестні голодівки тощо — довели до його загибелі в ув'язненні під час масового "ежовського" вигублювання політ'язнів.

Щождо обставин та місця й часу його загибелі, то з того, що мені було відомо від деяких харківських політ'язнів, які до кінця мого перебування в колимських концтаборах (1937-1939) перебували туди зі свіжими тюремними новинами з Харкова, можна відтворити приблизно лише таку послідовність фінальних подій у його в'язничному житті: слідство в його "справі" затяглося, і в середині 1937 р. його "відчеплено" від тієї ширшої "троцькістської справи", в якій НКВД пов'язувало його з цілою групою осіб: почалося нове слідство вже в його особистій справі, і це слідство знову затяглося до кінця 1937-ого року, і він знову на знак протесту голодував; тим часом від початку 1938 р. ежовський терор супроти політ'язнів ще більше загострився, вирoki в політичних справах стали ще суворішими, а в звинуваченнях політ'язням щодалі частіше став з'являтися страшний "8-й пункт" — про підготовку чи задум "терористичних актів", на підставі чого справи з такими звинуваченнями автоматично потрапляли на заочний розгляд особливих "трибуналів", які не скупилися на смертні вирoki; десь у той час мав відбутися й розгляд Калянникової справи, але ніяких відомостей про вирок і дальшу його долю серед харківських в'язнів після того не було, хоч були чутки, що його нібито в якийсь, точніше не означений період "розгрузок" (тобто — випорожнювань у зв'язку з переповненням) харківських тюрем 1938 р. "брали на етап" (тобто — викликали в числі тих, що мали бути вивезені до концтаборів). Одначе про Каляника в концтаборах, наскільки мені відомо, ніяких інформацій серед політ'язнів відтоді не було. Згідно з офіційними радянськими даними, поданими після його "реабілітації" в післясталінські часи, датою його смерти є "10 квітня 1939 р.", але, як і в випадку всіх жертв масового ежовського терору, це дуже непевна дата. Імовірніше, що він загинув, розстріляний або замучений "законними" в 1938 р. фізичними тортурами, десь ще до того, як на початку 1939 р. "ежовщина" скінчилася.

Поданих вище спостережень та характеристик головніших фактів і типових постатей періоду "призову робітників-ударників у літературу" вистачає для ілюстрації до теми цієї статті про спроби творення в Українській РСР "пролетарської літератури" та залучення до цієї справи робітництва — протягом періоду від пролеткультівських експериментів та інтелігентського "ходіння на завод" у 1920-их рр. до кампанії масового вербування робітників у "літературну армію" в 1930-1932 рр. У підсумках і висновках можна багато чого сказати ще про естетично-теоретичну профанацію літератури в цей період та згубні наслідки, які цей період мав для дальшого розвитку української літератури радянської доби. Але тут обмежимося лише кількома кінцевими штрихами до історії

самого цього періоду.

Якщо йдеться про фінальний акт періоду творення "пролетарської літератури" — "літературний призов", що мав би вирішально вплинути на процес "опролетарення" радянської української літератури через опанування літературного процесу справжніми представниками "пролетаріату" — міським індустріяльним робітництвом, то цей акт виявився цілковито безрезультатним. Передусім — ні одного справжнього представника робітничої класи індустріяльного міста, робітника за соціальним походженням і соціально-професійним станом, цей акт не тільки не підніс до творчих вершин української радянської літератури, а в дійсності так і не залучив у її творчий процес як щось нове й новаторське в ній. Ті вихідці переважно з інших, а не робітничих верств і прошарків, що через заводи й новобудови самі припливли в українську радянську літературу на хвилі "призовницької" кон'юнктури, не стали в ній жадним якісно новим явищем і взагалі чимось відмінним від попереднього пересічного типу й рівня творців цієї літератури з тих самих (в основному — селянського та міщансько-інтелігентського) соціальних середовищ.

Ба більше: фактично, розплившись на загальному сірому тлі творчої продукції всіх інших декларативно "пролетарських" українських письменників 1930-1932 рр., ті з "призовників", що включилися в цей час у літературно-творчий процес, не додали до нього настільки помітного свого вкладу, щоб він мав якийсь вплив на характер і напрям цього процесу. Навпаки, "призовники" тільки зручно достосувалися до того стандарту, який у цей час в українській радянській літературі виробили старіші та ті з новіших професійних письменників, які в тогочасній загальній орієнтації на робітництво й "виробничу" індустріяльну тематику набагато успішніше від "призовників" виконували "соціальне замовлення" влади на твори про "трудові подвиги" й "трудові будні" робітників та про нову, вже робітничу технічну інтелігенцію заводів і новобудов "соціалістичної індустрії".

У кожному разі "клясичними" в українській радянській літературі творами цього типу в роки "першої п'ятирічки" (1930-1933) стали не твори "призовників", а ті, що їх написали й видали в цей період професійні письменники неробітничого соціального профілю. В художній прозі це були романи й повісті старших письменників ("Інтеграл" Ле, "Перешихтовка" Кириленка, "Турбіни" В. Кузьмича, "Народжується місто" Копиленка, "Петро Ромен" Епіка та інші), а в поезії — поетичні збірки молодших професійних поетів того ж самого соціального профілю ("Героїчні балади" Л. Первомайського, "Вугільні барикади" Я. Гримайла, "Країна майстрів" С. Крижанівського, "Штурм шахт" Л. Зимного і т.

д. і т. п.). Серед них творчий голос навіть таких найвидатніших нових поетів із "призовників", як Собко, Муратов, Каляник, не кажучи вже про зовсім немічний голос "робітничих письменників" у ділянці художньої прози, як П. Байдебуря з Донбасу чи Я. Баш (Башмак) із Дніпрельстану, нічим не виділявся в загальному однотонному хорі.

Звичайно, невдача й даремність "призову" з погляду творення "нової, пролетарської літератури" досить скоро стала цілком очевидним фактом не тільки для фахівців і звичайних любителів справжньої (без жадних соціально-ідеологічних означень) літератури та справжніх серйозних письменників, що мусили ту літературу творити, а навіть і для частини щирих ентузіастів "пролетарської літератури". Нарешті цю невдачу мусили збагнути й ті партійно-урядові кола, які зі своїх ідеологічно-доктринальних мотивів форсували творення саме "пролетарської" літератури. До того ж, маючи чисто утилітарно-практичний підхід до справ літератури, ці кола переконалися, що "пролетарська література", не мавши успіху в масах її споживачів усіх верств радянського суспільства, в тому й "пролетаріату", також не може бути й ефективно використана в інтересах влади.

І от, висуваючи вже в 1932 р. тезу про побудову "безклясового суспільства" як історичне досягнення першої п'ятирічки сталінське керівництво СРСР відчуло недоречність штучного творення *класової* "пролетарської літератури". В цей час для сталінського керівництва також конечною потребою стало опанування безпосереднім партійним керівництвом усіх письменницьких сил країни, а не через посередництво організації "пролетарських письменників" (РАПП у Росії, ВУСПП в Україні, ВОАПП у масштабі всього СРСР), бо така організація в цілому та її національні форми в республіках ставали претендентами на ролю самодостатніх центрів монопольного керування літературним життям. Таким чином, як десяток років перед тим, коли назріла ліквідація Пролеткульту, виникла потреба "нової літературної політики" в СРСР. А це вимагало вже не тільки ліквідації РАППу — ВУСППу — ВОАППу (а при цьому й усіх творчих літорганізацій, які до того часу ще дожили) та заміни всіх їх разом однією, так би мовити, "профспілкою радянських письменників", а й ліквідації самої ідеї "пролетарської літератури".

Це й зроблено відомою постановою ЦК ВКП(б) з 23 квітня 1932 р. "Про перебудову літературно-художніх організацій". Цю дату можна вважати за дату, коли скінчилися, так би мовити, "нічим" понаддесятирічні зусилля комуністичнопартійної влади створити "пролетарську літературу". А з цим скінчилася також, "нічим" і акція "призову робітників-ударників у літературу", про яку відразу ж усі забули, і тепер про неї навіть уникають і згадувати в офіційних курсах історії радянської літератури.

Дещо про себе і свою творчість

Василь Гайдарівський

Дорогий Пане Добродію!

Ви пишете в своєму до мене листі, що було б доцільне задовольнити природну читачеву цікавість, давши в кінці книжки, хоча б і стисло, деякі відомості про автора.

Я не проти Вашої пропозиції, але не знаю, як це зробити. Адже читач не статистик, його назвами й датами не задовольниш. А якщо описувати життя своє, то вийде біографічна повість. Можливо, що я колись і візьмуся за таку повість, проте не тепер, бо мене "муляють" інші теми і сюжети.

Та як уже на те пішло, то дещо розповім про себе зараз, звичайно нашвидкуруч.

Уперше я побачив світ 1-ого січня 1906 р. у промисловому місті Костянтинівці, на сході України, що тепер та частина називається Донбасом.

Батько мій — Андрій Гайворонський походив із села Ямполя з-над берега річки Сіверський Дінець, а мати — Параска, з дому Ілляшенко, — десь із Сумщини, там батько її був лісничим.

Жилось батькам моїм досить сутужно. Батько все своє життя працював на пляшковому заводі машиністом парової машини, що урухомлювала варстати і давала електрику. А мати порала та виховувала нас, дітей. Було нас дванадцяттеро, але четверо померло малими. Решта ж, усі дорослі, жили до Другої світової війни.

Учитись почав я з шести років у старого батькового приятеля — дядька Федора Китаєва. Він за рік навчив мене вільно читати й писати.

Мені хотілось ходити до школи. Але туди приймали з восьми

Автобіографічний лист Василя Гайдарівського (1906-1972) був адресований до Юліяна Середяка, видавця книги Гайдарівського "А світ такий гарний..." (Буенос-Айрес, 1962), і надрукований в додатку до цієї книги. Тут передруковується з дозволу видавця. Книжку, незаслужено призабуту, відкривала повість "Мерехтливі зорі", один з кращих творів про робітників Донбасу, написаний не ззовні, а, так би мовити, зсередини (автор був сам шахтарем). Вірна життєвій правді в змалюванні непевностей шахтарського життя, загроженого природою і політичною системою, повість може бути розглядана як одна з нечисленних у нашій літературі спроб писати в "готичному" жанрі.

років. І мати вдалася на хитрощі. Вона позичила у своєї сестри метрику її сина Павла Черненка, що був старший за мене на три роки, і з тією метрикою мене прийняли до школи під чужим прізвищем.

Ошуканство таки викрилось, але не зразу, а за кілька місяців. Плакала перед учителькою мати моя, плакав я, поки зрештою учителька Олімпіяда Єпіфанівна не дозволила мені вчитись далі, уже під моім справжнім прізвищем. І я раптом із найстаршого віком Павла Черненка перетворився на наймолодшого в школі Василя Гайворонського.

Провчився в заводській школі чотири роки, кінчив її 1917 року, на початку революції. Учителька намовляла мою матір віддати мене до гімназії, запевняючи, що з мене можуть бути люди. Мати обіцяла порадитись із батьком.

Але рада їхня кінчилась нічим, адже вирувала революція, люди мітингували, ходили з червоними прапорами, співали революційних пісень. А потім і розпочалась війна; біла армія, червона, українська, німецька, махновська — все мінялось, переливалось і перелицьовувалось, бої, похорони, розстріли, відступи, наступи, — так до 1921 року, поки остаточно не вкоренилась советська влада.

Саме в голод 1922 року я пішов на скляний завод працювати. Голод і тиф якось пережили, життя потроху унормовувалось, і я захопився книжками, хоч і до того часу перечитував усе, що трапляло під руку.

У місті була велика бібліотека, якою керував Фелікс Ковалевський, що уже тоді писав нариси, а згодом з нього зробився цікавий письменник. Крім багатьох оповідань, написав він великий роман "Гута", що друкувався в "Забой" і "Літературному Донбасі". Але цілком роман той видрукований не був, а автор зник під час репресій, мабуть, загинув, як і багато письменників Донбасу.

Учивсь я в гуртку самоосвіти при тій бібліотеці, мріючи разом з такими, як і я, молодими людьми про вищу освіту, готувалися ми для вступу в інститут.

Але, крім навчання, мене опанувала ще одна пристрасть. За порадою Фелікса Ковалевського, я почав писати оповідання. Написала на мене ця небезпечна пристрасть 1925 року.

Писав багато, легко, сюжетів мені ніколи не бракувало і своє писання надсилав до редакцій газет "Молодий шахтар" і "Кочегарка" та журналу "Забой", де мої оповідання охоче вміщали.

Редакції цих видань знаходилися в округовому місті Бахмуті, перейменованому на Артемівське, в 25 верстах від моєї Костянтинівки.

Цілком зрозуміло, я відвідував ті редакції, і в "Молодому шахтарі" познайомився, а пізніше й міцно здружився з

початку ючим письменником Григорієм Баглюком, недавнім шахтарчуком. За кілька років після нашої першої з ним зустрічі він уже відіграв поважну роль в українізації Донбасу і за це загинув.

Там, у Бахмуті, ще 1924 року утворилася Спілка письменників "Забой", якою довгий час керував Олексій Селівановський. До тієї Спілки прийняли й мене.

Мій друг, Григорій Баглюк, поїхав до московського інституту журналістики, а за рік помандрував слідком за другом і я. Прийняли мене до літературного відділу вищого мистецько-технічного інституту.

Григорій Баглюк студіював журналістику неповних два роки, потім його виключили з інституту за антисталінські виступи й спровадили служити в армії. Я ще залишався в Москві.

А тоді вже в Донбасі розгортались незабутні події, цю зрусифіковану промислову частину України упевнено й рішуче опанувала українська культура. Адже зросли нові українські кадри, виховані в місцевих школах та інститутах. Тоді вже прибувала робоча сила не з Росії, а з українських сіл, переважно молодь. Вона потребувала своєї газети, театру, книги, лекції рідною мовою.

Цей історичний процес українізації Донбасу знайшов жваву підтримку в культурних колах столиці. У країну чорного золота їхали мистці, письменники, інтелігенція всіх галузей культури, читали лекції, улаштовували літературні вечори, утворювали різні гуртки, керували ними. Українська мова голосно зазвучала в містах і селищах.

Тоді ж, під час українізації Донбасу, із Києва переїхав у Бахмут відомий письменник Іван Ле. Він очолив Спілку письменників "Забой" і взявся за її українізацію, за об'єднання українських літературних сил.

Собі на помічника і заступника Іван Ле покликав із Харкова Григорія Баглюка, який пізніше редагував "Забой" та "Літературний Донбас", уже цілком зукраїнізувавши їх. Секретарем і мовним редактором був Юліян Западинський, дуже корисна українській справі людина, киянин, що приїхав у Донбас разом з Іваном Ле. Під час розгрому українського руху в Донбасі Юліян Западинський зник.

Я ще вчився в Москві, але переконувався, що марную час. Починалася сталінська доба з її індустріалізацією і нищенням "класових ворогів". Викладачі читали лекції обережно, сухо, боячись власної думки, ховалися за цитати авторитетів. Історія народів, культури, мистецтва, літератури розглядалися під аспектом прояву боротьби клас.

Я таки не витримав, залишив інститут з третього курсу, щоб уже ніколи туди не повернутись.

Я повернувся до Костянтинівки, знову почав працювати на скляному заводі — різав скло. Це був кінець 1929 року.

Але робітнича кар'єра моя швидко закінчилась. Іван Ле мусів поїхати на довгий час до Узбекистану, збирати матеріял до другого тому свого "Роману Міжгір'я", Григорій Баглюк мав редагувати журнал "Забой" і керувати літературною організацією, а мою кандидатуру вони обрали на Баглюкового заступника.

І я погодився. Чотири роки ми з Баглюком провадили тяжку працю. Майже в кожному місті і багатьох селищах виникли гуртки "Забою", що склалися з молоді, яка цікавилась літературою. Ними треба було керувати, допомагати, доводилось комусь із нас двох завжди кудись їхати.

Наш двотижневий, на сорок вісім сторінок, ілюстрований журнал "Забой", що вже друкувався виключно українською мовою, мав наклад 32.000 примірників. А потім цей журнал перетворили на місячник "Літературний Донбас". Містили ми твори не лише своїх донбасівських письменників. До нас надсилали твори і столичні визначні письменники. Навіть М. Скрипник, тодішній нарком освіти, іноді вважав за потрібне свої статті друкувати не в Харкові, а в нашому журналі.

Літературному рухові, пов'язаному з українізацією Донбасу, я приділяю в цьому листі багато місця, бо віддав йому кілька років свого життя, і праця та вирішила мою долю.

У Москві вже я оповідань не писав. Не мав часу. Та й дивився на все своє писання іншими очима. Я відчував потребу й силу в собі дати щось більше, значніше. І 1930 року, працюючи в редакції "Забою", я вирішив написати повість про молоде покоління шахтарів, що прибувало з українських сіл. Я взяв довготривалу відпустку, жив у шахтарських селищах, працював у вибої, рубав вугілля і вивчав побут.

А потім виникла повість "Розминовка". Вона друкувалася в "Забої" і харківському журналі "Гарт". Друга частина цієї повісті друкувалася в журналі "Літературний Донбас", а обидві разом склали книжку "Пугачівська рудня". Цю книжку видало 1933 року Державне видавництво України у Харкові. Але на книжковий ринок вона не потрапила, була конфіскована в зв'язку з розгромом літературного руху Донбасу. Тоді ж конфісковано і книжку Григорія Баглюка, яка щойно вийшла друком. На жаль, назву її не пам'ятаю.

На кінець 1933 року чи початок 1934 року у нас в Донбасі мав відбутися з'їзд письменників. Але ні мені, ні Баглюкові, ні комусь іншому з українських письменників бути на ньому не довелось. Кружляли чутки, що Москва проектує формальне приєднання Донбасу до Росії, а тому можна сподіватись репресій проти всього, що українське.

І цей сподіваний наступ почався з того, що одного дня ГПУ закрило полотнищами машини, на яких друкувався "Літературний Донбас", присвячений з'їздові, поставило біля машин озброєну охорону, а вже вночі почались арешти. Арештовано лише кілька душ, в тому числі Баглюка і мене. А решту письменників узяли під догляд. Звичайно, хто мав можливість, то повтікали.

І в такий спосіб, позбувшись українців, купка росіян письменників П. Беспощадний, П. Северов, П. Чебалін захопила журнал у свої руки, зрусифікувала його, назвавши вже по-російськи "Літературний Донбас", і видають вони його до цього часу.

За чудо можна вважати, що змогли пережити те лихоліття і згодом працювати в літературі Кость Герасименко, М. Упеник, М. Рудь, М. Ткач, а може й ще хтось із донбасівців.

А кільканадцять душ талановитих людей у розквіті творчих сил зникли, як і не було їх. Баглюка заслано на Воркуту і там його розстріляно в березні 1938 року. Микола Соболєнко гинів теж на далекій півночі. Загинув і чудесний майстер вірша Василь Іванів-Краматорський, не чути вже Ф. Ковалєвського, Юліяна Западинського, Івана Ткаченка. Оце недавно київська "Літературна Україна" повідомила, що реабілітовано посмертно нашого донбасівця — грека походженням — Г. Костоправа. Але та реабілітація рівнозначна черговій компромітації імен, до яких люди ставляться з пошаною. Я був би засмучений, якби дізнався, що реабілітовано Григорія Баглюка.

Мені після в'язниці довелось їздити, змінювати міста й республіки, щоб знову не опинитись у державних лабетах. У Ставрополі, на північному Кавказі, я ходив із скринєю по вулицях як скляр, вставляв шиби, на Каспійському морі два роки ловив рибу для дагестанського рибтресту, у Слов'янську працював вантажником.

Так до Другої світової війни. І лише під німецькою окупацією я знову почав писати оповідання. Друкував їх у "Львівських вістях", у "Краківських вістях", у деяких берлінських газетах. Але жадного оповідання, що писав їх ще юнаком, і з тих, що писав під час війни, у мене не залишилось. І дуже шкодую. Вони ж бо свідки і наслідки пережитого, вони ж моя автобіографія.

В одному німецькому селі південної Баварії, під Альпами, уже після війни мені довелося ще раз міняти прізвище. На нас, втікачів, почали полювати репатріяційні комісії чи місії. Представники совєтської влади їздили по селах і за своїм списком вимагали "ворогів народу". І я попросив люб'язну секретарку бюргермайстра, щоб вона змінила в моєму прізвищі деякі літери. Це вона, хоч і не без страху, зробила. І я заходив до канцелярії бюргермайстра Гайворонським, а вийшов Гайдарівським.

Та на цю наївну підробку я не дуже покладався, удень

тримався села осторонь, вештався з другом-волиняком Петром Вовчком лісами. Він шукав гриби, а я тоді написав повість "Ще од-но кохання". Вона друкувалася в газеті "Свобода", що видається в США, де тепер я живу.

Приїхав сюди я в грудні 1949 р. виснажений фізично, а головне психічно, тяжко тисло все пережите раніше. Та поволі врівноважився духовно та у вільний від заробітчанства час пишу. Тут я написав кілька речей, три з яких є в цій книжці. Цього ж, 1962-ого року Об'єднання українських письменників "Слово" видало книжкою повість "Заячий пастух".

На черзі повісті "Ганчарі" й "Крадений батько".

На цьому, пане Середяк, закінчую свого листа з побажанням Вам успіху в поширенні книжки "А світ такий гарний..." і якщо читач поставиться до неї прихильно, то це буде і моїм успіхом.

Серпень, 1962 р.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

Іван Сєнченко

Гурій Андріянович тридцять років прожив із жінкою. Це було тяжке життя, бо вони були люди різні й далекі. І ось вона померла. Старий шліфувальник так стомився і знемігся, що й собі вирішив померти і вибрав місце на кладовищі біля свого товариша, який розпростався з життям кілька років тому.

Була пізня осінь. Сіяла мжичка, останні листочки тремтіли на тополях, по небу повзли сиві хмари, і було так тоскно, що можна б завити, піднявши голову вгору, як пес.

Перші дні Гурій Андріянович зразу ж після заводу падав у ліжку і немов провалювався у безодню. Коли на п'ятий день вранці він прокинувся, то перше почуття його було — їсти хочеться. Він поспішив на роботу, а повернувшись після зміни додому, начистив картоплі, знайшов залишки крупи, зварив юшку і сів обідати.

Саме в цей час прийшов до нього його товариш Опара. Вони погомоніли, позідхали і почали писати надмогильну табличку. Гурій Андріянович склав текст, а Опара, що довгі роки пропрацював у малярному цеху, оформив табличку. "Спи дорога жона", — вивів він траурною фарбою на жовтому тлі прощання і намалював знизу гілочку і одірваний від неї листочок. Обое позідхали і потім помаленьку пошкандибали на кладовище.

Стояв свіжий осінній надвечірок, морозець ще не заганяв людських рук у кишені, він лише приємно холодив щоки. На заході загорялася вечірня заграва. Галасувала галич, що ніяк не могла вгамуватися, кричали десь хлопчики. Вродлива сусідка — невістка Назара Степановича — несла на коромислі двоє відер води, ведучи разом за руку дівчинку. Щоки у молодиці були червоні, вигляд свіжий. Вона ласкаво привіталася з ними і співчутливо оглянула Гурія Андріяновича. Її співчутливість зворушила його, і він подумав — є добрі люди, не один він на світі.

Темніло, коли вони поверталися з кладовища. Заграва на сході почала синіти, на землю спускався вечірній присмерк, в будиночках на Солом'янці спалахували перші вогники. Морозець починав добиратися до плечей і колін, і Опара сказав:

— Ходім до Нехводьки. Йому зять привіз самогонки із

Датоване 1956 роком, це оповідання ввійшло до книги: Іван Сєнченко. Вибрані твори в двох томах, том 1. Оповідання. Київ ("Дніпро"), 1971.

Бородянки. Погріємося.

Вони пішли до Нехводьки, свого товариша по заводу.

У Нехводьки була гулянка. Невістка подарувала старому батькові онука.

Гурій Андріянович і Опара поздоровили хазяїна дому і обох молодих. Нехводьчина жінка й невістка теж оглянули Гурія Андріяновича співчутливими поглядами, а втім, він не помітив цього за колотнечею, що панувала у хаті.

Відпочивши трохи, випивши і закусивши, Гурій Андріянович побачив, що в господі було багато людей і серед них чимало співучих і голосистих. Коли почали співати "Ой ти, Боже милосердний", охота поспівати взяла і Гурія Андріяновича, і він співав разом з іншими. Проти нього сиділа якась жінка років п'ятдесяти, огрядна, трохи таранкувата, голосиста. Підперши щоки обома руками і дивлячись на Гурія Андріяновича, вона виводила на весь голос. Очі у неї були живі, гарні, і вона здалася йому цікавою особою. Ця обставина збентежила Гурія Андріяновича: перед лицем смерті хоч би й нелюбимої жінки такі думки були недоречними, і він прогнав їх. Крім того, він так і не міг пригадати, чи вмивався після заводу, а глянувши на руки, зникло і поспішив сховати їх під стіл.

На цьому все й скінчилося. В кімнату ринула молодь, задвигтіли столи, стільці, — очищалося місце для танців. На танці Гурій Андріянович не залишився і, щиро забувши про "цікаву особу", подався додому, щоб виспатися і вчасно бути на заводі, бо на роботу за всі тридцять п'ять років він не спізнився ні разу.

З теплої кімнати він потрапив на свіже повітря. Вулиця Урицького вже потонула в п'ятьмі. З її глибокої імлі на нього набігали вогники автомобілів, і, сторонячись їх, він пішов стежкою попід будиночками, то видираючись на пагорки, то спускаючись вниз. Домочки, паркани, навіть хвіртки тонули в обіймах вже пов'ялих осінню і побитих першими морозами кручених паничів; скрізь підіймалися ще купи почорнілої зелені, пахло в'ялим примороженим листям, пізніми квітами, і пахло тим сильніше, чим дужче Гурій Андріянович розтирав між пальцями запізнілу квітку чорнобривця.

З цим почуттям запаху чорнобривця і молодого морозцю він і прийшов додому. В кімнаті у нього було непривітно, неприбрано, і, щоб не псувати собі настрою, він, не засвічуючи світла, ліг і заснув. Приснився йому кущ сивих квітів, які на Солом'янці звать морозом, і якась жінка — хто саме, так і не дібрав, — з'явилася і зразу ж зникла.

Отже, Гурій Андріянович так і не помер. Але порядок життя його змінився. Після роботи він, не заходячи додому, звертав у

закусочну, де обідав, випивав і просиджував зновими приятелями до пізнього вечора. Додому він тепер повертався безбоязно: нікому було зустрічати його скандалами.

Одного разу, вже через добрих півроку, вийшовши із заводу і ще не наблизившись до закускової, Гурій Андріянович несподівано зустрівся лицем до лица з "інтересною особою", що колись співала разом з ним на гулянці у Нехводьки. Вони пізнали одне одного, спинилися і привіталися.

З'ясувалося, що "інтересна соба" теж працювала, тільки не на заводі, а в пошивочній майстерні; після закінчення роботи вона прослухала лекцію про міжнародний стан і тепер поверталася додому. Жила вона теж на Солом'янці за кілька вулиць від Гурія Андріяновича. Гурію Андріяновичу дуже схотілося погомоніти з нею, посидіти в скверіку, взагалі взнати дещо про неї, він наважився і сказав:

— Я, ось бачите, вдівець. Дуже цікавлюся знати, як з вашого боку?

— Я п'ять років як поховала свого чоловіка, — сказала вона. — Був і син, та не повернувся з війни.

З війни не повернувся і старший син Гурія Андріяновича. Згадка про дітей розтривожила обох, вони змовкли і так мовчали якийсь час, задумавшись.

Незнайому звали Любов Касянівна. Вони посиділи в скверіку та так і пророзмовляли про своїх загиблих і живих синів та дочок до темноти. Гурій Андріянович провів Любов Касянівну аж до її вулиці, а повернувшись додому, ліг у ліжку і довго не міг заснути: думав про сина. Все боліло — серце, груди. Гурій Андріянович перекидався і проказував: "Ех, мій хлопчику, не так воно вийшло, як треба". З тяжкими думами на серці він заснув.

Вранці, вирушивши з дому і проходячи повз скверик, він згадав і про Любов Касянівну. "Отак теж, мабуть, побивається і мучиться за своїм", — подумав він, і щось тепле ворухнулося в нього у серці до цієї самотньої жінки.

З того дня Гурій Андріянович частенько просиджував в алейці, чекаючи, поки буде вертатись з майстерні Любов Касянівна. З нею йому було якось затишно. Побачивши її, він підводився і йшов назустріч. Обличчя його осявала посмішка. Цієї посмішки він, звичайно, не бачив, зате бачив посмішку на обличчі Любови Касянівни, і посмішка ця подобалася йому.

Прошло київське літо. Вони поїхали вдвох на Дніпро і прогуляли там до самої темноти.

Тепер Гурій Андріянович, як коли, одвідував Любов Касянівну навіть і в будень. Інколи вони ходили в кіно, але здебільшого до когось із знайомих. Отак і проходив час непомітно.

Одного разу вони сиділи вчотирьох у Нехводьки. У Нехводьки була корова, і коли онук пригнав її додому, обоє старі Нехводьки пішли до хліва. Гурій Андріянович і Любов Касянівна zostалися вдвох. Вони продовжували говорити, і раптом Гурій Андріянович помітив, що все навколо було залите сьйвом місяця. Він підвів голову і побачив, що й небо, і садок, і вершини дерев, і окремі хмаринки на небі, і сам місяць тонули в цьому незвичайному сьйві. Таку ніч Гурій Андріянович бачив лише раз в часи ранньої юности, коли був закоханий в свою дівчину Віру. Гурій Андріянович почав стежити за хмаркою, що набігала на місяць. І йому здалося, що то не хмарка пливе, а місяць поспішає назустріч їй. І ще йому здалося, що небо, і світло від місяця, і саме повітря були зеленаві. Гурій Андріянович довго дивився вгору, і на умі в нього вертілися все слова з пісні: "Запрягайте коні в шори, коні воронії, та й поїдем доганяти літа молодії. Наздогнали ж літа свої на калиновім мості..."

Куди ви так дивитеся? — спитала його Любов Касянівна.

— Та це я так, — відповів Гурій Андріянович. — І зрозуміти не можна: місяць, хмара — і все, а душу тривожить.

Він сказав це якось журно. Йому й справді було журно. Журно, що все безповоротно минуло, і він так нічого гарного і не побачив у своєму родинному житті. І цілий вечір він був задуманий, все прислухався, що діється в серці, і здавалося, що його серце плаче і тужить за тим, що життя його могло б бути таким гарним і таким не було.

Як ішли додому і треба було спуститися в ярк або піднятися на гірку, Любов Касянівна спиралася на його руку. У неї були теплі долоні, і це тепло так і зосталося при Гурії Андріяновичу навіть тоді, коли він повернувся додому і ліг спати. Вночі йому знову приснилася жінка. Це була Віра, та дівчина, яку він кохав молодим. Вона промайнула перед очима, як білий привид, і зникла. Гурій Андріянович прокинувся, сів проти вікна і довго дивився в тривожне зеленаве світло ночі.

Місяців через три, вже восени, він зрозумів, що йому, мабуть, без Любові Касянівни не буде гарного життя. Він почав думати про неї часто й багато, і від цих думок йому жилося легше і краще.

Одного разу, взявши на поміч Опару, він попрямував до Любові Касянівни. Коли трохи випили і посміливішали, Опара сказав Любові Касянівні в той час, як Гурій Андріянович вийшов на повітря покурити:

— Оце, Любов Касянівно, прийшли ми неначебно через двері, та не знаємо, як доведеться виходити — чи не через вікно?

Любов Касянівна відчула в цих словах щось серйозне і насторожилась.

— А чого це ви в такій непевності? — спитала вона.

— Бо діло таке, — відповів Опара. — Гурій Андріянович просить вас про ваше з ним законне одруження.

— Ну, хіба ж про це так можна відразу? — слабо сказала Любов Касянівна.

Їй стало, видимо, душно, і вона поправила комір, ніби бажаючи пропустити більше повітря. Вона була якась розгублена, навіть пригноблена.

У Опарі упало серце. "Не влучили в точку", — подумав він, витираючи на лобі піт і водночас намацуючи кисет.

Він почав похапцем курити цигарку, розсипаючи собі на коліна тютюновий дріб'язок і думаючи, як би відступити з найменшими втратами.

Коли Опара вже майже скрутив цигарку і поліз в кишеню по сірники, Любов Касянівна сказала:

— Літа у нас, бач, які. Дайте подумати до суботи.

У суботу Гурій Андріянович сказав тихо, ковтаючи слова від хвилювання.

— Прошу вас, Любо Касянівно, ще раз — стати мені за законну дружину.

Любов Касянівна підвелася і так само тихо, але виразно вимовляючи слова, відповіла:

— Даю свою згоду на законний шлюб з вами, Гурію Андріяновичу.

Через кілька днів Гурій Андріянович і Любов Касянівна записалися в загсі і стали законними чоловіком і жінкою. Опара ждав їх біля дверей загсу, і, як тільки вони звідти вийшли, подав їм букет, і поздоровив та побажав щастя. Він сказав:

— Бажаю вам чесного подружнього життя і багато радощів.

Гурій Андріянович вийшов з прохідної разом з Опарою.

Говорили вони про всячину, і все було благополучно до того моменту, поки не наблизилися до закусконої. Двері в закускочну були відчинені навстіж. Продащиця Устина Купріянівна стояла за стойкою і відміряла в стопочки по сто грамів. В лівому кутку біля столика вже сиділи знайомі Гурія Андріяновича — Луцько, Калістрат, Ярошенко. Цибуля Денис, видно, вже випивши, сидів біля них і грав на гармонії вальс "Дунайські хвилі". Луцько, пересильюючи гармонію, кричав Калістратові: "А я шахрайства ненавиджу. Треба, щоб життя було чисте, як скло". Сам Луцько був склярем, точильщиком, вантажником при мебельних магазинах. Як і Гурій Андріянович, він був нещасливий в особистому житті, — з жінкою розійшовся і жив сам, дожидаючи, поки дочка, десь закінчивши навчання, повернеться додому. Дочку він дуже любив, але, випивши, ніколи не говорив про свої

почуття до неї. Не вмючи сам доглядати за собою, ходив Луцько неохайно, часто з запухлими від горілки очима. Розмова про правду була його улюбленою розмовою. Калістрат, Ярошенко й Денис працювали в різних дрібних майстернях. За час безконечних блукань по закусочних вони втратили чимало тих добрих рис, з якими народилися на Солом'янці, і тепер навчилися цинічно доїти таких нещасливих людей, як Луцько чи Гурій Андріанович, що, потрапляючи в закусочну, тим самим потрапляли до їх чіпких рук.

Дійшовши до закусочної, Гурій Андріанович, а за ним і Опара уповільнили крок. Забачивши їх, заметушилися і Калістрат з Денисом.

Опара спитав з чемности (але не з переконання, бо знав ціну отим Калістратам):

— Зайдемо?

Гурій Андріанович спинився, постояв секунду, ніби вагаючись, однак не зайшов. І Опара сказав Калістратові, який з закусочної вилетів надвір:

— Нічого не вдієш — перший день по одруженні.

Відриваючи ноги від ґрунту, неначе на кожній з них висіло по гирі, Гурій Андріанович і Опара рушили з місця і йшли так повільно, неначе назад їх тягла невидима нить, а вони пересилювали її. Тільки коли вони відійшли від закусочної, йти обом стало легше.

На розі вони попрощалися, і кожен пішов своєю дорогою.

"Чим то мене нова хазяйка зустрине?" — думав Гурій Андріанович. Перша жінка здебільшого зустрічала його непривітно. На життя вона дивилася так, що Гурій Андріанович завжди був у чомусь винен. Він спочатку докладав усіх зусиль, щоб полагодити незгоди, але це не призводило ні до чого. Вимогам і прискіпанням жінки не було кінця й краю. Парубком і перші кілька років по одруженні Гурій Андріанович не пив, як не рахувати різних урочистих свят у сім'ї та в близьких знайомих. Але, зрозумівши, що з жінкою він до злади так і не прийде, почав випивати спочатку від горя, а потім від невлаштованости і за звичкою. Від цього в сім'ї пішли сварки. Вони озлобляли Гурія Андріановича, і часто він напивався, щоб просто дошкулити жінці. Сцени, тяжчі одна за другу, траплялися мало не щодня. Згадавши про це, Гурій Андріанович несамохіть здригнув і замість того, щоб увійти в хвіртку, завернув у сусідній завулок, де він рятувався не раз за своє життя.

Провулок був вузький, дерева поспліталися над ним гілками, утворивши низький зелений тунель, обгороджений від дворів старими трухлявими тинами, парканами, збитими з різнокаліберних дощечок та фігурних металевих аркушів з-під

штампувальних пресів. І тини, і паркани, і живоплоти — все було пов'язане обривками вірьвовок та дроту — звичайного і колючого і такими ж самими обривками проводів та обтинками дахового і обручевого заліза. Дірки в огорожах, які поробили собі собаки, коти й півні, місцеві господарки позатуляли старими шапками, побитою повстю з-під валянків, дір'явими каструлями й роґожками. По дну провулка йшли глибокі колії, прокладені в грузьку пору. Через огорожі на вулицю звисало зелене гілля садових дерев, іноді випорскували сюди ціла гілка з налитими бурхливими соками вишнями, а то навіть і яблуками та грушами. У бур'янах попід цими огорожами завжди ворушилися в сутінках тунелю якісь тіні, щось сопло, щось стишено сичало: "Сашко — уб'ю!"; чийсь руки незримо тяглися до отих гілок, а коли якісь в'юнкі тіла прослизали в саме святая святих — за паркани, — тоді звідти у зелений тунель долітало відчайдушне хекання і стриманий шелест садового листя. Інколи десь щось невчасно гупало об м'яку, скопану землю, іноді гримав жіночий голос: "Піймаю, скину штани, віднесу до матері, вона всипле тобі, до нових віників пам'ятатимеш".

З тунельного завулка людина могла потрапити на Нижню вулицю першу, на Нижню вулицю другу і, нарешті, на Нижню вулицю третю. Далі за третьою Нижньою ішов яр з ковбанами, а за ними — гора. Гора ця вся поросла деревами й кущами, і не один літній вечір і ніч просидів тут Гурій Андріянович, і один, і з друзями, такими ж нещасливими, як і він сам.

Цього разу Гурій Андріянович зробив по тунелю лише кілька кроків. Він отямився і, витерши лоба, який вкрився росюю дрібнеських краплин поту, повернувся назад і зайшов у хвіртку. Рухи його були все ж якісь мляві, непевні. На душі було важко.

Як тільки він зайшов до ганочка, двері хатини відчинилися. На порозі стояла Любов Касянівна. Вона привітно посміхалася і казала:

— Ну, здрастуй, здрастуй, Гурію, а я жду та на годинника позираю.

Вона була в гарному ситцевому платті, і з темного його тла впадали у вічі якісь сині тони. Зелень вишні і кручених паничів, що росли проти дверей хатини, зелень величезного куща жоржин, оці веселі сині тони вбрання і ясна блакить над двірочком — все це якось злилося в одно і дихнуло в душу Гурія Андріяновича чимсь незнайомо милим.

Він зайшов у кімнату і — ахнув, всім еством, мовчазно, без слів. Відколи Гурій Андріянович жив у цій кімнаті, в ній панували лише похмурість і холод. Зараз кімната сяла білістю, якось блищала. Блищала підлога, блищали насвіжо помиті шибки, свіжістю дихала ковдра, наволочки, ніжки стільців і спинка дивана. В голові у Гурія

Андріяновича запаморочилося. Ще важкі почуття гнітили душу, а поверх них вже народжувалося щось світле і лагідне.

Гурій Андріянович стояв посеред кімнати, не знаючи, де діти свої руки і ноги. Він увесь був у заводському поросі, в плямах і розумів, що тут він не зможе ступити й кроку, щоб не залишити сліду.

— Іди митися, — сказала Любов Касянівна.

В кухні на низькій широкій табуретці стояла новісінька балія і біля неї відшароване відро з літеплом. На кілочку висів чистий рушник, вишитий стародавніми півниками.

Гурій Андріянович скинув робочий одяг, сорочку, став біля балії, і Любов Касянівна почала зливати йому теплу воду на руки, на шию, на голову. Незабаром він потонув у завірюсі мила, а коли кінчив умиватися, витерся, надів чисту сорочку і м'які домашні туфлі, йому стало остаточно по-святковому на серці.

Переговорюючись, вони повернулися у світличку. Тут на столі, засланому новою білою клейонкою, стояв уже готовий обід, виблискували начищені ножі й виделки, хлібниця з хлібом. Посеред всього цього підносилася вгору висока гранчаста старосвітська карафка, виточена з прозорого, як кришталь, скла, доверху налита горілкою, але не звичайною, а настояною на калгані. Карафка золотилася від променів, які пробивалися у вікно, на ній раз-у-раз спалахували веселі іскри, освітлювали грані скла і загасали.

Любов Касянівна відкрила гранчасту пробку, і золотистий напій полився в стопочки. Гурію Андріяновичу вона налила повну стопочку, собі — щоб тільки пригубити. Вони цокнулися і випили. І радість затрепетала в жилах Гурія Андріяновича.

Після обіду Любов Касянівна поклала маленьку, білу як сніг подушечку на бильце дивана і сказала:

— Ляж, Гурію, отут на диванчику.

Все це було як сон.

Гурій Андріянович ліг. Від подушки приємно пахло засушеними квітами. Мухи не лізли у вічі, крихти й лушпиння не валялися на підлозі, з стелі не звисали пасма павутини.

Гурій Андріянович заклав руки за голову і з задоволенням дивився на білі рукави своєї сорочки і на дбайливо заштопані носки на ногах. Він довго дивився на все це: йому хотілося сказати Любові Касянівні щось хороше, але слів не знайшлося; і, повернувшись на дивані, він задрімав, а далі й заснув.

Виявилось, що Любов Касянівна, як і Гурій Андріянович, любила життя, любила ходити в гості і в себе приймати людей. Дні, коли у них збиралися гості, були торжеством Гурія Андріяновича. Одягнений у вишиту білу сорочку, він ходив з

світлиці в кухню поміж гостями, жартував, спинявся послухати розмови, докидав як коли й своє слівце і йшов до іншого гурту. Він був охайно поголений, підстрижений, моложавий. Хто раніш його бачив, казав:

— Як на світ народився чоловік!

Одного разу, коли у Гурія Андріяновича збиралися люди, щоб відсвяткувати іменини хазяїна дому, в розпал сходження гостей двері в кімнату відчинилися, і туди зайшли один по одному Цибуля Денис, Луцько, Калістрат і Ярошенко. Ярошенко був напідпитку і, зайшовши в кімнату, відразу ж почав грати вальс "Дунайські хвилі".

Гурій Андріянович, побачивши своїх знайомих по закусочній, хоч прийшли вони і непрохані, від усього серця зрадив і почав представляти їх Любові Касянівні. Любов Касянівну бентежили припухлі очі Луцька і його неголене обличчя. Прихід в такому вигляді на свято означав явну неповагу до господарів. Однак, бачивши, як Гурій Андріянович по-дружньому їх всіх привітав, вона згнітила серце і постаралася з усім примиритися.

Всі четверо прийшли більше з цікавості, хоч, звичайно, й інші моменти відігравали свою роль. Їм, а особливо Луцькові, хотілося зблизька роздивитися на Любов Касянівну, на вишиту сорочку Гурія Андріяновича, на знамениту гранчасту карафку і прославлену, таку ж саму гранчасту, золотавого блиску стопочку, — про це скрізь говорили на Солом'янці.

— Мені б тільки раз зблизька на неї подивитися, на Любов Касянівну, і все, — хвалився Луцько.

Він був лірик з природи і світ бачив лише з кращого боку. Денис був іншої вдачі, на речі дивився похмуро, лірики не визнавав і коли сідав до стола, то цікавився вмістом чарок, стаканів і стопочок переважно. Калістрат в цій компанії вважався за знавця жіночої статі, і Устина Купріянівна з закусочної завжди, коли він вмощувався, щоб обійняти її, казала: "Доведуть вас ці фокуси колись до неприємности". Сьогодні Калістрат був настроєний опозиційно до Луцька, головне через те, що Луцько цілу дорогу говорив у піднесеному тоні про Любов Касянівну. Слухаючи його, Калістрат раз у раз повторював: "Казав сліпий, побачимо".

Любов Касянівна вийшла в кухню збуджена від багатолюдства і хвилювання. Хоч їй вже було понад п'ятдесят, але в цю хвилину їй можна було дати щонайбільше сорок п'ять років. Одягнена вона була в чорну спідницю і білу батистову кофточку, прикрашену вгорі великою блискучою брошкою. Каштанове багате волосся її було гарно викладене великими хвилями спереду, а ззаду зібране у пишну корону. Окремі волосинки вибивалися з цієї корони, і, коли їх власниця ставала проти світла, вони відливали красивим темно-золотим блиском. На ногах у неї були нові туфлі на

середніх каблуках і добрі панчохи, що робили натруджені її ноги акуратними і охайними. Голос у Любові Касянівни був грімкий, око велике й бистре. Колись воно належало жінці вогнистої вроди, але й тепер ще в ньому спалахували живі вогні. Обличчя Любові Касянівни гарно припудрила, і якщо біля вух крізь цю пудру підіймався густий пушок і окремі волосини, то це не збіднювало картини, а, навпаки, збагачувало її: зразу видно було, що жінка в літах і за життя бачила всячини.

Поява її засліпила Луцька. Було зрозуміло, що перед такою жінкою треба схилитися — і все! І Луцько схилив свою рудавосиву їжакувату голову і тепер бачив лише руки Любові Касянівни. На мить заплющивши очі, він уявив, як ці руки наливають Гурію Андріянновичу повну топазову стопочку, і серце його налилося до неї любов'ю і вдячністю. З усієї цієї картини Денис, навпаки, побачив лише пушок на щоках Любові Касянівни і великі живі руки. Після привітання, обернувшись до Калістрата, він сказав: "Все як у людей, нічого особливого" — і знизав плечима. Калістрат же, оглянувши хазяйку, подумав: "Огородненька собі, — але в цю ж мить, згадавши, що він в опозиції до Луцька, додав: — Але Устина Купріянівна куди поважніша буде!" Ярошенко нічого не думав, бо, привітавшись з господинею, глянув випадково через її плече у світлицю, і зір його в той самий момент спинився на знаменитій карафці. Вона до пробки була налита калганівкою, біля карафки на тарілках лежали оселедці, парувала гаряча картопля і червоніли купи смаженої риби в томаті. Ярошенко несамохіть облизався і відчув, що випити йому в цю мить закортіло до смерті. Він навіть зробив рух у той бік. Отак вони й познайомилися з Любов'ю Касянівною.

Почали сходитися гості. Прийшов Опара з жінкою, Григорій Пимонович з жінкою і з дочкою, Коля і Фрося. Коли прийшла вже двадцять п'ять років як закохана пара — Іван Іванович і Женя, — відразу стало весело: Женя співала, танцювала, всіх торсала, викликала на танці.

Луцько придивлявся до нових людей, декотрих з яких він, звичайно, знав, але найохочіше все ж таки стежив очима за Любов'ю Касянівною. Отож коли всі вже вместилися навколо стола і на мить стало тихо, він, увесь почервонівши, підвівся і, підносячи вгору золотисту стопочку, не спускаючи очей з Любові Касянівни, проголосив:

— За найдорожчу Любов Касянівну, від усього серця як за господиню дому цього.

Сказав він це щиро, та, коли Денис похмуро зауважив, що перший бокал належить підіймати за іменинника, він розгубився, закліпав повіками, засіяними рудим ластовинням, і сів. І все ж цей тост сподобався Любові Касянівни. Вона простила промовцеві і

його неголене обличчя, і запухлі очі й подумала: "Хіба знаєш, як кому живеться. Може людині й шляху іншого не було?" І привітно глянула на Луцька. Їй не треба було б цього робити, бо цей погляд її перехопив Калістрат, що як відомо, був сьогодні в опозиції до Луцька. Отже, перехопивши той погляд, він сказав без слів, адресуючи цю свою репліку Луцькові: "Ач який! Вліз у чужий дім і верзе казна-що". Ця мовчазна репліка забрала чимало сили в Калістрата, і, щоб підкріпитися, він простяг руку до чарки. Але, на лихо, сталося так, що біля цієї чарки стояв стакан, звичайний стакан, з якого всюди на світі п'ють чай, воду, ситро. Калістрат взяв цей стакан, спочатку подержав його, оглянув з усіх боків, потім підсунув його до карафки, налив по вінця, підніс до вуст, перехилив і випив до краплини.

Вчинок Калістрата справив на тих, хто це бачив, різне враження. Опара поморщився і невдоволено знизав плечима. Пріся від здивування широко розплющила очі. Женя зсунула брови, Іван Іванович, ремонтний слюсар, пильно придивившись до Калістрата, пізнав у ньому закусочного гостя і відразу ж перестав і дивуватися, і цікавитися ним. Інакше був настроєний Денис. "Ти диви!" — вигукнув він захоплено. Луцькові вчинок хоч і сподобався своєю сміливістю, однак здався безцеремонним. Він штовхнув у бік Калістрата, прошепотів: "Ну, знаєш!" У Гурія Андріяновича жест Калістрата викликав суперечливі почуття: з одного боку щось схоже на заздрість, з другого — побоювання, що це може не сподобатися Любові Касянівні. І він нишком глянув на неї. Глянув і зацвів, захоплений: Любов Касянівна нічого не бачила і не помічала. Привітна, ласкава, вона дивилася теплими очима на гостей і запрошувала:

— Беріть, ось вінегрета, а оце ось жарена гуска; тут квашені яблука. Прошу, товаришу Калістрате, не знаю, як вас по батькові.

Ще Гурій Андріянович не відцвів од захоплення, як Калістрат вже засовався. На нього насмішкувато дивилися добрі десять пар очей. Чоловік хилить горілку стаканами, а хазяї не знають навіть, з ким мають справу, і називають не по батькові, а офіційно — товаришем? Під тиском всіх цих обставин Калістрат спочатку був зніяковів, але випита горілка вибила вже його з рейок пристойности. В нього вселився горілчаний біс, а коли це з ним траплялося, тоді вже він нічого не чув і не бачив. Забувши і про десяток пар насмішкуватих очей, і про Любов Касянівну, він простяг до карафки руку і налив ще один стакан. Після цього в карафці напою катастрофічно поменшало. Гості, спостерігши цю дику картину, поодверталися. Денисові стало страшно, що Калістрат все видудлить сам, не залишивши йому, Денисові, нічого, і він потягся й собі до стакана і налив його по самі вінця.

Луцько дивився на все це здивовано і злякано.

Коли вся карафка і пляшки, які стояли поблизу цієї компанії, були спустошені, Денис прицмокнув і, звернувшись до Калістрата, голосно вигукнув:

— А добра була горілка!

— Дуже добра! — підтвердив Калістрат, і в голосі його прозвенів виклик господарям.

Почувши ці розмови, Гурій Андріанович відкликав Любов Касянівну і тихо промовив:

— Дай грошей, я ще куплю.

— Ні, не треба, — відповіла Любов Касянівна.

— Як це не треба? — спитав Гурій Андріанович здивовано. На гулянках його душа ставала широкою і щедрою без кінця.

— А так, що не треба, — спокійно відповіла Любов Касянівна.

Гурій Андріанович почервонів і, насилу стримуючи себе, сказав:

— А я прошу тебе: дай!

— А я кажу тобі: не дам!

Гурій Андріанович скипів. Уражене чоловіче самолюбство його призвело до сказу, і він крикнув, як до нього кричало не одно покоління солом'янських людей:

— А — так, то полочки не дам!

— І не треба, — стримуючи себе, відповіла Любов Касянівна.

Гурій Андріанович був обурений до самої душі. Дарма що п'яного Калістрата, а потім і Дениса, незабаром було виведено з-за столу, дарма що Ярошенко, розгорнувши гармонію, почав грати найвеселіших пісень і танців на світі, а Женя змусила вийти на гопак всіх присутніх, він ходив, як хмара.

З цього дня в сім'ї у Гурія Андріановича утворилася мовчазна неприязнь. Зовні нічого начебто особливого і не сталося. Любов Касянівна зливала Гурію Андріановичу на руки й на голову, коли він приходив з заводу, подавала йому білий рушник, ставила на стіл повну стопку, але робила це все мовчки, з пустими очима, які дивилися поверх плеча Гурія Андріановича. В кімнаті, де був Гурій Андріанович, Любов Касянівна довго не затримувалася, виходила в кухню. Коли Гурій Андріанович заходив у кухню, Любов Касянівна накидала хустку і, взявши кошолочку, виходила з дому.

Був хороший літній вечір, спека вже спала, скрізь на Солом'янці заторготіли відра, забряжчали дужки, — люди почали поливати садки, квітники, городи. Любов Касянівна поралася біля квітів. До неї з повними відрами наблизився Гурій Андріанович. Не зиркнувши в його бік, Любов Касянівна зайшла у сіни, і, коли вийшла звідти, у неї в руках була її звичайна сумка. Все діялося без слів, холодно, відчужено.

У великому дворичі, де жив Гурій Андріянович, знайшли притулок з півдесятка робітничих домочків. Вся площа була розбита на малюсінькі дворики, розгороджені один від одного колючим дротом, натягненим на стовпчики. Дворики були засаджені всякою городиною і декоративною зеленню. Там тяглися під сонце стовбури соняшників, там височіли буйні кущі жоржини, зарості якихось високих, кушатих жовтих і фіолетових квітів. В іншому дворичу весь п'ятачок був засаджений картоплею. Картопля вже цвіла, і її пахощі насочували передвечірне повітря. На межниках, де господарки висипали попіл, кублилися кури; там і там на ланцюжках дзвякотіли Жучки й Шарики, яких отак хазяїни рятували від гицелів. У двох двориках, над стовбурами курурудзи, яку вигнало мало не в два людські зрости, підносилися дерев'яні мальовані голуб'ятні, і хлопці різного віку, озброївшись жердинами, свистіли й улюлюкали, позадиравши голови в небо.

На стежці, що вилася між двома стінками кукурудзи і соняшників, замигтіла людська постать. Це був Луцько. Ішов він якось піднесено, навіть зовнішній вигляд його був не такий, як завжди: рудий їжакуватий чуб був старанно розчесаний, стерня на щоках поголена. Все життя він ходив у синіх сорочках, тепер на ньому була біла сорочка в рубчик і піджачна пара з бавовняної тканини в смужку. Руде обличчя його чи від жару, чи від хвилювання було червоне.

Не доходячи до домочка Гурія Андріяновича, стежка вигиналася знаком запитання, бо треба було обминути вишню Гурія Андріяновича і розбитий навколо неї квітничок. Зробивши півкола по цій кривій, Луцько вийшов на лінію ганочка і, побачивши Гурія Андріяновича, хотів був уже гукнути його, але стримався. Щось незвичайне було в постаті хазяїна та і в постаті хазяйки, коли вона визирнула з присінків. Холодні, чужі обличчя, неприязні, ба навіть ворожі. Луцькові аж дух забило. Вражений такою несподіванкою, він спинився, не знаючи, що робити, — вертатися чи йти далі. Вагання розв'язала Любов Касянівна. Вийшовши з присінків, вона рушила по стежці і зразу ж побачила Луцька. І, як тільки побачила вона його, непривітне обличчя її неначе хто підмінив. Воно стало таким, яким Луцько бачив його отоді на іменинах, — теплим, багатим на ясність і щирість.

— А-а, — сказала вона, — це ви?! От несподіваний гість. Проходьте, проходьте. Гурій дома, он з квітами морочиться. А ви, бач, у обнові, — Любов Касянівна оглянула привітно Луцька з голови до ніг.

— Радість у мене, — сказав Луцько, — дочка приїхала. Ще й кохана дочка. Місця від радості не знайду!

Любов Касянівна, розпитуючи про дочку, пропустила Луцька вперед і сама пішла слідом за ним.

Гурій Андріянович, побачивши гостя, теж освітився приємною усмішкою і ще здалеку загукав:

— А, заходь, заходь. Та ти, брат, в обнові! Свято яке?

— Дочка приїхала, — відповів і йому Луцько. — Приїхала, а я місця з радости не знайду. Пішла оце з подружками в кіно, а я — до вас.

Всі троє зійшлися під вишнею.

— Сідайте ж отут, — сказала Любов Касянівна Луцькові й чоловікові, — а я чайочку наставлю.

Вона зникла в присінках, а обидва чоловіки посідали в тіні вишні за столиком.

Колись ця вишня, ростучи без догляду, зовсім була здичавіла. Гілки зверху посохли, а натомість гнало пагінки знизу. Протягом років з цих пагінків виріс цілий гай, і там знаходили постійний притулок сусідські коти, півні й квочки. Тепер ці пагінки були вирубані, сухе гілля поспилював сам Гурій Андріянович, землю навколо вибіленого вапном стовбура скопала Любов Касянівна, і в лунці видно було сліди щедрого поливання. Усесь дворик і місце навколо стола було посипано білим піском. Дупло в стовбурі вишні свіжо зеленіло цементовою пльомбою.

Іншого разу Луцько, може, й не помітив би цього, але тепер ця вишня в очах його набрала особливого значення, і він сказав, адресуючи своє зауваження Гурію Андріяновичу:

— Помирала ж, а ожила деревина! Так і з людиною часом буває, тільки, щоб та рука була.

Ця прозора сентенція не сподобалася Гурію Андріяновичу, і він відповів не дуже привітно:

— Не хвали, бо перехвалиш, — і зиркнув недружелюбно в бік присінок, куди пішла Любов Касянівна. — Не все те золото, брат, що блищить.

Гурій Андріянович все ще кипів всередині, йому, видно, давно хотілося вилити свої болі, він змагався з собою і, нарешті, не витримав. Перегнувшись через стіл, він палко і обурено зашепотів:

— Хто б і догадатися міг: прижимиста до краю! — І він з обуренням і запалом розповів про пригоду на іменинах.

Луцько дуже уважно слухав розповідь Гурія Андріяновича, але видно було, що вона не доходила до нього. Йому, навпаки, до болю було шкода, що подружнє життя цих людей, яке так красиво почалося, збивається з стежки. І не Любов Касянівну обвинувачував він, вислухавши розповідь, а самого Гурія Андріяновича. "Хіба, записуючися в загсі, ти не знав, що так буде? Чи ти перволіток, чи хто розум відшиб тобі?! Адже не ти її, а вона тебе поставила на ноги, так чого ж тобі треба? Болячки?"

Але всіх цих думок Луцько вголос не сказав. Вголос він сказав таке:

— Ну що ж. В житті, брат, буває. Буває всього, як на довгій ниві. Так то.

Мабуть, ніде в світі подібні відповіді не мають такої сили, як серед трудячого люду, в них — і стриманість у виразі почуттів, і обережний підбір слів, і, нарешті, заклик до розсудливості, що просвічується в кожній рисі обличчя співрозмовця; все це настрює людину на серйозний лад, змушує задуматися. Задумався і Гурій Андріянович. Еге ж, буває всього. На віку — як на довгій ниві! Була важка драма і в житті Гурія Андріяновича. І про неї він тепер згадав. Сорок п'ять років тому він, тоді ще нерозважливий парубчак, грубо образив матір, коли вона намагалася не пустити його пропивати решту получки.

Незабаром він схаменувся, почав просити, щоб вона простила його. І вона сказала, — і ці слова її Гурій запам'ятав на все життя: "Я давно вже простила. На віку, синок, як на довгій ниві, — всього буває". Тепер мати, як і завжди, коли він згадував про ту тяжку подію, мов жива стояла перед ним. І від цього недавно зле обличчя Гурія Андріяновича змінилося, вся постать його стала такою, якою буває вона на схилі літ у людей, що прожили життя і бачили всі глибини його.

Вийшла з чайником Любов Касянівна. Гурій Андріянович спочатку не бачив її за думками, а коли туга трохи попустила, він із здивуванням помітив, що і в постаті, і у всьому виразі обличчя Любові Касянівни, і в руках її напрацьованих, великих і важких руках є щось схоже з його матір'ю. Навіть такий самий вираз очей — в глибині скорботних, а зверху ласкавих і привітних — заради гостя. "Ех, матері ви наші, жінки наші горьовані", — подумав Гурій Андріянович. Він побачив пушок і окремі волосинки на щоках біля вух, важкі зморшки, що перекраяли лоб, сильні плечі, що витримали натиск негоди всього життя, і йому враз здалися нікчемними і непотрібними всі його образи і жалі.

Над Солом'янкою вересень. Відцвіли вже по дворах соняшники; фіолетом беруться стовбури кукурудзи; на латочках картоплищ перед порогами граються діти. Але ще квітнуть, як жар, жоржини, розкривають свої кошки айстри. Вишня перед домочком Гурія Андріяновича ще не впустила ні одного листочка, тічок під нею, як і завжди, посипаний білим піском, стіл вискреблений, і старі липові дошки його прозоро світяться, мов стільники. Після заводу Гурій пореється на своєму клаптику землі, щось скопує, щось підмітає, переносить з місця на місце якесь старе колесо. На поріг виходить жінка в синьому, трохи вже полинялому ситцевому платті, з короною сивіючого, але ще пишного волосся. Вона поблажливо дивиться на клопіт Гурія Андріяновича, хмурить очі від сонця, каже:

— Годі тобі копирсатися. Чай давай пити.

Гурій Андріянович випростовується, дивиться на жінку, потім на сонце. Воно доходить уже до тополі, значить, — пора пити чай. Але небо яке! Воно блакитне. На ньому летять легенькі хмарки... Та синь його уже не густа червнева, а білувата, і в прозорому повітрі вже ясно чути свіжі подуви. І листя шумить не так, як у травні. В травні воно розмовляє й лепече, мов за посадкою вдалині десь дівчата співають, а тепер затверділі за літо листки крешуть, мов шаблі об панцир, — і шум його від цього гострий, тривожний. Від цього шуму у Гурія Андріяновича завжди тут стискається серце і на пам'ять спливає та сама пісня "Ой догнали літа свої на калиновім мості, поверніться, літа мої, хоч до мене в гості". Гурій Андріянович прислухається, як стискається серце. Так тужно, аж сльози з очей виступають. Адже дивно. Скільки йому років, соромно перед собою самим, а тим часом він її — Любов Касянівну — любить. Як він її любить! І того його серце тужить, що все це так пізно прийшло. Чому воно не налетіло, як життя починалось і до думок про калиновий міст було ще п'ятдесят років дороги? Оббивши на ходу одна об одну долоні, він іде до присінків.

Над Солом'янкою летить вересень...

Право на житло і робітничі гуртожитки

Борис Вайль

Серед нових статтів нова конституція СРСР має і статтю, що проголошує право на житло.

Але конституція не говорить про гарантії, які забезпечують це право. Чи це право означає, наприклад, що колгоспникові, який переїхав до міста, місцеві органи влади зобов'язані дати якийсь житло? Або, коли жінка, яку б'є чоловік, прийде до "батьків міста" просити приділити їй окрему квартиру чи кімнату, то чи може вона покликатися на цю нову статтю, на це нове право радянських громадян? Чи може мешканець Смоленська купити хату під Москвою? Міркувати так, було б наївністю. У дійсності за "правом на житло" немає ніякого конкретного змісту. Нова конституція ніяких змін у цій важливій галузі життя не впровадила.

Від половини 1950-их років в СРСР здійснюється велике житлове будівництво. Статистичні дані про нього справді карколомні. Але житлової площі й далі бракує. Причина постійної житлової кризи полягає в тому, що систематично не виконується будівельних плянів. Нові будинки часто-густо не відповідають сучасним вимогам, їх приймають у користування з недоліками, з видимими і невидимими дефектами; за кілька років вони потребують капітального ремонту.

За офіційною радянською статистикою, на одну людину тепер припадає пересічно коло 10 кв. метрів житлової площі. Кожна республіка має свої т. зв. "санітарні норми" житлової площі на одну людину, яка, звичайно, дорівнює 9 кв. метрам, але ці норми раз-у-раз порушуються. Тут треба також пам'ятати, що чимало молодих робітників (а теж і студентів) — одружених і самотніх — живуть у гуртожитках.

Газета "Правда" з 20 серпня 1978 року у своїй передовиці пише, що в робітничих гуртожитках тепер живе "майже 5 мільйонів трудящих". Газета не пише, які "санітарні норми" існують для тих гуртожитків, але загалом у нових гуртожитках переважають кімнати на 4-6 осіб, і тут, у найкращому випадку, на людину припадає 5-6 кв. метрів. Звичайно, умови в гуртожитках різні в різних містах і навіть у тому самому місті, і в поодиноких випадках вони можуть мати навіть рівень доброго радянського готелю, тоді як інші — на провінції — тісною і невідгодами більше скидаються на тюрму. Але коли говорити про типові нові гуртожитки, то вони всі мають одну спільну рису: брак убиралень і водогону в кімнатах (вони спільні на кожний поверх, так само, як і кухні). Холодильники й душі бувають не всюди, а якщо є, то також для спільного користування.

Не так давно я жив у такому гуртожитку — в сибірському місті Тобольську. Це гуртожиток будівельних робітників. У цьому п'ятиповерховому будинку зіпсувалася каналізація і кількост чоловіків і жінок роками ходили до вбиральні на подвір'ї, вистоюючи там, зокрема вранці, у

довгих чергах. Вода в цьому гуртожитку була тільки холодна, але й та не завжди доходила до горішніх поверхів. Офіційно цей гуртожиток вважався "упорядкованим" (бодай було там парове опалення) і був побудований в 1970 році.

Взагалі, тепер у Сибірі будують багато гуртожитків, зокрема в районах видобування нафти, газу, золота і, звичайно, на славнозвісному БАМ (Байкало-Амурська магістраля). Будувати гуртожитки багато дешевше і швидше, ніж житлові будинки. (Ще дешевше — нагнати тисячі в'язнів, вони самі побудують собі бараки і самі себе колючим дротом обведуть... Але тепер їх менше використовують на "великих будовах"). На роботу в Сибір приїжджає багато молоді з тих районів, де надлишок робочої сили. А часто — це молодь з села, яка вирвалася з одноманітності і нудьги свого побуту. Прибулих треба десь примістити, бо коли вони не знайдуть житла, вони повтікають назад. Ось і будують похапки, нашвидкуруч, гуртожитки. Інколи приїжджих поселюють у вагонах, інколи в холодних непристосованих бараках, що залишилися від сталінських таборів.

І в Сибірі, і в Європейській частині СРСР у гуртожитках здебільшого поселюють неодружених. Приймаючи на працю, прискіпливо переглядають паспорт: чи дійсно неодружений? Я бачив багато газетних оголошень у Сибірі: "приймається самітних". Це зрозуміло: самітний замешкає в гуртожитку в спільній кімнаті з 4-5 колегами, а одружений, прийнятий на роботу, буде вимагати окремої кімнати в гуртожитку. Та й місця для дитини в дитячому садку буде вимагати, а дитсадків скрізь обмаль. А якщо це жінка, ще гірше: часто буде залишатися вдома через хворобу дитини, буде спізнатися на роботу... жінка в очах працедавця завжди балаят, зокрема заміжня. І тому в кожному випадку самітним робітникам дається перевагу. З цієї причини багато молодих людей не реєструє свого шлюбу доки не дістане такої праці, де згодом можна сподіватися дістати житло — бодай одну кімнату в гуртожитку.

У деяких гуртожитках є такі кімнати для родин (далеко рідше зустрічаються спеціальні гуртожитки для родин). Якщо інші передумови однакові, таку кімнату скоріше дістане партієць, ніж безпартійний. Вирішальну роль при розподілі таких кімнат відіграють партбюро, директор і профспілка, яка, звичайно, підлягає партбюро.

Та найчастіше в робітничих гуртожитках живуть неодружені. Але, зрозуміло, природа має свої права, і молоді жінки виходять заміж, у них народжуються діти. Але, оскільки гуртожитки призначені для неодружених, чоловіки цих жінок не мають права жити разом з ними в гуртожитку. Все ж таки, обминаючи закони, чоловіки залишаються там ночувати. В жіночому гуртожитку ризького трамвайно-тролейбусного парку я бачив кімнати, в яких "незаконно" жили по 2-3 родини. Пізніми вечірніми годинами вони бояться приходу міліції, штрафу і намагаються нікому не потрапляти на очі. Іноді чоловіки й не ночують, а тільки відвідують своїх жінок.

Радянська профспілкова газета "Труд" з 9 серпня 1978 року описує життя в гуртожитку Харківського тракторного заводу:

Самітні живуть разом з одруженими, і через те, звичайно, конфлікти. Ліжка дорослих стоять упереміш з дитячими. Непорозу-

мінь безліч. Наприклад, де сушити білизну? В кімнатах мотузки, завішані повзунками та іншими дитячими речами. В сушарці тісно і невідгідно — робітничі спецівки не найкращі сусіди для пелюшок. До того всю зиму не було гарячої води. Куди поставити дитячі пляшечки, де випрати колготки? Де бавитися дітям, де подітися з дитячими забавками? В кімнаті — тісно, а бігати в коридорі не дозволено. Поставиш ogrівач у кімнаті, — аж тут комендант: непередбачена витрата електричної енергії. Тут і в кухні горить одна тьмава лампка... Інша турбота — холодильник. Один на весь поверх.

Це жіночий гуртожиток, і газета пише, що коли дівчата туди поселювалися, то підписували зобов'язання, що у випадку одруження, виїдуть. Але переселитися, звичайно, було нікуди, і так живуть у гуртожитках Харківської області понад 2,5 тисяч матерів з дітьми. В газеті розповідається далі:

Контролер ОТК (громадський товариський контроль) Голобородько в розпущі: — Мій чоловік тепер у лікарні, у нього зламана нога. І я не можу його забрати, бо нікуди його покласти: тут не дозволяють, а в чоловічому гуртожитку залишити не можу — йому треба лежати, він потребує догляду.

Друге ускладнення: приїжджає мати або брат. Запросити до себе — нові труднощі.

Читаючи все це, вже думаєш не про право на житло, а про найелементарніше право — право на родину. Чи може контролер Голобородько вважати себе одруженою? І що означає стаття 58 нової конституції: „Сім'я перебуває під захистом держави”.

І якщо в кімнату гуртожитку, де живе ваша дружина, кожного вечора може заглянути комендант або міліціонер, щоб перевірити, чи не сидите ви в неї в гостях, чи не залишаєтеся ночувати, то чи можна після того говорити: „Громадянам СРСР гарантується недоторканість житла” і „Особисте життя громадян ... охороняється законом” (статті 55 і 56 Конституції СРСР).

Чинна програма КПРС обіцяє, що до 1980 року „кожна родина, в тому і новоодружені, будуть мати впорядковану квартиру”.

Та в 1979 році доводиться ствердити, що багато родин ще не мають не тільки окремої „впорядкованої” квартири, але навіть окремої „невпорядкованої” кімнати.

Національний аспект робітничого питання

Ар'є Вудка

Робітниче питання набрало надзвичайної ваги спочатку в Англії в минулому сторіччі, а потім і в цілому світі. Але в специфічних умовах України воно набуло особливого забарвлення. Справа в тому, що в наслідок багатовікової колонізації міське населення України було і є великою мірою неукраїнським. Крім того, саме в містах здійснюється масова асиміляція українського населення. Звідси глибока підозра й недовір'я традиційного сільського українства до населення міст. Українство в своєму самозахисті, у потягу до збереження національної самобутности замикалось у сільському побуті, в ідеалізації і оспівуванні його віковичних духових вартостей, світогляду й способу життя. Любов до рідної землі поєднувалася з селянською невідривністю від батьківського поля і прадідівських заповітів. Зберегти в найгірших обставинах хоча б клаптик городика, хоча б символічну основу звичного побуту означало немов би зберегти самого себе, свою душу. Новочасна урбанізація ввірвалася в цей світ як пекельна руйницька сила, що безжально нищить не тільки віковичні звичаї, але й саму націю.

Не випадково український націоналізм пересічно сприймає новітні течії як отруту, а колонізатор віддав на поталу штучному голодові саме населення українських сіл. Це були два ворожі світи, з яких один міг ствердити себе лише на труні другого. Ця трагічна руйнація українського села охопила майже цілковито великі терени Східньої України, особливо Донеччину, Харківщину, Дніпропетровщину. Це заклало основу психологічного відрізнення між західніми і східніми українцями.

На Сході виникло страшне явище, яке можна схарактеризувати відомим терміном: "втрачене покоління". Українець, що змушений був увійти в чуже йому мовою і змістом міське життя, почував себе як проклятий, що запродав душу дияволу. Це мовчазне покоління з важким поглядом, яке топить своє розбите життя в горілці. Це покоління, позбавлене дороговказів, воно не знає, що залишити дітям.

Уся його духовна скарбниця пограбована, зруйнована, сплюндрована. Воно відбилося від одного берега і не пристало до другого. Течія подій і побуту несе його, як ріка несе безсилий скалічений труп.

За інерцією воно зберігає єдине, що досі залишилося йому: традиційні родинні зв'язки. Це покоління не здатне прийняти накинене йому життя (воно лише терпить його), але у нього вже

немає сил для спротиву. Це внутрішньо зламані люди, які плекають у собі п'яну товстошкірість як єдине забороло проти ворожого світу. Це люди, що випадково пережили український голокост 1933 року, і несамовита трагедія, перенесена ними, не привела до ніякої позитивної розв'язки, навпаки: темна диявольська сила, що виморила їхніх рідних, продовжує гнітити їх, ніби на світі немає відплати. Міру їх внутрішньої безсилої ненависти до ворожої влади я відчув ще дитиною. "От побачиш, коли Микиту скинуть, його обгадять ще більше за Сталіна", — казав мені один сусід-українець. Це був літній дядько, який багато пив, але не зважаючи на це, вмів робити все. В нього збереглася звичка хазайновитого українського господаря, хоч і жив він тепер у місті. Треба було подивитись, як вони доглядали свій городик, на якому фруктові дерева, городина й квіти виглядали, як на малюнку. Було щось майже релігійне у тому, з якою фанатичною наполегливістю його господиня в міських умовах зберігала корову, курей і навіть качок. А коли він починав різні теслярські роботи і навколо нього виростали хвилі запашних соснових стружок — важко було відірватися від такого видовища. Ці люди розмовляли тільки українською мовою. Вони не могли дати дітям високої освіти, але наполегливо дбали, щоб ті були здатні утворити здорові родини.

Друга сусідка, теж літня жінка, розповідала мені анекдоту про Хрущова, досить характеристичну для розуміння ставлення українського населення до ворожої йому влади: "Зустрівся Хрущов з Кеннеді і почав вихвалюватися, які добрі пенсії совети виплачують старим людям.

— Чому ж ти сам не виходиш на пенсію? — запитав Кеннеді.

— Я і вийду, тільки спочатку три проблеми хочу розв'язати, — відповів Хрущов.

— Які ж то проблеми? — зацікавився Кеннеді.

— Перша: харчова. Друга: житлова. Третя: антирелігійна, — пояснив Хрущов.

— От чудний, — засміявся Кеннеді, — та я б на твоєму місці моментально їх розв'язав.

— Як? — здивувався Хрущов.

— А от як. Залиш 'братів' — і хліб з'явиться. Відкрий кордони — і житлова площа звільниться. Повісь у церкві свій портрет — і жадна людина не прийде туди молитися".

Мої однолітки-українці належали здебільшого вже до покоління, народженого в місті. Міське життя уже не було їм чужим. У них не було глибоких, хоча і порубаних коренів, як у їх батьків. Опинившись між штучними і лицемірними радянськими ідеалами, з одного боку, і затамованою ненавистю і презирством батьків до всього радянського, — з другого, це покоління змалку повисло в порожнечі. Йому не було навіть що втрачати і нічого було набути.

В таких умовах виростили цинічні і нахабні люди порожнечі. Без ідеалів, без досвіду важких випробовань, без мети. До них, як до немовлят, стосуються біблійні слова: "Ті, що не знають різниці між добром і злом". Покоління, що шукає легкого життя, без труднощів і обов'язків, рід пустунів, що розряджає свої природні сили в бійках, розпусті, пиятиці. Покоління гуртожитків і комунальних квартир, безвір'я і здичавілості, покоління, що наблизилось до блатного світу усією багатомільйоновою масою. Злочинність стала звичайним побутом, способом життя. Синці під очима від горілки і п'ястуків, пошук хуліганських "пригод", аборти і згвалтування, брутальна лайка і гонорея, занехаяність і ледачість — ось позначки цього покоління зрадянیزованих людей, які не бачили іншого життя. Це робітники, які не люблять працю. Вони сприймають щомісячну платню як довічну пенсію, за яку треба щодня приходити на підприємство і від пляшки до пляшки щось там робити будь-як, аби відчепилися. Це покоління мішаних шлюбів і нещасливих подруж, що легко і швидко розвалюються.

Але природа не терпить порожнечі. Внутрішня спустошеність і беззмістовність цілого покоління породжує відразу до себе і хворобливий пошук твердого і чистого ґрунту під ногами замість обридлого смердючого багна.

Діти ночі — лиш власні спалахи
Нам стовпи в обітований край.

Так схарактеризував проблему цього забутого покоління, покоління темряви, чудовий український публіцист і поет Євген Свєрстюк.

Один з моїх однокласників, який раніше був — як усі, раптом приєднався до баптистів і змінився до невпізнання.

— Ви нічого не розумієте! — із сльозами на очах відповідав він на грубі розпити хлопців.

Катакомбні церкви дуже поширилися на Україні, особливо в згаданих індустріально-зруйнованих теренах. З відрази до духового спустошення там з'явилася серед частини населення глибока релігійність, моральність і готовість до мучеництва. Великий відсоток цієї новітньої хвилі складають молоді люди, що виховувались у переважно атеїстичній (точніше — антирелігійній) атмосфері. Це хлопці, які здебільшого раніше не бували у церкві, навіть насміхалися з неї разом з усіма. Про церкву вони знали тільки, що це "брехня для старих дурнів". З рідних може лише бабця ходила туди, та раз на рік крадькома відвідувала мати.

Релігійне відродження витворило нечувану в СРСР породу людей: вони взагалі не п'ють, не курять, не вдаються до розпусти, далекі від блатних звичаїв, від усього злочинного. Вони згуртовані, свідомо відкидають радянську систему цінностей і сконцентро-

вані на внутрішньому самовдосконаленні. Це справжній антипод злочинної радянської спільноти.

Не зважаючи на важкі переслідування вірних, багато директорів підприємств охоче приймають до себе цих людей, запліщуючи очі на їхню релігійність. Це зрозуміло: не так легко знайти в СРСР людей роботящих, старанних, відповідальних. Не дивуйтеся, якщо в високого начальника побачите особистого водія, який не приховує того, що він баптист: комуніст, якого він возить, просто не хоче розбитися, а баптисти ніколи не п'ють...

Не менш цікавим є культурне відродження на тих пекельних теренах. Воно виникло серед покоління, що змалку розмовляло або мішаною, або російською мовою. Алла Горська, Олекса Різників, Іван Сокульський спочатку говорили або писали російською мовою.

— Свої перші вірші я творив по-російськи, — розповідав мені Іван, — але весь час відчував, що чогось мені не вистачає. Тільки коли якась сила штовхнула мене до українських рим, я відчув себе так, ніби вийшов на широкий простір і полегшено зідхнув рідним свіжим повітрям... Українська поезія заторкувала в мені глибокі внутрішні струни і напоювала сердечну спрагу... Я відчував невимовне внутрішнє задоволення...

У поетів-“східняків” можна зауважити особливо гостре відчуття катастрофи:

Ще горбляться горді Славутові кручі,
Та сторч головою зривається світ...
[.]
Бо вже ослонився безокрай чужинний,
І гнеться в жалобі кривавий розмай...

(Василь Стус)

... І з матюками витре кров,
І з матом ляже подрімати,
Поки шматки зростуться знов,
Щоб знову встати — і рубати.

(Олекса Різників)

У поетів західньоукраїнського походження навіть найгостріші теми звучать як трагедія, але не як катастрофа. Ось, наприклад, з яким гармонійним трагізмом описує Сверстюк власну передбачену ним у майбутньому смерть:

... Схолоне серце на мент.
І щось упаде, як птах,
Долі на сам цемент...

Бо саме життя Західньої України — це трагедія, Східньої — катастрофа.

Феноменальним є таке явище, як творення справжніх шедев-

рів української літератури людьми, які півжиття говорили поросійськи. Важко повірити в таке минуле Олекси Різникова, поета, найбільш вкоріненого в глибини українського ґрунту, під пером якого українське слово дзвенить, як багатострунна арфа.

І, нарешті, вінчає процес національного відродження пробудження політичної свідомости. Анатолій Здоровий, наприклад, ріс у робітничому українському місті Харкові і, як це місто, був дуже засимільований. Сьогодні це українець, який за свої національно-політичні переконання став політв'язнем.

Якщо асиміляція не може спинити відродження національної думки, то тим більше не здатна вона перекреслити біологічну природу нації, її відрухові реакції, її специфічний темперамент. Це пробивається крізь оболонку русифікації, як гриби крізь асфальт.

У голодну пору в середині шістдесятих років я для навчання переїхав з України у Центральну Росію. Таким чином я міг спостерігати і порівнювати, як сприймало населення цих країн тодішню ситуацію. Треба зауважити, що на Україні я жив на дуже зрусіфікованій Дніпропетровщині.

... Кіно в районовому центрі. У кіножурналі, як завжди в кінці панування Хрущова, показують його масну пику серед кукурудзяних качанів. Заля моментально вибухає спалахом ненависти. Люди свистять, улюлюкають, тупотять ногами. Це їх спонтанна, природна реакція, ніким не підготована.

В першій половині шістдесятих років по Східній Україні і етнічно українських територіях в РРФСР прокотилася хвиля страйків, заворушень і повстань, викликаних важким економічним становищем і сваволею уряду.

— Як це так, щоб на Україні не було білого хліба?! — лютували люди.

У Новочеркаську голодні демонстрації робітників з родинами чавили танками. У Кривому Розі бунтівники спалили міліцію і били червоноармійців. Членові ЦК КПУ, що приїхав заспокоювати гірників, відповіли камінням у голову. У місті тривала стрілянина. Люди не могли більше терпіти дику жорстокість міліціонерів, що повсякчасно знущалися з населення, і ненависть вибухнула вогнем і кров'ю.

Страйки охопили Донеччину. В Одесі голодні черги розбивали крамниці і силою здобували хліб.

І от з цієї клекочучої країни потяг за одну ніч переносить мене до Росії.

... Московські вокзали переповнені людьми з мішками, які везуть з Москви білий хліб у інші міста для сім'ї і сусідів. ... Злиденні села. У крамницях голо і порожньо. За межами Москви в селах і містах стояли довгі черги за чорним хлібом. Але — чого я ніяк не міг збагнути — люди в чергах мовчали не важкою вибухо-

вою мовчанкою України, але були дійсно спокійні. Усе в порядку. Нічого особливого. Ніби справа в якійсь градовій хмарі, яка хоч і неприємна, але дурістю було б махати до неї п'ястком! Це був колективний єгипетський раб, описаний у Лесі Українки, який у найзаповітніших мріях може марити хібащо про поліпшення рабства, але думка про його скасування є для нього чужою, незрозумілою і навіть ворожою. Це природне психологічне відштовхування доповнюється різними побутовими звичками. Навіть абсолютно несвідомий українець, що раптом опиняється в глибинах Росії, відчуває себе так, ніби потрапив у якусь дику брудну глушину, де живе чужий і незрозумілий народ.

Тому зовсім не випадково, що перші вільні профспілки в СРСР виникли саме на Україні, де в людях неможливо до кінця вбити внутрішнє прагнення волі. І український здоровий глузд не вдалося збити з пантелику базіканням про мітичну "диктатуру пролетаріату".

Україна є єдиним тереном московської імперії, де в підпіллі відродився цілісний комплекс громадського життя: політична думка, культура, релігія, а тепер і робітничий рух. І це в найбільш переслідуваній і зацькованій країні, куди Росія запустила найбільше свого коріння.

Зовнішнє становище московської імперії подає надію, що цей зародок не загине, а при слушній нагоді розвіється в самостійну державу.

В усякому разі серед робітничої молоді мені не раз доводилося чути вислови про те, що Україна жила б куди краще, якби була самостійною. Нерідкі в цьому середовищі також негативні висловлювання про вплив російського населення на Україну.

Я зупинився на становищі робітників Східньої України, бо на Західній немає специфічної проблеми. У Львові український робітник — це такий же нормальний українець, як і землероб з навколишніх сіл. На Західній Україні урбанізація не набрала ані таких масштабів, ані руйнівного потенціалу. Там вона поміркованіша і органічніша. Багато сіл стали маленькими копіями міста в здоровому розумінні цього слова. У селах з'явилися великі будинки, крамниці, кафе, перукарні. Село зовсім не виглядає глушиною. Населення не рветься до міст. Нерідко робітники повертаються назад у село. Немає тієї дикости й злочинності, як на Сході. Це пов'язане з тим, що на Західній Україні не було катастрофічної національної руйнації, хоча їй теж довелося досить перетерпіти.

У цілому українське робітництво перетворилося на могутню силу. Сконцентроване в мільйонових містах, на величезних підприємствах, воно починає усвідомлювати свою міць і скаже своє вагове слово на черговому історичному зламі.

Невдоволення і спротив робітничої класи в Радянському Союзі сьогодні

Б. К.

Радянська робітничка класа, найбільша в світі індустріальна робоча сила, ще не вжила своєї велетенської ваги в боротьбі за зміну. В той час, як — недавно — відбувалися великі сутички між робітниками й режимом у Польщі і навіть у Румунії,¹ радянський пролетаріят, здавалося, лишався пасивним. Але радянська бюрократія не імунна до соціальних конфліктів і, коли придивимось попід бюрократичну ляду, накладену на радянське суспільство, то побачимо, що там розгортається широсяжна суспільна драма. Покищо робітничка класа опирається своїй експлуатації неорганізовано, розпорошено і індивідуалізовано. Але цей стан речей може змінитися. Останніми роками мали місце десятки страйків і створилися — вперше після 1920-их років — незалежні організації радянських робітників, спершу "Ассоциация свободного профсоюза трудящихся", а згодом (вона ще існує) — "Свободное межпрофессиональное объединение трудящихся", — організації невеличкі, переслідувані і з непевним майбутнім, але можливо, що вони, не зважаючи на це, становлять поворотний пункт у радянській історії. Ця стаття — це спроба проаналізувати і пасивну і активну форми невдоволення й опору робітничої класи і оцінити вигляди на майбутнє.

Аналізу пасивних форм опору треба почати з обговорення механізмів суспільного контролю, специфічного для СРСР. Без цього трудно було б зрозуміти, чому невдоволення робітничої класи набирає саме таких, а не інших форм.

Часто кажуть, що Радянський Союз — це репресивне суспільство. Це — правда, але суть не в цьому. Інші режими, як напр., Індонезія й Чіле, залишають сьогоднішній Радянський Союз далеко позад себе в уживанні простої фізичної брутальності.² Що робить механізм суспільного контролю в СРСР єдиним свого роду, це не брутальність апарату, а радше всепроникливість його впливу на цивільне населення: посередництво

1. Labour Focus on Eastern Europe," — кварталник, видаваний у Лондоні, подає про ці та інші випадки робітничої боротьби детальні згадки.

2. Див. Amnesty, International Report on Torture. Лондон, 1973.

держави та її організацій у всіх важливих людських взаєминах; подріблення й розпорошення суспільного буття населення. В некапіталістичному суспільстві, не побудованому на принципах самоуправління, де економіка не автономна, втручання держави в суспільство здійснюється досконаліше і паралізує сильніше, ніж у будь-якій дотеперішній соціальной системі. Як наслідок цього жадне суспільство в людській історії не було атомізоване так, як сьогоднішнє радянське суспільство. Це добре підсумовано в досить проникливому твердженні угорського філософа Месароша: "В капіталістичному суспільстві індивідууми можуть відтворювати себе лише як окремих індивідуумів. У бюрократично-колективізованому суспільстві вони не можуть відтворювати себе як індивідуумів, не кажучи вже про соціальних індивідуумів".³

Основним наслідком цієї форми соціального контролю є розпорошення й індивідуалізація протесту робітничої класи. Особливо треба підкреслити, що втручання секретної поліції не обмежується макро-рівнем, а сягає навіть робочого місця і дому. Радянська робітничка класа в своїй праці є частиною фабричного режиму, де, в додаток до паспорту, кожний робітник мусить мати робочу книжку, в якій записують усю інформацію про його працю і відзначають усякі вчинки, які відхиляються від норми; де треба мати задовільну "характеристику" від Першого відділу, щоб отримати роботу. За таких обставин невдоволення робітника аж надто часто виявляється в актах одчаю: великий відсоток алкоголізму, прогули, літунство і низький рівень роботи. Невдоволення робітництва в СРСР у наш час знаходить свій вираз, головним чином, через так звані "ухиляння" та "соціальні проблеми".

З усіх форм "ухиляння" особливо поширений алкоголізм. Коріння цієї проблеми, ясна річ, соціально-економічне своєю природою. Маємо тут справу з марним намаганням індивідуумів утекти від прикрих реальностей повсякденного життя. Недавнє обслідування показало, що на запитання "чому ви вживаєте спиртних напоїв?" стандартна відповідь була: "Життя стає приємнішим".⁴ Дисидентські джерела показують, що останніми роками алкоголізм різко збільшився: країна, за висловом українського робітника Леоніда Сірого, "потопає" в горілці.⁵ Радянська преса дає нам деякі конкретні випадки, що стверджують ці слова. Дослідження одного району в Литві, наприклад, показує, що в 1963 році на одну душу населення припадало пересічно 8 літрів горілки, а на 1973 рік ця кількість

3. Istvan Meszaros. Marx's Theory of Alienation. Лондон, 1970, ст. 269.

4. Литературная газета, 1974, 27.

5. Information (газета). Копенгаген, 11 травня 1977.

зросла до приголомшливої цифри 28,5 літрів.⁶ Пияцтво стало хронічним явищем для робітничої класи. Обслідування молодих робітників на Україні (Ворошиловград) з'ясувало, що відсоток робітників віком 20-24 роки, які потрапляють до "витверезників", зріс більше, ніж утричі від 1968 року по 1973.⁷ Раптова перевірка, проведена в понеділок уранці на одній московській фабриці показала, що з загального числа 410 робітників 69 відсотків випили надмірно багато алкогольних напоїв того самого ранку або напередодні ввечері.⁸ Ця проблема набула такого розміру, що економічні втрати уряду від пияцтва у формі низької продуктивності, низькоякісної роботи тощо перевищують прибутки від продажу алкоголю, які становлять щорічно від 25 до 30 мільярдів карбованців.⁹ З чисто-економічного погляду продаж алкоголю вже дійшов до точки зменшення прибутку і 1970-ого року розпочали кампанію проти цього зла, але малоуспішну. Алкоголізм — це симптом глибоко вкоріненої в суспільстві хвороби. Коли нема (покищо) іншого виходу відчаєві, пляшка граміє далі свою згубну роль.

Менше розпачливим проявом невдоволення робітників є високі цифри плинності робочої сили — частоті зміни місця праці в Радянському Союзі. Радянські соціологи визнають, що висока плинність робочої сили становить "особливий спосіб критикувати певні хиби в ділянці праці".¹⁰ На таких підприємствах, як Московський автозавод імені Ленінського комсомолу, плинність робочої сили поміж робітниками на конвеєрі була 1972 року близька 40%.¹¹ Радянські економісти оцінюють економічні втрати в наслідок надзвичайно великої плинності робочої сили близько 3-5 мільярдів карбованців щороку.¹² Прогнули також зростають. На тій самій Ворошиловградській фабриці, згаданій вище, кількість прогнулів робітників віку 20-24 років зросла від 1968 до 1973 року майже вдвоє (1,9 рази).

Кидання роботи і прогнули очевидно зумовлені незадоволенням з роботи, і радянські обслідування виявляють тут

6. Литературная газета, 1972, 42.

7. Известия, 22 жовтня 1973.

8. Литературная газета, 1975, 42.

9. Див. В. Быков в "Экономика и организация промышленного производства", 1974, 4, ст. 49-50, а також Vladimir G. Trembl. Alcohol in the USSR: A Fiscal Dilemma, — "Soviet Studies", 1975, 2, ст.ст. 161-177.

10. Е. Антосенков. Опыт исследования перемены труда в промышленности. Новосибирск, 1969, ст. 15.

11. Молодой коммунист, 1972, 10, ст. 58.

12. М. Грамов, К. Корытов. Трудовой коллектив: проблемы развития. Москва, 1975, ст. 85.

високий рівень невдоволення. На машинобудівельних заводах у Свердловську, наприклад, більше, ніж половина робітників, висловлювала незадоволення своєю роботою,¹³ а дослідження молодих (до 30 років) робітників у Ленінграді показало, що 40% не задоволені своєю працею, 50% не задоволені платнею, а 80 відсотків чорноробів були взагалі незадоволені.¹⁴ Наслідки Ворошиловградського обслідування особливо цікаві, бо воно порівнює відповіді, отримані 1973 року, з відповідями подібного обслідування 1978 року. З порівняння видно, як змінювалися настановлення за ці п'ять років. Обслідування показало, що дві третини опитаних були незадоволені з своєї платні; п'ять років перед тим незадоволених з платні було 54%. Понад 70 відсотків робітників скаржилися на устаткування, з яким їм доводилось працювати, — і в 1968 і в 1973 роках. В 1973 році 70 відсотків сказали, що охорона здоров'я на їхньому заводі поставлена погано. У 1968 році таких було 65 відсотків. В 1973 році величезна більшість робітників була незадоволена нормами продукції і вимогами продуктивності на заводі.¹⁵

Нема потреби зупинятись на інших аспектах особистого невдоволення робітників у Радянському Союзі. Завдяки механізму суспільного контролю режимові не доводиться мати справу з одвертими виявами незгоди. Але треба підкреслити, що режим таки розплачується економічним застоєм. Це виглядає парадоксом, але дивлячись на норми продукції, на швидкість конвеєрів збиральних цехів тощо, ми знайдемо, що радянський робітник може контролювати свої темпи куди більше, ніж капіталістичний. Радянська преса постійно нарікає, що робочі темпи повільні, а норми занижені. Але ця ситуація зумовлена саме механізмом суспільного контролю, тобто високим ступнем розпорощення, який змушує робітника мати справу лише із своєю індивідуальною робочою операцією, а не з продукцією в цілому.

Намагання запровадити вищий ступінь механізації в організацію праці становить спробу режиму зменшити індивідуальний контроль робітника над своїм робочим процесом. Але це намагання, проте, викликає протилежний ефект, який

13. А. Перов. Исследование структуры и динамики мотивов труда у рабочих машиностроительных заводов. "Ученые записки Свердловского педагогического института", т. 135, 1971, ст. 16.

14. В. Ядов, А. Киссель. Удовлетворенность работой. Анализ эмпирических обобщений и попытка их теоретического истолкования. "Социологические исследования", 1974, 1, ст. 85. Також: А. G. Zdravomyslov, V. A. Yadov. Man and His Work (переклад з російського), Нью-Йорк, 1970, ст. 132.

15. Известия, 24 жовтня 1973.

знижує всі економічні досягнення, що їх можна було б отримати. Більша механізація вимагає вищої якості контролю та нагляду. Як відзначив В. Логінов, механізація призвела в Радянському Союзі до, певною мірою, парадоксальних наслідків.¹⁶ З одного боку, кількість бракувальників, контролерів тощо за останнє десятиріччя подвоїлася. З другого боку, не даючи робітникові відповідальності за продукцію, механізація не поліпшила її якості. Як наслідок цього різко збільшилася кількість допоміжних робітників на ремонтних роботах, переважаючи вигреш від механізації. Як відзначає стаття в газеті "Труд" (11 листопада 1965), на ремонті машин працює четверо більше людей, ніж на виготовленні їх. Процесові виробництва в Радянському Союзі кричуще бракує колективної зацікавленості (соціалізації). Спроби соціалізувати виробництво (напр., механізувати його) відірвано від контролю робітників нездійсненні. Цікаво відзначити, що кілька статей у радянських журналах про проведені обслідування поодиноких конкретних випадків показали, що певна форма контролю з боку робітників є істотною, якщо бажано, щоб продукція не страждала.¹⁷ Проте робітничий контроль не можна запровадити не руйнуючи механізмів суспільного контролю, які тримають робітництво пасивним. Коротко кажучи, як говорить приказка, "з одного вола двох шкір не деруть".

Розгляньмо тепер ті випадки занепокоєння робітників, які мають організований, колективний характер, а саме — страйки. Згідно з офіційною догмою, в СРСР не буває страйків. "Політичний словник", наприклад, визначає страйки, виключно як зброю робітничої класи в капіталістичних країнах. Право страйкувати не гарантується радянським законом, тоді як усі інші свободи гарантовані хоча б на папері. Коли страйки трапляються, вони повною мірою незаконні і для поладження їх нема жадного усталеного механізму, напр. арбітражу. Коли режим має до діла із страйком, він бореться з ним імпровізованими способами, емпірично і на політичному рівні.

Наші відомості про страйки в СРСР походять переважно з повідомлень самвидаву. Офіційна преса мовчить про них, і дивуватися тут нема чого. Коли трапляється такий великий і важливий страйк, що годі його ігнорувати, як 1962 року в Новочеркаську, преса вдається до ухильних окреслень, не

16. В. Логінов. Актуальные проблемы механизации производства. "Коммунист", 1974, 17, стст. 37-47.

17. В. Патрушев, В. Шабашев. Влияние социально-экономических условий труда на сотрудничество и взаимопомощь в производственном коллективе. "Социологические исследования", 1975, 4, стст. 62-75; також див. статтю А. Карпинського в "Новый мир", 1972, 5, стст. 179-206.

називаючи речей своїми іменами. В Новочеркаському випадку страйки й заколоти, пов'язані з ними, були приписані... "хуліганству молоді".¹⁸ (Не диво, що радянське робітництво скептично ставиться до "своїї власної" преси. Обслідування, проведене газетою "Известия" в 1967 році показало, що 70 відсотків робітників і 80 відсотків колгоспників були незадоволені з того, як газета описує їхні робочі й житлові умови).¹⁹ Зрозуміла річ, наші джерела такі уривчасті, що здобуття інформації, достатньої для детальної аналізи, становить серйозну проблему. Ми маємо відомості про приблизно тридцять страйків, що відбулися в Радянському Союзі між 1960-1974 рр. Узагальнення, подані нижче, базуються на тому, що ми могли вибрати з цього мізерного матеріялу.²⁰

Одна з найпомітніших особливостей страйків в СРСР, про які стало відомо, це те, що вони найчастіше виникають на периферії, себто в районах, віддалених від центральної області Москви-Ленінграду. На це можуть бути дві причини. Перша — та, що в Радянському Союзі є сувора ієрархія в постачанні: Москва-Ленінград мають першість щодо харчових продуктів і речей широкого вжитку. Периферичні райони (за винятком Балтицьких республік) значно більше терплять через нестачі всякого роду. До цього ще треба врахувати те, що право проживати в Москві чи Ленінграді здобувається не легко, і робітники без сумніву не хочуть утратити це право через свої протести. Друга причина — режим знає, що поки він має під повним контролем командні стратегічні центри, нема потреби тримати периферію під таким самим пильним доглядом. Страйк десь у Магадані (їх могли бути сотні, але що ми про це знаємо?) не має великого значення. Але страйк у Москві — це загроза.

З цих причин можливості для спонтанних робітничих протестів значно більші в віддалених місцевостях. Але така конфігурація можливостей для робітничого протесту становить серйозну загрозу майбутньому розвитку робітничого руху в Радянському Союзі. Вона означає, що найсприятливіші можливості для одвертіших форм опозиції робітництво має в найменше економічно й політично важливих районах, де воно стоїть на нижчому політичному й культурному рівні.

Друга особливість страйків у Радянському Союзі — це те, що в більшості випадків місцева політична влада реагує на них

18. M. Tatu. Power in the Kremlin. Лондон, 1969, ст. 115.

19. Известия, 14 березня 1967.

20. Детальний опис страйків подає М. Holubenko. "The Soviet Working Class", — "Critique", 1975, 4, стст. 5-26; див. також В. Белоцерковський. Робітничі виступи в СРСР, — "Сучасність", 1978, 10, стст. 32-43.

блискавично-швидко. Коли страйк виникає, режим звичайно зараз же задовольняє вимоги робітників, щоб припинити його і знешкодити якомога швидше. Режим не реагує на страйки ані льокавтами ані закриттям підприємства. В СРСР вивести тисячі розптованих робітників на вулицю в наслідок льокавту означало б створити сприятливі умови для відродження самостійного політичного життя. Оскільки більшість страйків ставить вимоги вузького економічного порядку (як платня, норми), режим може відразу виправити становище. Здебільшого ці виправлення бувають тимчасового характеру: коли страйк минувся, все повертається до початкового стану. Але якщо поступки не зупиняють і не знешкоджують страйк, тоді придушення буває швидке й бруральне. Так само режим не стає на позицію примирення, а вживає швидких заходів, щоб придушити рух, коли вимоги страйкарів ідуть надто далеко і заторкують зміни державної політики (напр., зниження цін на харчі).

Проте, поспішність задоволення робітничих вимог у великій мірі залежить від місця розташування і від економічного значення підприємства. Чим більше підприємство і чим ближче розташоване воно до великого центру чи магістрального шляху або проїзду, (чим помітніше заворушення), тим примирливіше реагує режим, коли починається страйк. Дуже добрим прикладом цього є страйк на машинобудівельному заводі коло сильною завантаженої магістралі — Брест-Литовського шосе в Києві, в травні 1973 року.²¹ Об 11-ій годині ранку кілька тисяч робітників застрайкували, вимагаючи підвищення платні. Директор заводу зараз же телефонував до Центрального Комітету Компартії України (КПУ). Ополудні член Політбюро КПУ прибув на завод, щоб оцінити ситуацію. Він прийняв делегацію робітників і зараз же пообіцяв задовольнити їхні вимоги. О 3-ій годині пополудні робітників повідомили, що їхню платню збільшать, і звільнили більшість чільної адміністрації заводу. Контрастом до швидкої реакції на цей страйк є випадок з робітниками газового заводу за кілька сот кілометрів від Києва, які страйкували в другій половині 1960-их років. Центральный Комітет КПУ взявся за цю справу лише після трьох днів страйку і загрози робітників висадити газу магістралу. З'явившись на завод, партійний представник задовольнив вимоги робітників і, перед робітниками, зібраними на мітингу, демонстративно звільнив адміністрацію заводу.²²

Важливо відзначити, що гнучкість режиму супроти робітників-страйкарів має місце лише тоді, коли він має справу з масовим

21. Сучасність, 1973, 12, ст. 119.

22. L. Pliouchtch. Dans le carnaval de l'histoire, Mémoires. Париж, 1977, ст. 155-156.

виявом сили. Режим поводитья цілком інакше, коли має справу з окремими робітниками. Якщо помічають окремого робітника, який намагається організувати протест, підбурюючи інших робітників, його репресують жорстоко і швидко.²³ Так само, коли мав місце страйк на будь-якому підприємстві, як тільки "справу" полагоджено, першим завданням КГБ є знайти "підбурювачів" протесту. Вони впадуть жертвами репресії, як тільки скінчився страйк. На той час солідарність юрби вщухне, і поліція може робити своє діло без перешкоди. Наприклад, місце перебування Грищука, одного з головних організаторів страйку на Київській гідроелектростанції, невідоме й по сьогодні. Скоро по страйковій він просто зник.

Тут варт згадати, що і в Польщі після страйків 1970-1971 рр. на Балтицькому узбережжі проводирі робітництва були нишком або обманним способом видалені: Богдана Голяшевського знайшли мертвим; Ульфіка звинуватили в "звальтуванні"; Галяску посадили до в'язниці; Балюку звільнили з верфі. Тому в цих країнах можливості забезпечити безперервність проводу — авангард, уживаючи ленінської термінології — дуже утруднені.

Щождо проводирів страйків, то нам відомо надзвичайно мало. Один документ, написаний групою марксистських політичних в'язнів натякає на те, що важливу ролю часом відіграють члени партії й комсомолу.²⁴ Це не мусіло б бути несподіванкою, оскільки єдиною нагодою для робітників набути політичного й організаційного досвіду в СРСР є членство в партійній організації фабрики. Завдяки їхньому досвіду, інші можуть звертатись до них по провід. Аналізуючи польський досвід на Балтицькому узбережжі в 1971 році, звідки легше мати документацію, знаходимо, що провід страйкового руху з часом змінювався.²⁵ У початкових стадіях, вирішальну ролю там грали партійці з-поміж робітників. Вони не тільки принесли організаційний досвід, якого бракувало іншим, але і їхня присутність у перших лавах давала почуття безпеки масам робітників при сутичках з органами влади. Але коли влада не реагувала сприяливо, члени партії швидко покинули свої провідні позиції. Їх замінили безпартійні робітники, що набули досвіду протягом перших днів страйку. Цікаво відзначити, що деякі з найвидатніших безпартійних робітничих проводирів страйку мали вже раніше сутички з поліцією. Рядові робітники дивились на це як на позитивну прикмету, як на доказ того, що ці їхні проводирі були й раніше мужніми діячами. Чи існує подібна ситуація в СРСР

23. Див. Three Voices of Dissent, — "Survey", 1970, 77, ст.141.

24. Див. Комуністичні політичні в'язні: одвертий лист, — Мета. Тонто, 1976, 2, стст. 42-50.

25. Див. В. Sulik. Robotnicy, — "Kultura", жовтень 1976.

— судити неможливо. В Радянському Союзі було кілька страйків, де навіть найсуворіше розслідування проведене КГБ не спроможне було знайти "підбурювачів". Імовірно, в цих випадках, — коли загальна ситуація дійшла вже до точки кипіння, кілька таких вчинків, як залишення свого варстату або кидання робочого інструменту, були достатні, щоб вибухнув страйк.

Страйки в Радянському Союзі викликаються і внутрішніми і зовнішніми (для підприємства) факторами. Перші — куди численніші. Зате другі були причиною найдовших і гвалтовних вибухів страйкової активності. Особливо цікаві ті страйки, які були відповіддю на загальнодержавну політику, проголошену провідниками партії. Перший такий страйк, про який відомо, трапився в 1961 році як протест проти грошової реформи. Але найліпше документовані страйки були ті, що мали місце в 1962 році на протест проти оголошеного збільшення цін на м'ясо та молочні продукти. Виглядає так, що майже повсюди в СРСР цю політику зустріли з неприхованим гнівом. В Донбасі, зокрема в Новочеркаську, страйки перейшли в бунти. Партійні провідники не змінили свого настановлення під цим тиском; це була зустріч вічна-віч між робітничою клясою і режимом. Поступка в даному разі означала б політичну поразку партійного проводу. Видатною особливістю Новочеркаського бунту була швидкість, з якою він охопив робітництво. Другою особливістю була роль, яку відігравали жінки. В Радянському Союзі жінки працюють майже всі, але на низькооплатних роботах, і тому отримують, пересічно, половину платні чоловіків. Але саме жінкам доводиться провадити майже все хатнє господарство, саме їм доводиться стояти в чергах і вони — одні з перших, хто реагує на недостачу харчів і підвищення цін.

Третя важлива особливість була активна участь студентства й молоді. В Новочеркаську 16 000 молоді живуть у гуртожитках, у жахливих умовах. Саме вони, разом з робітницями, почали протест у центрі міста.

Нарешті, знаменне те, що місцева міліція і місцеве військо відмовилися стріляти по юрбі в Новочеркаську, коли дано наказ. Щоб відновити порядок, довелося приставити спеціальні частини літаками.

З 1962 року трапилося кілька страйків, викликаних проблемами постачання харчів. Останній відомий страйк був у травні 1973 року — страйк у портах Риги. Страйки у відповідь на недостачу продуктів загрожують режимові, бо вони заторкують проблеми, що зворушують усю працюючу клясу, включаючи і службовців, а не лише робітників однієї фабрики. Польські події 1970-1971 років і 1976 року яскраво ілюструють це, як і страйк румунських гірників басейну Джів у серпні 1977 року. В Радянсь-

кому Союзу також відбувалися досить важливі страйки на ґрунті харчування, хоч далеко меншого масштабу. В цих харчових страйках з'явилися деякі нові форми протесту. Наприклад, наприкінці 1960-их років у Краснодарі, як повідомляють, мав місце страйк, при якому робітники кількох фабрик сиділи вдома три дні. У Свердловську в кінці 1969 року робітники під час страйку вимагали видавати продукти на картки доводячи, що це, принаймні, забезпечить рівний розподіл харчів між усіма. Якщо в Радянському Союзі і далі будуть погані врожаї, не можна буде виключити можливості повторення там подій, що мали місце в Польщі.

Ще одна форма страйків, що заторкують проблеми, які виходять поза межі окремого підприємства, — це страйки солідарності з польськими робітничими бунтами 1970-1971 років, що відбулися в Калінінграді, у Львові та в деяких містах Білоруси.²⁶ Ходили чутки в СРСР, що в кінці 1960-их років у Білгороді (Київської області), Ташкенті і Фрунзе відбулися страйки у відповідь на національне гноблення. На жаль, у нас нема інформації про них. Велике заворушення трапилось в Дніпропетровську у вересні 1972 року, коли тисячі робітників застрайкували, вимагаючи більшої платні і загального поліпшення житлових умов. Страйк захопив більше, ніж один завод, і при його придушенні було багато забитих і поранених. Проте, через місяць, у жовтні 1972 року, в тому самому місті знову почалися заворушення. Вимоги страйкарів були: ліпше постачання харчів, поліпшення житлових умов і право вибирати собі працю замість бути ставленим на будь-яку. І, нарешті, житлове питання викликало один з найзначніших і добре документованих робітничих протестів на Київській гідроелектростанції. Він охопив усе селище, і робітники показали дуже добру організованість.²⁷

Більшість страйків, про які маємо відомості, виникали через невдоволення платнею на даному підприємстві; конкретніше — з рішенням адміністрації врізати преміяльні або збільшити робочі норми і цим чином урізати зарплату. Оскільки приблизно одна третина заробітку пересічного радянського промислового робітника складається з преміяльних, нема нічого дивного в тому, що суперечки про преміяльні гроші становлять головну причину страйків. Ці розмірно численні страйки, які мають в основі рішення місцевої адміністрації, полагоджуються найлегше — звичайно втручанням місцевої чи центральної партійної влади

26. Єдине джерело цієї інформації є Hsinhua Press Service. Пекін, 9 січня 1974.

27. Мета, 1976, 2.

або КГБ. Переважно вони короткочасні, — тривають кілька годин або один день, деякі з них не охоплюють ціле підприємство, а лише один цех. Типовим прикладом такого страйку була подія в Вітебську, на найбільшій фабриці міста, в лютому 1973 року. Страйк виник після того, як платня кваліфікованих робітників в наслідок нових робочих норм знизилася на 20 відсотків. Страйк тривав два дні, аж поки КГБ не наказав директорові відновити старі заробітки. КГБ, очевидно, намагалося вислідити "підмовників" до страйку, але не змогло знайти нікого.

Тільки в рідких випадках промисловий конфлікт набирає форми страйку. Основна маса робітничих скарг іде до професійних спілок. Радянські профспілки, що охоплюють 98 відсотків усіх службовців і робітників, виявляють фактично скрайню слабкість робітництва і спричинюються до вже згаданої атомізації його. Профспілки залишаються в своїй суті "передатним пасом" поміж керівною партією і робітниками, хоча теорія "передатного паса" вже більше не визнається такою, як її розвинув Сталін 1926 року. Профспілки виконують спільно з дирекцією керівничу та адміністративну ролі. Згідно з офіційною ідеологією, вони мають подвійну функцію: а) виховувати робітників (що, власне, означає прищеплювати робочу дисципліну і повагу до священної форми власності — державної власності) і б) захищати або репрезентувати їх. Проте, ця функція захисту й репрезентації в суті речі зважає на конфлікти *прав* (як вони визначені в колективному договорі підприємства), а не на конфлікти *інтересів*. Щоб представник профспілки розглянув скаргу робітника, вона мусить бути зформульована як окреме порушення прав *індивідуального* робітника, а не робітників як групи. Але навіть ця захисно-репрезентативна функція профспілок ефективно обмежена тим, що профспілки не мають автономії від партійного апарату і профспілчанські представники, навіть на рівні фабрики й цеху, не вибираються, а призначаються. Часами ця процедура набуває гротескових форм. Наприклад, колишній голова Ради Радянських Професійних Спілок, Шелепін, був головою КГБ перед тим, як стати найвищим профспілковцем.

Оскільки професійні спілки надто мало можуть зробити для задоволення робітничих скарг, частину цієї функції виконують газети, такі як "Труд" або "Робітнича газета". Ці профспілчанські газети повні критики — особової та іншої — мета якої — допомогти поліпшенню умов праці. Проте виглядає так, що подібні "запобіжні засоби" часом надто мало допомагають скривдженним. І тому, що всі внутрішні шляхи для задоволення скарг були перегороджені, група робітників вирішила організувати "вільну професійну спілку".

На початку 1978 року міжнародна преса повідомила про най-

більшою мірою незвичайну подію. Група робітників, улаштувавши пресконференцію для закордонних журналістів у Москві, оголосила, що створена і існує "Ассоциация свободного профсоюза трудящихся", яка нараховує приблизно 200 членів. Головою групи був гірник з Донбасу Володимир Клебанов. Це не була професійна спілка в звичайному розумінні слова, бо вона не була організована на місці виробництва. Вона радше нагадувала комітет самооборони робітників, складений з людей з різних областей і різних професій, що були звільнені з роботи за скарги на своїй праці. Профспілка ця заклалася завдяки випадковим зустрічам робітників, які приїздили до Москви зі своїми скаргами й вимогами до найвищих представників партії та уряду. Дехто з робітників, що зустрілись у приймальних кімнатах московської бюрократії, очевидячки, вирішили обстоювати свої скарги разом, а також колективно жалітися на утискання їх самих та інших робітників-протестантів, їм відомих. Осередок того, що стало "професійною спілкою", фактично діяв колективно з 1975 року. Робітники, що вступили до цієї організації, описані в одному з їхніх документів, як "передові робітники", що мають "понад десяток років досвіду в різних виробничих колективах".²⁸ Матеріали, подані цією профспілкою, описують вахханалію бюрократичних зловживань і корупції і викривають систематичний ужиток "психіатричного лікування" як інструменту політики трудового адміністрування. Коли створено цю групу, КГБ відразу ж напосілося знищити її; наприкінці 1978 року більшість провідних членів АСПТ заарештовано або посаджено до психіатричних лікарень, і ця профспілка практично перестала існувати.

АСПТ мала низку цікавих особливостей, які варто підкреслити. Передусім, це великий відсоток членів, які походили з України. З коло 150 членів АСПТ, про яких ми маємо біографічні відомості, понад одна третина була з України.²⁹ Точніше кажучи, ці члени походили переважно з промислової південносхідної частини республіки. Хоч цей район не бачив голосного дисидентського руху в питанні про національні права, але він кілька разів підніс голос у соціальних питаннях. Проблемою українського національного руху є — як об'єднати соціальні й

28. Діяльність АСПТ і документи цієї групи подані в таких публікаціях: Victor Haynes, Olga Semyonova, ред. *Workers Against the Gulag*. Лондон, 1979; Olga Semyonova et Victor Haynes. *Syndicalisme et libertés en Union soviétique*. Париж, 1979; В. Чалидзе. СССР — Рабочее движение? Нью-Йорк, 1978. Французьке видання, що подає документи, значно ліпше за інші.

29. Підраховано з даних Semyonova & Haynes, *Syndicalisme...* стст. 62-105.

національні моменти опозиції в одне динамічне ціле.

Подруге, досвід АСПТ дає добрий приклад того, як структура ухвалення економічних рішень в СРСР впливає на організаційні форми протестного руху. Робітникам з України та інших республік довелося їхати до Москви, бо це в Москві центральний державний і партійний апарат визначає всі важливі питання. Наприклад, в окремих республіках нема міністерств праці, і всі ці справи вирішує Державний комітет у справах праці й платні при Раді Міністрів СРСР.

Потрете, має значення те, що більше третини членів АСПТ були фактично не робітники, а "службовці" — досить аморфна соціальна група, що охоплює і інтелігенцію і конторських працівників. Рух реальної заробітної платні від часу Другої світової війни був проти службовців, і погіршення їхнього матеріального становища заклало базу для можливої спілки між пролетаріатом і інтелігенцією.

Знищення АСПТ не припинило руху за вільні профспілки в Радянському Союзі. На її місце стала нова група, керована Владіміром Борисовим і створена в Москві 28 жовтня 1978 року — "Свободное межпрофессиональное объединение трудящихся" — (СМОТ). До СМОТу входять і деякі члени попередньої профспілки. В своєму засновному документі рада СМОТу твердить, що вона "продовжує роботу, розпочату" АСПТ, "навчаючись на ранішних помилках і хибах".³⁰

У програмі виправленою хибною є те, що на відміну від АСПТ, яка обмежувала свою діяльність на захисті прав, що стосуються до роботи, і відмінно від руху на захист людських прав, який майже не згадує про економічні права, СМОТ боронить економічні, соціальні, культурні, політичні й релігійні права робочого люду.³¹ Подруге, на відміну від АСПТ, членство СМОТу не складається головним чином з осіб, звільнених з роботи, що шукають шляху виправити заподіяну їм кривду, а радше з осіб які, маючи працю, відчують потребу поширити права робітників у всіх сферах. Потрете, на відміну від АСПТ, яка публікувала імена й адреси своїх членів, СМОТ тримає відомості про своїх членів у таємниці і оголошує лише імена й адреси членів своєї ради. Організаційно СМОТ ділиться на десять окремих груп, що репрезентують різні професії (робітники й службовці); кожна група надсилає свого представника до центральної ради. На теперішній час СМОТ має 200 членів.

30. Labour Focus on Eastern Europe, березень-квітень 1979, ст. 17.

31. Найповніші відомості про програму й структуру СМОТу подає стаття Victor Fainberg-а, надрукована в "Rouge," Париж, 31 серпня-6 вересня 1979.

Як і АСПТ, так само і СМОТ почуває на собі утиски КГБ. Недавно, наприклад, заарештовано Нікітіна, члена ради СМОТу. Ця організація стоїть під постійною загрозою, але той факт, що вона тримається далі, свідчить про нові настрої трудящих Радянського Союзу, про їхнє намагання обстоювати свої права.

Робітничі заворушення в СРСР почасти викликаються безпосередніми економічними труднощами: низькою платнею, поганими мешканнями, недостатнім харчуванням і т. д.³² Але, як уже зазначено, трудно уявити, як радянське керівництво може обрати кращий економічний курс без активної участі робітників.

У підґрунті проблеми лежить те, що хоча радянське робітництво сильно змінилося протягом приблизно останнього десятиріччя, але система індустріальних взаємин, обмеженість прав робітників і відсутність будь-якої значущої участі їх у керівництві лишилася без зміни. Навіть радянська преса дає нам докази того, що робітники не вдоволені з такого стану речей.

У радянській теорії економічної адміністрації "соціальна теорія" "одноосібного управління" є непорушною. Але незвичайна анкета, що охопила 900 робітників та всіляких службовців по всьому СРСР і якою радянські соціологи зондували в 1977 році суспільну опінію щодо виборності керівництва, показала, що з-поміж робітників та низових інженерів "лише одиниці не підтримували цієї ідеї". Близько 76 відсотків з тих, хто був за виборність, вважали, що за такої системи "збільшиться ефективність виробництва, поліпшиться якісний склад керівників, зросте їхня відповідальність".³³

Сьогодні радянська еліта більше не має до діла з малоосвіченим робітником, що прийшов із села. Сьогодні 46 відсотків робітників молодші за 30 років.³⁴ На відміну від своїх батьків, вони не відчули на собі жаків 1930-их років або труднощів відбудови після Другої світової війни. Вони мають вищі надії і менше бояться говорити про них. З оновленням робітничої кляси формується спадковий міський пролетаріат. У спадковому пролетаріаті вище культурний рівень робітництва і його самосвідомість як соціальної сили.³⁵ У міських районах створилися стійкі робітничі оселі, де виникають мережі товариських соціальних зв'язків, такі важливі для організованих або стихійних клясових виступів. До того ж з кінцем первісного нагромадження і великих соціальних зрушень

32. Добрі відомості про життєвий стандарт радянського робітництва подано в Semyonova & Haynes, *Syndicalisme*, стст. 5-25.

33. Литературная газета, 1977, 35.

34. Коммунист, 1977, 9, стст. 39-50.

35. Пор. Л. Гордон, Е. Клопов. *Социальное развитие рабочего класса*. Москва, 1974.

соціальний устрій СРСР закріпив і рух по соціальних щаблях драстично занепадав, поширюючи соціальну розколинку поміж робітництвом і панівним шаром.³⁶ Інше далекосяжне явище — це значне підвищення освітнього рівня робітників. Наприклад, ленінградські дослідження робітників-машинобудівельників у 1976-1977 рр. показали, що 70-80 відсотків робітників, молодших за 30 років, мали закінчену середню освіту.³⁷ Ці зміни в структурі робітничої класи створили нову ситуацію. Як пише А. Янов:

Якщо досі індустрія ставила свої вимоги й претенсії до кадрів, формувала їх для себе, під себе, то найновіший освітній "бум", що на очах переформовує сучасний людський матеріал промисловости, приводить до протилежного явища. Тепер ... не людина для Справи, а справа для Людини. ... Це просте гасло стає цілком матеріальним, відчутним і об'єктивним фактом індустрії.³⁸

Історія пересичена прикладами панівної еліти, що не спромоглася своєчасно прочитати "письмо на стіні", а радянська еліта показала себе однією з найменш гнучких у стосунках із своїм громадянством. Покищо "письмо на стіні", писане розпоршеним радянським робітництвом, бліде, але, як показує приклад Польщі, воно не має лишатись таким назавжди.

36. Обслідування одного заводу на Уралі в 1967 році показало, що 70 відсотків усіх робітників до 20 років віку були або сини чи доньки або онуки робітників. З другого боку, 100 відсотків фахівців були дітьми фахівців (М. Руткевич, Ф. Филиппов. Социальные перемещения. Москва, 1972, ст. 190). Найновіше обстеження, 1976-1977 рр., ще не опубліковане, спираючися на вичерпне дослідження робітників машинобудівельної промисловости в Ленінграді, показало, що 90 відсотків їх були робітничого походження і 88 відсотків були народжені в місті; 80 відсотків високо-досвідчених наукових робітників походили з інтелігентських родин (Н. Константинова, О. Стаканова, О. Шкаратан. Перемены в социальном облике рабочих в эпоху развитого социализма, — "Вопросы истории", 1978, 5, ст.11).

37. Константинова, Стаканова, Шкаратан, там таки, ст. 10.

38. Александр Янов. Рабочая тема, — "Новый мир", 1971, 3, ст. 256. Підкреслення автора.

Робітник у авреолі

Богдан Певний

Переказують, що давньокитайський мудрець, можливо сам Конфуцій сказав: Один образ вартий тисячу слів.

Приклад — маленька гравюра невідомого автора "Притча про багача і смерть" з київського "Євангелія учительного" 1637 року. Тема взята з трагікомедії людського життя, яке обов'язково кінчається так, що нікого не минає смерть. На гравюрі зображений відгодований польський пан у пишному жупані, у конфедератці. Він стоїть посеред току і гордовито дивиться, як працюють його кріпаки: одні молотять збіжжя, другі віють зерно, треті перебудовують житницю. Позаду на пана чатує смерть з косою. Ілюстрація миттю розповідає більше від того, що можна вичитати в безлічі книжок того часу — не лише про настрої напередодні великої визвольної війни українського народу проти Польщі; вона кидає світло на соціальний і національний гніт, заторкує універсальну проблему експлуатації людини людиною. Мові образу не потрібний перекладач.

Переконну силу образу — вплив на світогляд людини кризь її зір від непам'ятних часів використовували для культових, релігійних, політичних, торговельних та інших, далеких від мистецької проблематики потреб і завдань. Можливість розповсюджувати погляди за допомогою мистецтва завжди була привабливою для позамистецьких середовищ. Щоб загнuzдати мистецтво складалися і складаються відповідні канони. Новітня "гермінія", написана анонімними авторами хоч би передовиці в московській "Правді", ставить перед мистцем вимогу пристрасно переконувати глядача в правоті партійного рішення, аналогічно до західньої реклами з її намаганням вмовити споживачеві доцільність купівлі саме цього, а не іншого виробу.

Радянська "гермінія" повчає:

Художня творчість не може розвиватися незалежно від суспільства, бути приватною справою самого художника. Мистецтво тільки тоді стає вірною духовною зброєю партії, народу, коли воно служить справі боротьби за комунізм...¹

З такою настановою, в сьогочасних обставинах відтворити ілюстрацію з "Євангелія учительного", перезвати її на "Притчу про голову колгоспу і смерть", а пана, чи пак голову колгоспу вдягнути замість чотирикутньої шапки в підперезану мотузком рубашку, було б явним порушенням канонів новітньої "гермінії". Таку ілюстрацію вважали б за карикатуру, додатну до сатиричного журналу. Але в Радянському Союзі карикатура може висміювати капіталізм, західній імперіалізм, дрібних порушників радянської законности і т. п. Карикатур з критикою підвалин радянської

1. Правда, 9 січня 1965 р.

дійсності в "Перці" не публікують — робітник у соціалістичному суспільстві постійно вдоволений, голова колгоспу безсмертний, а "старший брат" недоторканий!

Партійним керівникам реклами (радянською мовою вона зветься агітаційно-пропагандивним мистецтвом) не йдеться про створення робітничого мистецтва чи мистецтва для робітників, а просто про спонукання робітника до самопосвяти (читай підвищення продуктивності праці). Мовляв, праця — велика чеснота, за відданість якій робітник потрапить у ґроно комуністичних святих (героїв праці), а його портрети пишатимуться на майданах і перелазах, оздоблені невидимими авреолями слави. (Пригадується оповідання про коня з знаменитої сатири Джорджа Орвелла "Колгосп тварин"). Це додає до "гермінії" параграф про образ робітника, що його теоретично обґрунтував на 1-ому Всесоюзному з'їзді радянських письменників Максим Горький:

Головним героєм наших книг ми повинні обрати труд, тобто людину, яка організується процесами труда, яка в нас озброєна всією могутністю сучасної техніки, людину, яка, в свою чергу, робить труд легшим, продуктивнішим, підносячи його на ступінь мистецтва. Ми повинні навчитися розуміти труд як творчість.²

Не завжди політично-ідеологічна цілеспрямованість образотворчого мистецтва була накинена, була насильством над творчим бажанням мистця. Часто вона випливала з його власної ініціативи. Зразків не доводиться далеко шукати — вони чи не на кожній сторінці історії. Коли обговорюємо робітничу тематику в українському образотворчому мистецтві, то для нас цікаво пригадати подію 1870 року в Петербурзі. Вона мала помітний вплив на формування образотворчого мистецтва в Україні взагалі, а зокрема має прямий зв'язок з нашою темою. Маю на увазі заснування Товариства пересувних мистецьких виставок, загально відоме під назвою *передвижник-ів*.

Передвижники, як і французькі імпресіоністи, виступили проти академізму, але різнилися від них тим, що відкидали клич "мистецтво для мистецтва", ставили ідейний зміст мистецького твору вище від форми і малярської техніки, вважаючи, що мистецтво повинно служити не саме собі, а громадянству. Звідсіля соціальні, політичні та історичні теми були повсякчасним явищем на виставках *передвижник-ів*. Їх влаштовували не лише в Петербурзі, але і в Україні — Києві, Харкові та Одесі. Для здійснення намірів *передвижник-ів* найкраще надавався реалізм, прозваний у радянські часи "критичним реалізмом" на відміну від пореволюційного "соціалістичного реалізму" (бо на справжній критичний реалізм з висвітленням негативів радянської системи у підкомуністичному мистецтві немає місця). Ось, приміром, що пише український радянський історик мистецтва Яків Затенацький:

Соціалістичний реалізм зовсім не є звичайним наслідуванням дореволюційного критичного реалізму. Він докорінно відрізняється від нього. Мистецтво соціалістичного реалізму є мистецтвом глибоко

2. Максим Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т. 27. Москва, 1953, ст. 320.

партійним, воно стверджує соціалістичну дійсність...³

На згадку про передвижник-ів український читаєч не без причин насторожується — вони ж виникли на цілковито російському ґрунті, а мистці, народжені в Україні, які стояли на чолі цього руху: Микола Ґе, Архип Куїнджі, Ілля Рєпін, Микола Ярошенко та інші були "гоголівського" покрою. Особливо турбує політична невіробиеність Рєпіна. Про неї свідчить хоча б його лист до історика Дмитра Яворницького від 4 квітня 1896 року, в якому він відповідає на пропозицію намалювати картину з зображенням наради Карла XII, гетьмана Івана Мазепи і кошового Костя Гордієнка. Рєпін писав:

Ні, я руська людина, кривити душею не можу, я ума не докладаю, що ви знаходите значного в запродацях, що промахнулись у зраді, у віроломстві.⁴

Все ж таки, в передвижник-ів не можна відібрати великого впливу на маси в заклик до боротьби за соціалну справедливість і повалення царизму. Під впливом передвижник-ів засновано в Одесі Товариство південноросійських художників 1890 року та Київське товариство пересувних виставок. В діяльності передвижник-ів брали активну участь відомі українські мистці Кириак Костанді, Сергій Світославський, Микола Пимоненко, Петро Левченко та інші.

У радянському мистецтвознавстві загално прийнято вважати, що, мовляв, дехто з передвижник-ів першим в історії "вітчизняного живопису" звернувся до робітничої тематики. Говориться про російських мистців Миколу Касаткіна та Сергія Іванова. Як правило — росіяни перші!

Коли мова про шукання початків робітничої тематики в українському образотворчому мистецтві, то деякі з радянських дослідників вказують на етюд "Робітник" виконаний 1906 року Павлом Волокидіним.⁵ Інші підкреслюють ролю Касаткіна в українському образотворчому мистецтві, бо він створив свій найвидатніший твір на українських землях — цикл картин з життя шахтарів дореволюційного Донбасу.⁶ Під час "відлиги" 1960-их років з'явилися сміливіші зауваги про те, що робітничу тематику опрацьовували в Україні вже у другій половині 19-ого століття Михайло Яровий, Тит Дворников, Герасим Головков, Петро Нілус, Генадій Ладженський, Юлій Бершадський, Данило Крайнев.⁷

Слід зауважити, що само зображення людини за працею на мистецьких об'єктах сягає своєю давниною доісторичних часів — уводить у світ археології. Україна тут не становить винятку. Не маємо наміру тут

3. Я. Затенацький. Український радянський живопис. Київ (В-во Академії Наук УРСР), 1958, ст. 45.

4. Л. Владич. Про історичну картину, надмірне замилювання давниною і національну обмеженість, — "Радянське мистецтво", ч. 38/75, 17 вересня 1946 р.

5. В. Курильцева и Н. Яворская. Искусство советской Украины. Москва ("Искусство"), 1957, стст. 47-54.

6. Затенацький, ст. 8.

7. В. Афанасьев. Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві. Київ ("Мистецтво"), 1967, стст. 21-23.

Ю. Нарбут. Обкладинка журналу "Солнце труда" (1919).

шукати прикладів у нашій археологічній спадщині. Звернемо увагу на "молодші" зразки — ілюстрації до Радзівіллівського літопису, переписаного у 15-ому сторіччі з оригіналів 12-13 сторіч, особливо на одну з мініатюр "Будування слов'янами міста Києва". У наші часи посиленої індустріалізації, а з нею зростання робітничої класи й народження соціалізму як одного з політично-економічних розв'язань новочасних проблем, робітнича тематика в образотворчому мистецтві ґрунтовно змінюється — від початкової розповіді про людину за працею через підкреслення експлуатації робітничої класи і агітацію до активної боротьби за соціальне визволення, до мистецтва для робітників та мистецької робітничої самодіяльності.

Попри наголос на інтернаціоналізм пролетаріату національні елементи відіграють чималу роль і в "робітничому" мистецтві і згодом оформляються в теорію "національного формою і соціалістичного змістом" мистецтва. Близький до здійснення цієї теорії, хоч до неї непричетний, твір Юрія Нарбута — обкладинка до журналу "Солнце труда".⁸ На ній показано робітника-революціонера з рушницею в одній

8. Солнце труда. Двухнедельное издание Уксровнархоза, чч. 1-2. Київ, 1919.

руці й молотом у другій на тлі великої червоної зірки. Постаць робітника стилєво виведена з відомого зображення козака з рушницею на гербі війська запорізького з дереворізу 1622 року в книзі Касіяна Саковича "Вірші на жалосний погреб ... Петра Конашевича Сагайдачного". (Можливо тому радянська критика не могла визначити свого становища до творчості Нарбута — раз прославляючи його, то знову відсуваючи в тінь. Вона тенденційно розглядає творчість мистця, наголошуючи ранні роки в Петербурзі та стримано оцінюючи довершений і найплідніший період у Києві).⁹

Яким отже, повинно бути мистецтво країни, що, переживши соціальну революцію, взяла за основу своєї ідеології марксизм і постановила збудувати небувалу досі державу робітників та селян?

Тут уже йдеться не про обмежену розповідь про робітника, а про нове мистецтво, нерозривно зв'язане з усіма проявами життя — пролетарську культуру!

Лябораторне формування пролетарської культури, як і життєздайність безкласового суспільства — далекі від здійснення сьогодні так само, як були вчора. Все ж таки вчора ще можна було мріяти.

"Революція зараз лише руйнує і науку і мистецтво і прочищає шляхи в їхню будучину" — було твердженням новозаснованої у вересні 1917 року організації Пролеткульту¹⁰ з наміченим завданням створити нове мистецтво робітничо-селянських мас вільне від вантажу спадщини пройденого. Амбіції теоретиків Пролеткульту, зокрема О. Богданова і В. Плетньова, виходили поза межі дотогочасного розуміння участі мистецтва в керівництві суспільно-державним життям. Вони обстоювали теорію "трьох шляхів розвитку революції", за якою політична, економічна і культурна боротьба пролетаріату відбувається паралельно і має кожна свої автономні організаційні форми. Відповідно до цього вони вважали Пролеткульт за культурно-творчу організацію, рівнорядну до комуністичної партії в політиці і профспілок у економічному житті. В образотворчому мистецтві мала бути наголошена колективна творчість, протилежна індивідуалізму минулого.

Здавалося, Володимир Ленін повинен був сприяти революційній настанові Пролеткульту. Адже він уважав, що культурна революція потрібна для повної перемоги соціалізму. Але Ленін не мав наміру ділитися "диктатурою пролетаріату" і добачав у вимогах Пролеткульту загрозу для партійної гегемонії. Принципи Пролеткульту були гостро заатаковані Леніном у промові на з'їзді Російської комуністичної спілки молоді 1920 року та в листі ЦК РКП(б) "Про Пролеткульт" в "Правді" від 1 грудня цього ж року.

Ленін, вихований на маломіщанських мистецьких уподобаннях та прив'язаності до російської культури, говорив:

Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом

9. П. Білецький. Георгій Іванович Нарбут. Київ (Державне в-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР), 1959.

10. Журнал "Мистецтво". Київ, 1919, ч. 1, ст. 33-34.

капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства.¹¹

Ідучи за ленінськими директивами харківський "Комуніст" писав:

Основні могутні течії історичної художньої культури повинні бути повністю критично засвоєні пролетаріатом. Розвиток мистецтва являє нерозривну спадкоємність у техніці і художніх формах, насильний розрив між пролетаріатом і мистецтвом минулого залишає художників-робітників на безплідне хитання між невмілим запозиченням і наївним школярством або повторенням вже пройдених мистецтвом ступенів розвитку. Пролетаріат є спадкоємцем класичних творів мистецтва всіх часів і всіх народів.¹²

В резолюції ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. недвозначно вказувалось на потребу "всіляко боротись проти легкодумного і зневажливого ставлення до старої культурної спадщини".

Революційність Пролеткульту пропонувано заступити еволюцією за партійними директивами, а сам Пролеткульт зліквідовано. Такий був кінець широко розголошуваної культурної революції (недавно ми були свідками подібної культурної революції в Китаї та її припинення).

Хоч як привабливо звучали постулати Пролеткульту, його дійсний розвиток не мав реальних можливостей через брак відповідного ґрунту — робітничі маси, на відміну від селянства, не мали навіть натяку на своє власне мистецтво. Для створення нового мистецтва треба було звернутися до "запасів", про які говорив Ленін.

Лишилось відкритим питання — до яких запасів?

Тогочасний український мистецький критик Іван Врона влучно спостеріг: "Ми чудово знаємо, що не темою й сюжетом визначається цінність мистецького твору, а зокрема його революційність".¹³ Уже тоді, на світанку радянської влади, не могло бути мови про якінебудь відхилення в змісті мистецького твору — він був заздалегідь приречений на пропаганду комунізму, а робітник був героєм чи не кожного твору. Для мистця ще залишався вибір форми вислову — вона тимчасом не була устійнена. Коли ж зупинитися над згаданими Леніном "запасами", то в Україні можна їх побіжно поділити відповідно до трьох тоді наявних напрямів, носії яких були оформлені в окремих організаціях: Об'єднанні сучасних мистців України (ОСМУ), Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ) і Асоціації художників червоної України (АХЧУ).

Якщо приймемо, що мистецтво є свідченням свого часу, то нашу добу віддзеркалює так зване модерне мистецтво з усім його хвилюванням, новаторством, розчленуванням, запереченням дотеперішніх естетичних

11. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений ⁵, т. 41. Москва, 1963, ст. 304.

12. Тези про художню політику. Газета "Комуніст". Харків, 1 листопада 1921 р.

13. И. Врона. Всеукраинская художественная выставка — 10 лет Октября. Журнал "Советское искусство". Москва-Ленинград, 1928, ч. 2, ст. 21.

вартостей. Від середини минулого століття образотворче мистецтво переживає бурхливі зміни — вони рівнобіжні до технологічної й соціальної революції нашої сучасності. Модерне мистецтво часто називаємо "лівим" у протилежність до "правого" консервативного і застарілого. Багато з творців нового мистецтва були переконаними марксистами або ж симпатизували марксизмові, включно з патріархом новітнього мистецтва Паблом Пікассом, від 1944 року членом французької компартії. До того модернізм явище інтернаціональне, так як інтернаціональним вважає себе комунізм із своїм крилатим викликом "пролетарі всіх країн, єднайтеся!" На диво, керівні органи російської компартії негативно поставилися до модернізму, — мовляв, цей вицвіт мистецьких уподобань маломіщанства та інтелігенції, зосереджений на вузьких формально-технічних вправах, чужий природі пролетаріату.

В Україні мистці, що орієнтувались на найновіші течії західного мистецтва і свідомо плекали професійну майстерність гуртувались переважно в ОСМУ, зформованому наприкінці 1927 року навколо Андрія Тарана. Членами ОСМУ були мистці Ірина Беклемішева, Віктор Пальмов, Анатолій Петрицький, Дмитро Шавикін, Михайло Шаронов та інші.

"ОСМУ вважає за обов'язкове виходити з основних формальних положень фаху, що їх досліджують тепер поступові мистецькі школи СРСР і на Заході", —¹⁴ говорилося в статуті ОСМУ. Дійсно модернізм, чисто образотворчі проблеми і їх розв'язання могли бути розраховані лише на вузьке коло підготованого культурного глядача, а не широких, часто безграмотних мас пролетаріату, хоч у відповідних умовах інтелектуального піднесення цей напрям міг стати справжнім мистецтвом майбутнього. Хоч сюжет став на заваді розгорненню формальних малярських шукань, члени ОСМУ не могли від нього відмовитися. Картини Андрія Тарана "Задиміла домна" (1926) і "На Краматорську" (1930), з помітними впливами творчості Андре Дерена, експресіоністичні композиції Віктора Пальмова "Робітники" (1920) і "Коваль" (1926), як і "Металюргійне виробництво" Дмитра Шавикіна (1927), а особливо "Сталевари" Юрія Саділенка (1930) лишаються помітними творами на робітничу тематику в українському образотворчому мистецтві.

Був тоді погляд, що в безклясовому суспільстві в наслідок рівномірного розподілу достатку і ліквідації заможної верстви (буржуазії) зникне станкове малярство малих форматів, яке втримували переважно багатії, а натомість зродиться потреба прикраси інтер'єрів і екстер'єрів державних і громадських будівель та архітектурних комплексів, які мали б вирости з розвитком нового колективного життя. Так обґрунтовувано потребу мистецтва великого формату, для якого придатними є фреска і мозаїка, подібні до монументалізму в Мехіко. Одночасно мала зрости конечність мистецтва широкого вжитку, приступного масам пролетаріату, спрагу якого може заспокоїти естамп.

З вивченням і поширенням монументалізму була зв'язана основна частина творчої діяльності АРМУ, яка, однак, як і інші тогочасні

14. М. Левада. Всеукраїнська художня виставка — 10 літ Жовтня, ОСМУ. Журнал "Радянське мистецтво". Київ, 1928, ч. 6, ст. 2.

мистецькі організації, не являла собою стилевого моноліту, а була федерацією стилево різних груп від натуралістично-реалістичних та стилізаторсько-декоративних починаючи, а кінчаючи на романтично-ліричних та імпресіоністичних. АРМУ оформилась 1925 року і швидко виросла на одну з найчисленніших і найвпливовіших мистецьких організацій України. Найсильнішою і найпродуктивнішою групою АРМУ були монументалісти, які в техніці, методах і формі взорувалися на традиціоналізмі візантійського іконопису і фрескового малярства раннього італійського Відродження та деяких мотивах українського народного мистецтва. Основним для них було фрескове малярство з умовно-реалістичним трактуванням дійсності. У центрі групи монументалістів стояв Михайло Бойчук, а навколо нього гуртувалися його послідовники і учні Кирило Гвоздик, Іван Липківський, Оксана Павленко, Іван Падалка, Микола Рокицький, Василь Седляр, Мануїл Шехтман та інші.

Сьогодні, після довгої боротьби за повне опанування мистецтва, переможна партійна критика так оцінює монументалізм:

Керівна група АРМУ складалася переважно з художників-“бойчукістів”, послідовників їх теоретика М. Бойчука. Вони були ворогами реалістичних традицій, зокрема заперечували мистецтво російських передвижників, вважаючи його буржуазним. Джерело розвитку українського радянського мистецтва “бойчукісти” вбачали у феодальному візантійському монументальному живопису, від нього вони запозичили мертві канони площинності, схематизму, зворотної перспективи тощо. Намагаючись поєднати догматичні прийоми мистецтва іконопису з українською архаїкою і західнім формалізмом, вони вважали себе поборниками радянського мистецтва. Насправді ж їх діяльність гальмувала розвиток реалізму.¹⁵

Коли звернемось до джерел, то побачимо, що був час коли бойчукізм цинився в Радянському Союзі інакше. Московський журнал “Советское искусство” з нагоди великої виставки “10 літ Жовтня”, яка відбувалася в Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську 1928 року, писав:

Монументалізм як здорова і вповні сучасна орієнтація на масове мистецтво стінопису, монументальної скульптури і т. п., являється безумовно сильнішою стороною “бойчукістів”, як і інших монументалістів АРМУ, а також деякого з монументальної групи мистців ОСМУ. Не менше цінною треба вважати другу характеристичну рису групи, а саме їх селянський змістом і формами мистецький доробок. Село в радянській системі має настільки видатне місце, що мистецтво бойчукістів може бути визнане в цілому за мистецтво українського села, заслугоує на велику увагу і належну оцінку як поважне досягнення революції: село повинно знайти себе в мистецтві. Цінною є також технічна і мистецька культура цієї групи, що не дозволяє підходити до мистецьких завдань спрощено і поверхово-етнографічно. Нарешті,

15. Нариси з історії українського мистецтва. Київ (В-во “Мистецтво”), 1966, ст. 179.

безумовно український національний характер творчості цієї школи робить з неї ґрунтове явище, органічний і оригінальний плід нової післяреволюційної України.¹⁶

Звичайно, монументалісти не обмежували себе на селянській тематиці. У них опрацювання робітничого сюжету йшло поруч з приспешеною індустріалізацією країни. Вже 1928 року під час фрескових розписів новозбудованої Селянської санаторії на Хаджибейському лимані біля Одеси сам Михайло Бойчук виконав велику композицію "Робітнича родина", а згодом у 1933-1935 роках у розписах Червонозаводського театру в Харкові Василь Седляр створив велике пано "Індустріалізація", а Іван Падалка — "Відпочинок" з безжурними робітниками в неділю. Правда, розписи Червонозаводського театру проходили після розгрому АРМУ в атмосфері пильного партійного контролю. За нього Василь Седляр, з очевидним бажанням самозбереження, прилюдно "дякував" партійним наглядачам — наркомові освіти України Володимирові Затонському, генеральному секретареві КП(б)У Станіславові Косіорові, секретареві Харківського обкому КП(б)У Миколі Демченкові та всевидющому Павлові Постишеву.¹⁷ З великою силою і спрощенням форм, подібно до манери, Дієго Рівери, були виконані станкові твори монументалістів темперовою технікою. На вирізнення заслугують картини на робітничі теми Миколи Рокицького "Доменний цех" (1929) і Онуфрія Бізюкова "Пиларі" (1931).

Як уже згадано, окрім "бойчукістів" АРМУ охоплювала чимало мистців всіляких творчих зацікавлень. Між ними були натуралісти Юлій Бершадський, Соломон Кишинівський і Абрам Черкаський, реалісти зі стилізаторсько-декоративними нахилами Микола Павлюк і Костянтин Прохоров, монументаліст Григорій Довженко, імпресіоніст Микола Бурачек, експресіоніст Костянтин Єлева. Про їхні творчі прагнення можна повторити сказане за ОСМУ. Крім того, до АРМУ свого часу належали пізніші члени ОСМУ Андрій Таран і Онуфрій Бізюков, безпредметник Василь Єрмілов і відомий модерніст, один з основоположників конструктивізму Володимир Татлін. Тепер коли треба показати поступовість українського радянського мистецтва, англомовні пропагандивні радянські видання залюбки вміщують репродукції картин на робітничі теми членів АРМУ, наприклад, "Пиларі" Олександра Богомазова (1926) видатного кольориста з сильною орієнтацією на кубізм типу Фернана Леже.¹⁸

Від 1926 року діяла в Україні АЧХУ. Це була організація консервативних мистців, у якій панував натуралістичний, сюжетний реалізм з пасивно-фотографічним, статичним і поверховим ставленням до дійсності. Вона являла собою запізнений відгук передвижництва з провінційно-міщанськими уподобаннями. Малярська техніка її членства, з деякими винятками, була відсталою і убогою.

16. Врона, ст. 27.

17. В. Седляр. Фресковые росписи харьковского Краснозаводского театра. Журнал "Архитектура СССР". Москва, 1935, ч. 1, ст. 38.

18. P. Beletsky and L. Vladich. Ukrainian Painting. Ленінград (Aurora Art Publishers), 1976, ст. 57.

За "договірною згодою", укладеною в Москві, АЧХУ взяла за основу статут Асоціації художників революційної Росії (АХРР), яка від 1922 року була спадкоємцем Товариства пересувних мистецьких виставок. Саме на "запаси" останньої були розраховані надії Леніна. Щодо України, то за канонам "національне формою і соціалістичне змістом" мистецтво мало орієнтуватися на "запаси", плекані в побутовщині типу картини Миколи Пимоненка "Весілля в Київській губернії", але аж ніяк не в такій класичній спадщині українського образотворчого мистецтва, як фрески Михайлівського Золотоверхого монастиря. На них "помилково" споглядав Михайло Бойчук.

Створення СРСР з Україною як його складовою частиною 1922 року, здавалося, творило нову перспективу. Її так уявляв український комуніст Микола Скрипник:

Ми висуваємо лозунг федеративного союзу. Не приєднання України до Росії, а вільне об'єднання на основах рівності і спільної боротьби за спільні цілі.¹⁹

Уявний договір був придушений ще швидше від сумної пам'яті свого попередника 1654 року. Втручання центральних органів у Москві в мистецьке життя України почалося майже негайно.

Вже 1925 року АХРР влаштує серію виступів і доповідей у Києві, Полтаві, Харкові. Цього ж року вона відкриває російську виставку в Харкові і висилає 30 видатних мистців з Росії працювати в Україні; засновує свій відділ у Полтаві; пропонує АЧХУ цілковито злитися.

АЧХУ не погодилася стати філією російської організації, проте зобов'язалася спільно вирішувати мистецько-ідеологічні питання, а представництво АЧХУ в державних, партійних та профспілкових справах доручено голові правління АХРР О. Григор'єву в Москві. Під впливом українізації і з нею зросту національної свідомости АЧХУ намагалася відмежуватись від АХРР, не погоджуючися з її декларацією про "героїчний реалізм" і "документальну точність" зображення, а також виступаючи проти тези про підлеглість форми змістові в мистецькому творі.

Щоб запобігти небажаному розвитку подій, керівники АРМУ в січні 1926 року склали меморандум на руки наркома освіти УРСР, протестуючи проти "грізної небезпеки для діла радянської мистецької культури на Україні", що загрожувала з боку АХРР, що намагалася повернути "втрачену гегемонію російської культури на Україні".

На Всеукраїнському з'їзді АРМУ в червні 1926 року в доповіді "Принципові позиції і тактика АРМУ" Іван Врона заявив:

З'їзд вимагає потрібним продовжувати боротьбу з АХРР-ом, як організацією, яка стоїть на хибній установці в своїй практичній мистецькій роботі взагалі, яка веде, зокрема, неправдиву лінію щодо розвитку внутрішніх, розбуджених Жовтневою революцією мистецьких потенцій по УРСР, чим викривляє лінію партії в національній політиці.²⁰

19. Ю. Бабко і І. Білокобильський. Микола Олексійович Скрипник. Київ (В-во політичної літератури України), 1967, ст. 146.

20. І. Врона. Мистецтво революції і АРМУ. Київ (В-во ЦБ АРМУ), 1926, ст. 55.

Федір Кричевський, який очолював центральну президію АХЧУ, 1928 року покинув її ряди, а 1929 року київська філія відмовилася підпорядковуватися центральному керівництву в Харкові й проголосила себе новою організацією під назвою Українське мистецьке об'єднання (УМО). Членами УМО, окрім самого Федора Кричевського, були мистці-реалісти Карпо Трохименко, Іван Їжакевич, Михайло Козик, Григорій Світлицький, Іван Хворостецький, Ілля Шульга та інші.

ЦК РКП(б) 1925 року схвалив постанову "Про політику партії в галузі художньої літератури", якою зобов'язував працівників культури творити в межах офіційного напрямку, настоюючи на централізації мистецького життя. †

На початку 1928 року з ініціативи АРМУ виникла пропозиція утворити Всеукраїнську федерацію радянських художників (ВУФРХ), ідею якої підтримала АЧХУ, але з застереженнями, особливо щодо формалізму. В червні 1930 року АЧХУ поспішила і перейменувала себе на Всеукраїнську асоціацію пролетарських мистців (ВУАПМИТ).²¹ У листопаді цього ж року, під час міжнародної конференції революційної літератури в Харкові утворено Міжнародне бюро революційних художників (МБРХ) і проголошено плятформу Всеукраїнської федерації художніх об'єднань (ВУФХО), у склад якої мали б увійти ВУАПМИТ, ОММУ, АРМУ, ОСМУ, "Жовтень" тощо.²² У березні 1931 року виникла ще одна організація все-республіканського характеру Всеукраїнська асоціація пролетарських художників (ВУАПХ), до якої входили самодіяльні мистці.²³

На зміну постанови ЦК РКП(б) 1925 року прийшла постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року "Про перебудову літературно-художніх організацій". Відповідно до неї ще того ж року зліквідовано всі мистецькі організації в Україні, а на їх місце покликано до життя Оргкомітет Спілки художників і скульпторів України; для сильнішого контролю 1936 року при Раднаркомі України створено спеціальне Управління в справах мистецтва. Нарешті, аж у січні 1938 року остаточно оформлено Спілку радянських художників Української РСР,²⁴ цілковито підпорядковану комуністичній партії. 1944 року головою Спілки настановлено Василя Касіяна, а 1957 року вона стала інтегральною частиною Спілки художників СРСР з централею в Москві.

Для досягнення своїх замірів партія не перебирала засобами, включно з фізичним нищенням мистців. Сьогодні їх спихають на "культ особи":

Слід сказати, що в той час уже дався взнаки шкідливий вплив культу особи Сталіна на всі галузі суспільного життя країни, зокрема життя художнього...

Ряд майстрів українського образотворчого мистецтва та архітектури М. Бойчук, С. Налепинська-Бойчук, В. Седляр, І. Падалка, Ілля Шульга, Д. Дяченко та інші внаслідок порушень

21. Гарт. Харків, 1930, ч. 7-8, ст. 204.

22. А. Комашка. За пролетарську гегемонію в просторовому мистецтві. Харків, 1931, стст. 51-56.

23. Пролетарська Правда. Київ, 23. III. 1932.

24. Українська радянська енциклопедія, т. 13. Київ, 1963, ст. 553.

соціалістичної законности й безпідставних політичних звинувачень зазнали репресій і згинули.²⁵

У цій системі головна функція мистецтва — виправдувати партію перед робітником. Воно повинне створювати ілюзію безтурботного, радісного життя, приховувати зловісні прояви, сіяти почуття залежності від колективу, прославляти колективні цілі, пропагувати партійні методи. Для цього пропаганда виробила подвійні стандарти — один для зображення робітників передреволюційних часів і у країнах капіталізму, інший для змальовування робітників у Радянському Союзі. Перші змучені, голодні, покривджені; другі повні енергії, бадьорі, щасливі. Немов би після революції лопата землі стала легшою! Навіть кольорит тут відповідно пристосований — для перших сірий, холодний, брудний; для других багатобарвний, гарячий, прозорий. До першої групи належать — "Інваліди" Анатолія Петрицького (1924), "Страйк" Василя Касіяна (1926), "Безробітні на Заході" Ірини Беклемішевої (1930); до другої — "Лісоруби" Гаврила Глюка (1954), "Донецькі шахтарі" Володимира Черникова (1957), "Робітничий ранок" Михайла Бельського (1960). Цікаво, що образ робітника в Радянському Союзі майже ідентичний з робітником у мистецтві гітлерівської Німеччини — Адольфа Зіглера, Удо Венделя та інших.

Найяскравішим прикладом використання мистецтва для пропаганди з робітником на думці була історія Дніпробуду, посестра історії будівництва Автобану гітлерівцями. В обох випадках такий самий задум, розрахований на монументальність ефекту і використання його для самореклями. Злидні, знівечене життя, непевність майбутнього, а головне втрата надії ставили не перед одним питанням — кому була потрібна революція? Вимагалось для заспокоєння негайної відповіді. Заступити її могла лише злуда — грандіозне будівництво, розміри якого, роздуті пропагандою, вказували б на надлюдське досягнення, можливе тільки завдяки колективному зусиллю. З величезними, непотрібними жертвами у людях і матеріалі розпочато працю над "восьмим чудом світу" гідроелектростанцією на Дніпрових порогах. Було це 8 листопада 1927 року. Будівництво "первістка соціалістичної індустріалізації" закінчилось в жовтні 1932 року. П'ять років мистецької творчости в Україні виповнило звеличування цієї події — "Каменярі на Дніпрельстані" Ірини Жданко, "На Дніпрельстані" Андрія Тарана, серія акварель "Дніпробуд" Олексія Шовкуненка, гравюри Василя Касіяна "Дніпрестан", "Кадри Дніпробуду" Карпа Трохименка і так далі, до безконечности, до знуди. Скрізь необ'ємна, безіменна юрба, знеособлена роботою на велетенській структурі. Знову ввижається мистецтво нацистської Німеччини. Цим разом скульптури Гітлерового улюбленця Йозефа Торака "Будівничі Автобану". На них немає людей, а є натомість мускулясті тіла, злиті в одну масу, яка в несамовитому напруженні тягне невидимий тягар. У задумі особливо багато подібности до гравюр Василя Касіяна "Дніпробуд: на штурм прориву" (1934 і 1947).

Запитаємось — чи може в таких обставинах жити і творити мистець?

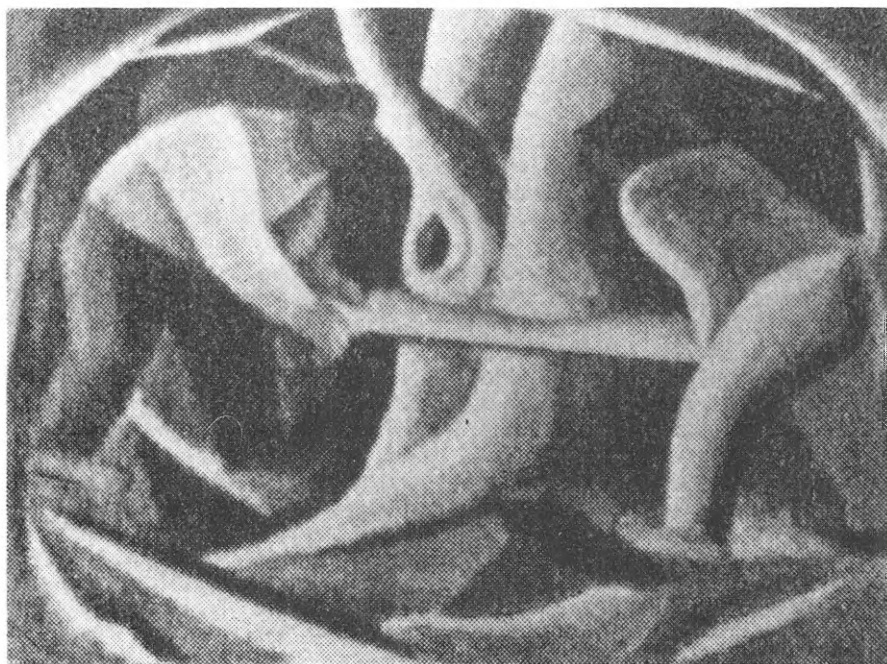
25. Історія українського мистецтва, т. 5 Київ (В-во Академії Наук УРСР), 1967, ст. 24.

В. Касіян. "Родина безробітного" (1925). З циклу гравюр "На Заході".

Ю. Саділенко. "Сталевари" (олія, 1930).

О. Бізюков. "Пиллярі" (темпера, 1931).

Видно, може! Таємницею самозбереження є вмілість повного пристосування! Чи не в цьому стрижень Дарвінової теорії про еволюцію?

Приклад — Василь Касіян. (Але кажуть, що навіть він не витримав і в останніх хвиликах свого життя, розраховуючися з сумлінням, почав вагатися, а можливо навіть каятися).

Касіян народився 1896 року в прикарпатському селі Микулинцях (тепер у його честь село прозвано Касянівкою). Під час Першої світової війни він був мобілізований до австрійської армії і потрапив у італійський полон. Після війни студіював мистецтво в Празі. Мав він не малих розмірів талант і скоро вибивався. Не можна підозрівати, що Касіян не був національно свідомим — він вирізнявся палкою любов'ю до України і щиро переживав за долю покритих земляків. Повіривши, що створення Радянського Союзу назавжди покладе край клясовій нерівності і розв'яже національне питання, Касіян прийняв 1923 року радянське громадянство і 1927 року, після закінчення студій повернувся в Україну, оселившись в Києві. Від самих початків повороту в Україну почалося його пристосування — він ніколи не сходив з партійної лінії.

Оповідать, що після арешту Михайла Бойчука спитали Касіяна:

— На яку кару заслуговує Бойчук?

— Найвищу — без вагання прилюдно відповів Касіян.

Він послідовно підносився по радянській драбині — 1943 року заслужений діяч мистецтв УРСР, 1944 року народний художник СРСР, 1947 року дійсний член Академії мистецтв СРСР, 1964 року лавреат державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, нагороджений орденами Леніна, Трудового червоного прапора, депутат Верховної Ради УРСР і тому подібне.

Весною 1970 року я мав нагоду познайомитися з ним у Києві. Пізніше разом з канадським мистцем Василем Куриликом я відвідав Касіяна в його квартирі на Володимирській вулиці, напроти собору св. Софії. Розмова йшла довкола якраз закінченого шеститомового видання "Історії українського мистецтва", одним з редакторів якої був Касіян. Він був гордий за свій вклад у редагування цієї вартісної праці. Вказуючи на "об'єктивність" "Історії українського мистецтва", він зауважив, що в ній не забуто мистців, які живуть за кордоном — Михайла Андрієнка-Нечитайла, Олександра Архипенка, Миколу Бутовича, Святослава Гординського, Олексу Грищенка, Едварда Козака, Сергія Литвиненка, Роберта Лісовського, Михайла Мороза, Михайла Осінчука, Петра Холодного-молодшого. "Хіба є ще хтось кого слід було згадати?" — питав Касіян і, вказуючи на поважну розміром картотеку, сам відповів — "Ми слідкуємо уважно за всіма!"

Повернувшись до Америки, я спорадично листувався з Касіяном. В одному з листів я вислав йому листівку, присвячену роковинам голоду в Україні. Оце його відповідь:

Сердечно дякую Вам за открытку [!] з репродукцією Вашого твору, виконаного в пам'ять 40-их роковин голоду, який забрав нам стільки людей. Як бачу, Ви вклали у цей твір багато любови й творчої праці. Досить глянути на руки й ноги та обличчя жертви голоду — матері, щоб почути відгомін цієї страшної події. Голуба квітка незабудька, покладена Вами поруч із жертвою, стверджує це.

Ваша открытка застала мене у лікарні Но. 1..., де лікують мене від малокров'я...

Лист був датований — Київ, 18. V. 73. Незабаром Василь Касіян помер.

Читаючи листа, я не вірив своїм очам — Касіян пише про голод в Україні! Той самий Касіян, що коли цей голод косив мільйони наших людей, карбував свою серію "героїчних" гравюр "Дніпрельстан"! Треба було йому лягти на смертельне ложе, щоб забути про партійну лінію! А можливо є щось страшніше за смерть — бачити, але вдавати сліпого, чути, але прикидатися глухим, мати голос, але симулювати німого, вміти творити, але мовчати!

Більшість з нас, у країнах з демократичною системою, розуміє, що мистецтво в Радянському Союзі контрольоване особливо суворо цenzурою і змушене бути речником партійної пропаганди.

Це тільки частина невідрадного стану!

Ми мусимо зрозуміти, що комуністична партія не вважає мистецтво за розкіш або розвагу або прикрасу життя. В мистецтві партія бачить життєву силу нервового центру соціального організму. Тому вона мусить абсолютно його контролювати, зробити з нього цілковито підпорядкований інструмент. Вона знає, що, мабуть, немає кращого шляху проникнути в людину — не тільки до її свідомості і розсудку, але також до внутрішнього світу, до підсвідомості, до прихованих почувань — як через мистецтво. Для того, щоб існувати, тоталітарний режим мусить позбавити людину її індивідуальності, всмоктати її в колективну схему життя, яка толерує ріст і розвиток тільки вузько визначеною лінією. Мистецтво, що є виявом особистих шукань, дослідів, інтуїції, що проникає через поверхню баченого світу, що віщує, що є чутливе; мистецтво, що підносить знання, загострює зір, живить думку — таке мистецтво не може бути толероване партією. Вона мусить його знищити. На його місці мусить стояти мистецтво, що не вимагає духового зусилля, що легко всім зрозуміле, нескладне для ока і розуму, безпроблематичне. Ці засади визначили образ робітника в мистецтві УРСР.

Доводиться дивуватися — якою плодючою мусить бути українська земля, коли після майже п'ятдесятилітнього морозу, під час короткотривалої відлиги знову показалися паростки життя. З табору суворого режиму в Мордовії 30 листопада 1966 року Опанас Заливаха писав у листі до Алли Горської:

...Таким чином, коли бути послідовним в напрямі пошуків шляхів від декоративно-прикладного мистецтва до сучасного монументального, то, мабуть, треба буде пройти деякий етап, а потім розвинути й піднести на сучасний рівень декотрі положення, за розробку яких в свій час брався Бойчук...²⁶

26. Наведено в книжці В. Чорновола "Лихо з розуму". Париж, 1968, ст. 73.

ПОСТСКРИПТУМ РЕДАКТОРА

Праця редактора проходить приховано від читача. Споживач журналу має справу з закінченим продуктом і не знає, яка була в тому роля випадковості, а яка свідомого редакційного плянування і що з запланованого здійснено, а що лишилося тільки наміром. Наявність такої завіси, що тримає редакційну працю поза засягом поглядів цікавих читачів, виправдана. Важать в історії культури, в історії громадської думки матеріялізовані речі. Ненароджені діти стоять поза життям громади, в найкращому випадку вони — факт біографії або психологічного портрету їхнього нещасливого батька.

Не зовсім так у випадку цього числа, присвяченого робітництву України. Таємниці редакційної кухні мають тут певне громадське значення. Тому відхилім куточок завіси.

Заплановане рік тому,* число це потрапляє до рук читачевих не зовсім таким, як передбачалося. Листування з потенційними авторами могло б скласти доброго розміру й ваги "справу". Не зважаючи на всі переконування, чимало авторів повідмовлялося від участі. Так, тема важлива, цікава, актуальна, писали вони, але я до неї не підготований. Краще я напишу Вам про урбанізацію взагалі. Я б радо написав про український літературний рух у Донбасі, але на це мені треба було б рік праці, бідкався другий. Пробував писати про робітників в українській літературі, але не йде мені, просив пошадити третій. І так далі і далі і далі. Висновок: журналісти, науковці, письменники еміграції не знайомі з робітничим життям, з робітничою проблематикою, — за дуже малими винятками.

Не думаємо відновляти "пролетарського месіянізму", під яким проходила в своєму пропагандивному аспекті більшовицька революція. У своєму наївно-ентузіастичному вигляді ідеологія ця досить виразно відбита в поезіях Миколи Хвильового, зразки яких містимо в цьому числі. Далеко частіше вона була тільки ґрунтом, з якого росли кар'єристи, садисти більшовицького терору і просто пройдисвіти. Ілюстрацію цього читач знайде в матеріялах цькування Леся Курбаса, опублікованих недавно в "Сучасності" (1979, 11). Як і в багатьох інших випадках, це була чиста демагогія, під заслоною якої нищено україн-

* У плянуванні цього числа велику допомогу редакції подав Богдан Кравченко. Не його хибя, що з цього пляну не все здійснилося. Редакція користується з нагоди, щоб висловити йому подяку за його зацікавлення й практичні поради.

ську культуру, націю. Особи, що нічого спільного з робітництвом не мали, в імені мітичного пролетаріату, що все знає, все розуміє, все передбачає, викорчувували паростки українського політичного й культурного відродження, — і то в той самий час, коли реальних, живих робітників загнуждувано в мізерно оплачувану понадсильну рабську працю й злиденне життя.

Саму революцію в ті роки Ленін та інші з того ж табору залюбки звали пролетарською. Але пролетарською вона не була. Владу вона дала не пролетаріатові, а новому панству. Навіть у сенсі складу її учасників революція завдячувала свій успіх далеко більше селянам у солдатській уніформі й без неї. Це вони створили хаос, у якому захлинувся опір більшовизмові, наприклад, у запіллі білих армій, у самих білих арміях. Але сьогодні, з перспективи кількох десятиріч, можемо сказати, що в одному, певному сенсі, який ще не існував у двадцятих роках, революція таки показала пролетарською: викорчувавши в дикому масовому терорі економічні корені селянства, фізично знищивши великий відсоток його, вона спролетаризувала селян (так само, як і ремісників), вона *створила* кількісно потужний *пролетаріат*.

Еміграція як правило не здає справи з того, що сьогодні кожна друга людина на Україні — робітник або утриманець робітника. Емігранти як правило живуть уявленням української нації такої, якою вона була, коли вони лишали батьківщину: селянський етнос плюс активний, але тонкий прошарок переважно гуманітарної ("історично-філологічної") інтелігенції. Та, нема де правди діти, й серед нових дисидентів є ще чимало з такого уявлення. Але це все або минуле або фантастичне. Подобається це комусь чи ні, українська нація сьогодні зовсім відмінна. Це нація індустріального суспільства, клясово розгалужена, орієнтована на сучасне й майбутнє коштом минулого. І тут фактом величезної, першорядної ваги є витворення пролетаріату в його протиставленості новому панству.

Нема потреби творити новий "пролетарський міг", пролетарський месіанізм. Ідеалізувати робітництво. Воно не має власного чудодійного ключа до світлого майбутнього. Але фактом є, що йти в це майбутнє *без* робітництва — не можливо, утопійно й самозгубно. І не тільки тому, що робітники становлять такий великий відсоток населення. Не менше важить те, що саме робітники стоять коло важелів, від руху яких залежить самé життя новітнього технологічного суспільства.

Авторові цих рядків випадково довелося бути в травні 1968 року в Парижі й спостерігати анатомію сучасної революції. Кілька тижнів тривали студентські розрухи. Спочатку демонстрації, що скандували якесь революційне гасло, "простое, как мычание", мовляв Маяковський, нечленоподільне, але здатне розпалювати юрбу до стану цілковитої нестями, колективної самогіпнози. Потім барикади в Латинському кварталі, брукові кругляки, що летіли в поліцію. Усе це для сторонньої і

виразно не революційної особи було неприємною перешкодою, — треба було уникати певних вулиць, бути весь час насторожі. Але все це не мало жадного істотного значення. Поки до студентів не приєдналися робітники. Почався загальний страйк. Не було транспорту, крамниць, банків, установ. Тільки з ласки робітників функціонували водогін, електрика та ще газети, зведені до кучи чотирьох сторінок і до безоціночних інформацій про заходи робітників і робітничих організацій, не наважуючися навіть на натяк на критику того, що діялося. Галас і безладдя припинилися, робітничі пікети коло всіх заводів і установ, на всіх шляхах пильнували порядку. Свого, страйкового порядку. Це були дні справжньої диктатури пролетаріату. (Як французький пролетаріат не дав демагогам повести себе за ними, а добровільно підпорядкувався ідеї нації наприкінці травня, — це інша тема, що не належить до цих завваг).

Це саме в цьому сенсі майбутнє людства — в руках пролетаріату. Звичайно, для цього він мусить бути зорганізований, до чого на Україні ще дуже далеко. Поодинокий робітник не сильніший, мабуть, від інтелігента. Саме тут одна з головних, якщо не головна проблема нашого майбутнього. Над цим треба думати, щоб утеча еміграції, щоб жертви дисидентів не були марними. Більше, ніж що інше, сьогодні потрібні програма робітничого руху, обміркування можливостей його організації.

Це число "Сучасности" порушених тут проблем аж ніяк не розв'язує. Навіть у своїй аналізі воно ще перебуває в зародковій стадії. Автори висловлюють часом протилежні погляди і оцінки. Усе таки видається, що було потрібним і доцільним його зорганізувати й видати, навіть у цій "попередній" формі. Щоб збудити зацікавлення робітничою тематикою, започаткувати зрозуміння її. Маємо надію, що не раз ще треба буде і пощастить повернутися до цих тем і проблем. Чекаємо на відгуки, співмислення, співпрацю читачів журналу.

Конференція Організації українських націоналістів за кордоном

20-21 жовтня 1979 р. в Брадфордї (Англія) відбулася VI Делегатська конференція Організації українських націоналістів за кордоном. Друкуємо програмові постанови, ухвалені цією конференцією.

1. Конференція ОУНз стверджує, що програмово-політичні позиції ОУН за кордоном, які впливають з постанов III Надзвичайного великого збору ОУН в 1943 році з доповненнями ОУН в Україні з 1950 року, виправдуються в конфронтації з визвольними процесами в Україні.

2. Маючи на увазі трагічну ситуацію нашого народу в Україні, посилену русифікацію, перемішування людности, нищення української культури і традиції та організований наступ на самооборонні сили нашої нації — конференція вважає, що тепер зусилля всього українства в його боротьбі за державну незалежність України мусять бути скеровані на:

- формування і скріплення національної свідомости;
- формування і плекання політичної культури народу як протиставлення до розкладу і дегенерації, народжених системою сучасного режимного тоталітаризму та як забезпечення проти наростання доморослих форм тоталітаризму — лівих і правих;
- сприяння творенню і визріванню неофіційної культури і незалежної суспільної, політичної, релігійної і філософської думки;
- творення неформальних "неорганізованих" громадських структур як суспільних баз збереження української субстанції;
- сприяння виросуванню культурних і політичних еліт, які в оперті на "неорганізовані" суспільні структури і на свідомість народних мас могли б зберегти себе і розвинутися;
- підтримування та ініціювання громадських, культурних і політичних починів, які сприяли б поширенню еволюційних і революційних потенцій народу та скріпленню можливостей впливу і натиску на режим.

3. Конференція вітає постановня Закордонного представництва Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод в УРСР, яке згідно з дорученням з України від жовтня 1978 року очолюють Петро Григоренко і Леонід Плющ. Конференція висловлює

прагнення, щоб усі учасники руху опору в Україні, які опинилися на Заході, включилися в дії цього представництва.

4. ОУНз підтримуватиме ЗП гельсінкської групи і всіляко допомагатиме у виконванні його завдань. ОУНз закликає одночасно інші політичні угруповання діяти також у цьому напрямі.

5. Визнаємо визначені в "Дорученні" з України від жовтня 1978 року завдання ЗП гельсінкської групи, які відповідають завданням ОУНз, особливо ж, якщо мова про нав'язування і плекання співпраці з угрупованнями "українськими, єврейськими, польськими, російськими, чеськими, словацькими та іншими". Важливими вважаємо — далі — такі завдання з "Доручення": "подавати до преси, радіо, телебачення та інших засобів масової інформації документи і всі інші матеріали групи та окремих громадян із питань порушення прав людини, національних і соціальних прав українського та інших народів, що проживають в Україні; бути їх інтерпретатором; заснувати грошовий фонд та бути його розпорядником".

6. ОУНз високо цінує і підтримує діяльність Закордонного представництва Української головної визвольної ради, репрезентанта збройної боротьби українського народу під час і після Другої світової війни, зокрема у видавничій справі та в постійному публікуванні відомостей про рух опору в Україні.

7. У "Зверненні воюючої України до української еміграції" з 1949 року писалося м. і., що "край вбачає лихо не в існуванні різних партій на еміграції, а в тому, що ці партії не вміють співжити і співпрацювати ні між собою, ні в середині самих себе, що завдає шкоду цілій українській визвольній справі... Воююча Україна найрішучіше засуджує всіх тих, які не хочуть підвестись вище своїх вузьких партійних інтересів, які спекулюють визвольною ідеєю". Ці ствердження важать повністю і тепер. ОУНз довела, що вона завжди була і є готова до співпраці з іншими групами. Зокрема ОУНз тісно співпрацює з Українською революційно-демократичною партією (УРДП) і Українським національним демократичним об'єднанням (УНДО) в рамках Українського демократичного руху (УДР) і готова співпрацювати з усіма демократичними групами та особами.

8. Конференція вітає Ієрархів та вірних усіх українських віровизнань як дуже важливий чинник у збереженні моральної і національної сили українців у розсіянні і в Україні. ОУНз підтримує змагання за помісність Української католицької церкви, очоленої Патріярхом.

9. Зважаючи на велике значення еміграції як активного українського потенціалу за кордоном, ОУНз підтримує громадську централу Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) і сподівається, що вона зможе ефективно виконувати свої завдання, звільнившись від негромадського тиску партійних впливів. Конференція зокрема висловлює надію, що СКВУ широко заангажує українську громадськість у здійсненні постанови про деколонізацію СРСР, схваленої на III Конгресі СКВУ.

10. Визнаючи велику ролю нових генерацій українців на Заході, ОУНз сприяє всяким згуртуванням української молоді, які прагнуть дати свіжий вклад у нашу визвольну справу, вітає кожную творчу ініціативу та старатиметься включати молодих людей до конкретних завдань.

11. ОУН на рідних землях зобов'язувала кожного свого члена бути готовим до найбільшої жертви. ОУН за кордоном вимагає від своїх членів активності і жертви труду та грошей, особливо в акціях допомоги Батьківщині.

Восьмий з'їзд Української революційно-демократичної партії

24-25 листопада 1979 р. в околиці Детройту відбувся восьмий з'їзд Української революційно-демократичної партії (УРДП). У з'їзді брали участь делегати з США, Канади, Австралії, Англії та Німеччини. З'їзд відзначив як позитивні факти перенесення газети "Українські вісті" з Німеччини до Детройту й дальшу розбудову цього видання, а також зростання фондів і видавничу діяльність Фундації імені Івана Багряного. З'їзд вибрав на наступні чотири роки новий Центральний комітет з 25 осіб. Головою обрано Михайла Воскобійника, почесним головою Василя Гришка, генеральним секретарем Олексія Коновала. В центрі праці з'їзду стояли ідеологічно-програмові питання, висвітлені в доповідях Василя Гришка й Михайла Воскобійника. Ухвали з'їзду в цій ділянці базуються на тезах "Україна і ми на порозі вісімдесятих років" авторства Гришка, опублікованих в "Українських вістях" від 5 грудня 1979 р. Щоб ознайомити читачів "Сучасности" з головним у цих тезах, подаємо їх далі в витягах. Добір витягів, що йде далі, зроблено в редакції "Сучасности", пропуски позначено крапками.

За час другої половини 1970-их років, що минув від попереднього 7-ого з'їзду УРДП (в травні 1975 р.) в становищі українського народу й української справи на батьківщині не сталося жадних істотних змін. Однак нині, на порозі 1980-их років, слід відзначити ... нові елементи в українській вітчизняній дійсності, що вимагають належного врахування їх у дальшій політичній діяльності УРДП:

Національно-політичне становище України в СРСР у другій половині 1970-их років ще виразніше визначилося як становище внутрішньої колонії імперії нового, комуністично-партократичного типу, що в своїй особли-

вій, тоталітарно-ідеологічній формі фальшивого "союзу" підвладних московському імперському центрові народів зберегла, вдосконалила й до краю посилила найгірші методи поневолення цих народів царської Російською імперією...

Не зважаючи на те, що здійснювання антиукраїнської національної політики КПРС у другій половині 1970-их років супроводжувалося ще більшим загостренням розгорнутих раніше антиукраїнських репресій КГБ, опір цій політиці серед українського народу саме в цей період особливо виявив свої потенційні можливості. Бо він піднісся на вищий від попереднього ступінь розвитку: від індивідуального "інакодумства" та його "самвидавних" виявів у формі виступів переважно діячів української культури на захист своїх та загальних, громадянських і національних, конституційних прав — до організованої дії, смертої на ширші суспільні кола та на міжнародно-правові договорення, правозахисного руху універсальнішого характеру — у формі Української громадської групи 'сприяння виконанню Гельсінкських угод...

Він досить чітко самовизначився, як передусім *демократичний і національно-державницький рух* на реально наявній в СРСР базі для спільного змагання всіх поневолених комуністично-партократичною владою народів цієї імперії, включно з російським народом *за своє справжнє народоправство через демократично-державницьке самовизначення кожного з них своїм власним національним шляхом.*

Для УРДП як осередку революційно-демократичного напрямку в загальноукраїнському демократичному русі поза межами батьківщини, але з чіткою орієнтацією на вітчизняні національно-політичні процеси та його рушійні суспільно-політичні сили, зокрема важливим є те, що в розвитку цих процесів і сил на батьківщині провідним напрямом у другій половині 1970-их років став саме *співзвучний ідейно-програмовим позиціям УРДП демократичний напрям...*

Основним позитивним фактом у розвитку національно-політичних процесів на батьківщині нині є те, що провідний у цьому розвитку демократичний напрям, поставивши українську справу в СРСР у площину єдиного реального там за даних умов спільного для всіх народів імперії змагання *за власне народоправство шляхом правозахисного руху на широкій універсально-гуманістичній базі*, цим самим також виводить українську справу на міжнародне поле боротьби за людські та національні права, що стає нині невід'ємною частиною міжнародної політики в сучасному світі...

Внутрішньо-політичне становище в СРСР, яке має вирішальний вплив на стан речей в Україні, нині характерне тим, що за фасадом зовнішньої стабільності комуністично-партократичної влади приховано визрівають кризові процеси, які в наступний період 1980-их років можуть у своїй сукупності розвинутися в очевидну й назовні загальну кризу влади та нею створеної в СРСР суспільно-політичної й економічної системи...

Можливість загальної кризи влади й системи в СРСР у 1980-их роках

означає також *можливість виникнення революційної ситуації*, зокрема — в разі ймовірного захитання сили та нею втримуваного авторитету влади наслідком боротьби за керівництво цією владою на верхах панівної партійно-державної бюрократії з причини суперечності інтересів її партійно-догматичного, військово-поліційного і технократичного складників. Але в такому разі використання революційної ситуації в інтересах успішного змагання демократичних національно-державницьких сил поневолених тоталітарною імперією народів, зокрема ж українського народу, залежатиме від того, наскільки сильним і готовим до такої ситуації виявиться на той час саме *демократичний* напрям у самовизвольному процесі народів СРСР, а передусім — серед найчисленнішого російського народу. Бо революційна ситуація може також перетворитися в контрреволюційну, коли ініціатива опиниться в руках тоталітаристських імперських сил, які здатні мобілізувати великодержавницько-шовіністичною демагогією піддатливу на це значну частину мас російського народу. Тому розбудова демократичного руху в масштабі цілого СРСР на антиімперських і антишовіністичних ідейно-програмових засадах, з участю російських демократів та сприймливого також для ширших російських народніх мас — це, поруч із розбудовою власного, національно-державницького демократичного руху, є завданням часу українських демократів на батьківщині, в чому допоміжними можуть бути також демократичні сили української діаспори...

Боротьба за людські та національні права на широкій міжнародно-правовій базі, ведена в Україні, як і СРСР взагалі, мирними легалістичними засобами — це в своїй суті *сучасна форма боротьби за українську незалежну демократичну державність* як логічну кінцеву ціль реалізації людських і національних прав українців на батьківщині...

У світлі того становища українського народу на батьківщині та стану й перспектив української справи на тлі загальної ситуації в СРСР і в міжнародно-політичному житті, що склалася на порозі 1980-их років, основні проблеми й завдання української політичної праці в діаспорі та демократичного напрямку в ній з погляду потреб і вимог даного й наступного періоду в розумінні УРДП є такі:

Передусім — це проблема ґрунтовної перебудови характеру й стилю, та частково й самого змісту політичної діяльності наявних у діаспорі українських партійно-політичних середовищ... Конкретніше це означає, що настав час відірватися від тих застарілих, засвоєних на минулих історичних етапах метод політичної праці домінантних у діаспорі найстаріших партійно-політичних утворів...

Найочевиднішим фактом застарілості й невідповідності новим обставинам і вимогам часу на порозі 1980-их років є провідна нині тенденція в опанованій націоналістично-консервативним табором організаційній системі політичного життя української діаспори — звести його до вузьких рам одного, свого ідеологічного напрямку, що своєю суттю є недемократичним, авторитарним, але саморефлектується як "визвольно-ре-

волюційний” і тому, нібито, ”єдино правильний” та ”загальнонаціональний”...

Штучний поділ українських політичних середовищ на підставі протиставлення таких непротиставних складників визвольного процесу, як революційний і еволюційний аспекти змагання народу за свої остаточні визвольні цілі, — це те, що не має ні найменшого відношення до сучасної реальної проблематики дійсної, а не словесної визвольної боротьби українського народу на батьківщині. Як свідчать усі самвидавні документи з України, в діяльності всіх діячів українського руху за людські й національні права, що своєю суттю є демократичним самовизвольним рухом, органічно поєднані еволюційна форма змагання за його конкретні цілі в даний час і в даних реальних обставинах — з революційним змістом його остаточних цілей, оскільки досягнення цих цілей означає безумовно революційні зміни в національно-політичному становищі України й у загальному становищі українського народу в ній — протилежне до того, що існує нині в СРСР. Саме таку єдність еволюційного й революційного складників визвольного процесу програмово обстоює УРДП, як також інші складові середовища Українського демократичного руху в діаспорі...

Однією з особливо важливих передумов успішної політичної праці українців у діаспорі в інтересах загальноукраїнської справи є зокрема створення єдиного координаційного центру цієї праці чи, вірніше, — завершення тих дощогочасних зусиль на шляху до цього, що частково були здійснені протягом двох повоєнних десятиліть у формі Української Національної Ради, але потім зруйновані партійницьким політиканством антидемократичних сил у ній, після чого потенційні можливості для нової форми здійснення цих зусиль виникли на базі Світового Конгресу вільних українців, досі ще належно не використані...

На жаль, обмеживши себе до нібито ”неполітичних” завдань і не маючи в своїй структурі прямого заступництва політичних середовищ, СКВУ фактично надав форум для найгіршого сорту закулісної політичної боротьби партійних інтересів через підставні ”громадські” творива партійно-політичних середовищ чи через опановані ними територіяльні представництва, а також навіть і шляхом безпосередніх міжпартійних торгів... Першочерговим завданням найближчого часу для всіх щиро зацікавлених в існуванні й авторитеті СКВУ як справжнього українського центру в діаспорі, є усунення в ньому двоїстости шляхом доповнення його структури Політичною Радою представництв дійсних, ідеологічно чітко окреслених і реально діючих (а не дублювальних чи фіктивних) політичних середовищ — з функціями осередку для вироблення поточних політичних настанов, схвалюваних Конгресом, а також дорадчого органу в процесі практичного розв’язування керівництвом СКВУ поточних політичних проблем...

Партійно-політичний поділ українських політичних сил на форумах

будь-якого центру української праці в діаспорі фактично може бути зведений до двох чи найбільше трьох ідеологічно-політичних таборів, оформлених в окремі партійно-політичні формації, а саме: 1) націоналістично-консервативний табір організації "бандерівської" ОУН, що виступають під назвою "Український визвольний фронт"... 2) демократично-поступовий табір організацій Українського демократичного руху в складі УРДП, ОУНз й УНДО та діючих у співпраці з ними безпартійних демократів; і, можливо, ще — 3) проміжний між двома першими таборами, ще чітко не визначений табір, основною силою в якому є "мельниківська" ОУН та її "прибудівні" організації й прихильники, — табір, що в своїй сукупності має два протилежні крила, з яких одне тягнеться в бік націоналістично-консервативного табору, а друге — в бік табору демократично-поступового, і тому в розподілі українських політичних сил на відповідних форумах може відігравати роль чинника урівноважування як певного роду "консервативно-ліберальний" національний табір.

Проекція фактично двопартійного поділу українських політичних сил у діаспорі, що так чи інакше вимагатиме своєї реалізації в наступних 1980-их роках... ставить перед УРДП, як і перед іншими організаціями Українського демократичного руху, першорядної ваги конкретне завдання: приступити разом зі своїми партнерами до УДР до практичного розв'язання проблеми формального устійнення структурного поєднання складників УДР в одній партійно-політичній формації...

Зокрема ж Український демократичний рух мусить також знайти відповідну форму конкретної співпраці в усіх сферах українського політичного життя в діаспорі з такими новими політичними силами вітчизняного демократичного руху, як окремо діюче закордонне представництво Гельсінкської групи в особах генерала П. Григоренка, Л. Плюща, Н. Світличної та інших новоприбулих із СРСР дисидентів, а також тих, що можуть згодом прибути.

Пресова конференція Караванських у Вашингтоні

Свген Анастазійв

На протязі своїх шістдесяти років — половину з них на каторзі — одесит Святослав Караванський мусив пережити не один трагічний чи трагікомічний фарс. Треба сподіватися, що цей досвід добре загартував його до фарсу, який улаштували йому і його дружині 12-ого грудня 1979 року чільні представники української громади нью-йорксько-філадельфійсько-вашингтонської осі.

Караванський — приклад людини, на якій мстива радянська каральна система показала вершки своєї злоби. Вона визнала його — антитезу злочинцеві-терористові, людину, яка милується в дослідах мови — за непоправного рецидивіста і практично запроторила його на дожиттєве ув'язнення. Свого часу його дружина, Ніна Строката, в розпачливому переконанні, що її чоловік уже ніколи не побачить волі, звернулася до керівників радянської імперії з пропозицією, щоб його розстріляли і тим покінчили його дальші страждання.

Але наш час повний несподіванок. Ще кілька років тому діяли португальська й перська імперії — зразки "стабільності і порядку"; протягом десятиріччя вони перейшли метаморфозу. Сполучені Штати не говорили з Китаєм десять років тому, а нині обидві країни сидять поруч в Об'єднаних Націях, обмінялись посольствами, торгують одна з однією, і американці навіть погодилися називати Пекін не Пекіном і не Пейпінгом, а Бейджінгом. На початку сімдесятих років незаперечний керманіч України Петро Шелест так певно чувся на своєму пості, що навіть пописався книжкою, яка посміла хвалити не-Росію ("Україно наша, Радянська"), а наприкінці десятиріччя ані книжки, ані його ніхто не згадує. Валентин Мороз — символ поневоленої, але нескореної України, в обороні якого відбувалися сотні демонстрацій, писалися десятки тисяч листів, раптом з'явився в Сполучених Штатах і тепер стоїть у рядах американських платників державних податків і, як кожний інший житель цієї країни, мусить клопотатися платежами медичного забезпечення, пенсійного фонду і "акцидентових грамот" братських (чи як він їх називає, масло-) союзів.

В цьому періоді динамічних змін, восени 1979-ого року по телефонах американської України рознеслася вістка: Караванський у Відні! За кілька днів — нова вістка: Караванський і Строката прилітають до Вашингтону 11-ого грудня; 12-ого грудня, о першій годині пресова конференція в

Національному пресовому клубі.

Дванадцятого грудня ранішній розклад подій дня на телетайпах пресового агентства ЮПІ (United Press International) віщував зле. Кожного дня вашінгтонська редакція цього пресового агентства подає список запланованих подій, цікавих для журналістів. Ним користуються сливе всі редактори й кореспонденти в місті, плянующи, про що в даний день варт писати, на які з усіх тих подій треба когось послати або самому піти. Того дня розклад ЮПІ нотував промови, пресові конференції, відкриття виставок, важливіші зустрічі й виступи президента Джіммі Картера і список засідань сенатських і конгресових комісій. Про пресову конференцію Караванських згадки не було.

Звичайно, не всі заплановані події з'являються в розкладі, що його передає на своїх телетайпах агентство ЮПІ. Адже можна повідомити редакції і бюро кореспондентів про заплановану подію поштою або телефоном. Біда в тому, що в Вашингтоні кожного дня стільки подій, що, практично кажучи, коли про щось немає згадки в цьому розкладі, то воно "не існує". Значить, знову преса проти нас? Ні. Про події, які влаштовували українці, вже не раз були інформації в щоденному розкладі, але про це організатори наперед дбали, готували відповідні матеріали, а то й особисто занесли їх до редакцій пресових агентств, газет і чільніших журналістів, а потім ще й дзвонили, щоб нагадати про дану подію.

У випадку Караванських також погане віщував час, коли вони прийшли до Вашингтону. Навіть якби про їхню конференцію і була згадка у пресовому розкладі, то їм доводилося б конкурувати з цілою низкою інших "гарячих" подій: в Ірані тривала криза з американськими дипломатичними заручниками; сесія Конгресу добігала різдвяної перерви, себто її порядок денний був завалений несхваленими законопроектами, за які члени торгувалися днями й ночами; президент виступав з промовою про збільшення витрат на оборону; країни, експортери нафти, заповідали вищі ціни на їхнє "чорне золото", а це справжнє золото зростало в ціні на світових ринках; країни НАТО рішали модернізувати фронтону ядерну зброю; Великобританія перебирала владу в Родезії після 14-річної міжнародно невизнаної незалежності цієї країни.

У такий пересичений новинами день Караванські з'явилися в Вашингтоні.

Але в Вашингтоні постійно працює кілька тисяч кореспондентів. Конференція була запланована в одній із залів Національного пресового клубу, в будинку, де мають свої бюро сотні кореспондентів і де міститься Українське інформаційне бюро, що на протязі трьох років свого існування вже не раз влаштовувало вдалі події й акції. Можна було сподіватися чогось ефективного і цим разом. Часто на конференціях, які відбуваються в цій залі, коли там виступають члени урядів суверенних держав чи керівники революційних рухів, з'являється п'ять або десять журналістів (у Вашингтоні пресових конференцій не бракує), але конференція виходить ефективною, бо не в числах справа, а в тому, хто прийшов і для якої

кількості/якості читачів і слухачів він чи вона пише.

На конференції Святослава Караванського і Ніни Строкатої зала була набита — принаймні 60 осіб і добрий десяток зручних магнетофонів і найновіших фотоапаратів з моторизованими передачами (певна річ, японського виробу), але для публіки цього роду конференцію можна було влаштувати в підвалі церкви св. Андрія на 16-й вулиці або — для репрезентативнішого ефекту — в аудиторії-каплиці Дому св. Софії філії Українського католицького університету на 30-ій вулиці.

За винятком працівниці Білого дому, яка відає етнічними справами, одного східньо-азійця (мабуть, тайванця) без бльокнота, фотоапарата і магнетофона, який через 15 хвилин залишив залю, і ще може одного-двох неукраїнців, уся публіка була своя (включаючи і представників редакцій українських газет і журналів, Голосу Америки і Радіо Свобода). Були там керівники братських союзів, Українського конгресового комітету Америки, Злученого українського американського допомогового комітету (ці дві останні установи були афішовані як організатори конференції) з Нью-Йорку, Філяделфії і Вашингтону, політична діячка світового маштабу й редакторка з Лондону, а далі — емерити, інженери, хеміки, бібліотекарі, біологи (мікро- і макро-, бож Ніна Строката мікробіолог), економісти, господині, найновіші іммігранти та інші представники бюрократичної вашінгтонської української еліти. Але все велося двома мовами — за допомогою перекладача.

Уявіть собі таку трагікомічну сцену: політична діячка-редакторка запитує по-англійськи, як себе тримають у таборах українські політичні в'язні; перекладач повторює запитання по-українськи; подружжя Караванських по черзі відповідають; майже усі в залі, серед них і політична діячка-редакторка, вже зрозуміли відповіді, але перекладач повторює їх по-англійськи. Або: редактор з Нью-Йорку запитує по-українськи, що, власне, являє собою уряд УРСР (він, само собою, знає, яка буде відповідь, але ж треба ставити запитання). Караванський відповідає по-українськи: перекладач повторює відповідь по-англійськи. Або: твориться незручна павза, бракує запитань, тоді мікробіолог запитує по-англійськи, чи Ніна Караванська, яку Американська асоціація мікробіологів прийняла кілька років тому у свої члени, одержувала в таборах наукові журнали, які їй туди слали. Перекладач повторює запитання по-українськи...

Тим часом на іншому поверсі того ж будинку журналіст, інтерв'ю якого передаються двомастами радіостанцій, нетерпляче чекає на закінчення цієї фарс-конференції, щоб зловити Караванських на півгодинне інтерв'ю в своїй студії. Він заглядає до кабінету директора Українського інформаційного бюро і запитує, коли це мс же статись, бо в них уже все готове, а там, нагорі, чомусь затягнулося. Директор Бюро тільки руками розводить. (Він, до речі, вже подав до димісії і через кілька днів має залишити пост. Пресову конференцію Караванських, що перетворилася на фарс, не він організував; йому тільки доручили замовити залю і,

як плеканий гриб, залишили в темряві).

Даремно було б переглядати звої паперу на телетайпах пресових агентств і сторінки вашінгтонських газет, шукаючи вісток про Караванських у Вашингтоні. Ми згадували: Святослав Караванський пережив уже не один фарс; переживе і цей. Він ще, мабуть, зможе причинитися до "нашої справи", коли розглянеться в умовах життя в Америці і якось влаштується тут. Але чи слід йому покладати надто великі надії на може мільйонну українську громаду (і її чільних представників), — яка досі не зуміла провести бодай одного члена до Конгресу США.

Якщо судити з інтерв'ю, що його дав Караванський Осипові Зінкевичеві в Лондоні 6-ого грудня, себто кілька днів після того, як він залишив "Країну Рад", то цей каторжник із 30-річним стажем рожевих окулярів не носить. Він потвердив, що має запрошення прочитати лекції в Гарварді і в Едмонтоні, "а далі, — сказав Караванський, — буде видно. У вільному світі, якщо я не зможу свою інтелектуальність застосувати, то я буду фізично працювати, буду збирати сміття (до речі, непогано платне зайняття в Америці! С. А.), але буду жити під вільним небом там, де можна вільно говорити, вільно висловити свої думки. У вільному світі я буду робити все, що можна. Аби тільки бути у вільному світі".

Хто знає, може Святослав Караванський і навчить декого зі своїх співвітчизників жити в вільному світі — тих, які після тридцяти і сорока років поселення все ще того не навчилися.

ВИСЛІДИ ЗАПИТНИКА ПРО ЗБІЛЬШЕННЯ РОЗМІРУ ЧИСЛА «СУЧАСНОСТІ»

У серпні 1979 року читачі "Сучасності" одержали запитник про те, чи вони хотіли б, щоб журнал збільшив свій обсяг при відповідному збільшенні ціни передплати і окремого числа. Численні відповіді на запитник показали, що 84% читачів хотіли б збільшення числа на 32 сторінки, 4% на 16 сторінок, і лише 3% висловилися проти збільшення (9% не уточнили розміру збільшення).

Не зважаючи на таку заохоту від читачів, редакція на пораду видавництва вирішила відкласти реорганізацію числа в напрямі збільшення на майбутнє, обмежившись тим часом на малій реформі: збільшення на 96 сторінок на рік, (пересічно 8 сторінок на число). Причина цього відкладення та, що саме наприкінці 1979 року кошти друку й паперу зросли більше, ніж передбачалося.

Теперішнє збільшення розміру числа не позначиться на передплаті й на ціні окремого числа (за винятком спеціальних чисел).

За єврейсько-українську співпрацю

В Ізраїлі створено Громадський комітет єврейсько-української співпраці. Ініціатори цього комітету були Олександр Фельдман, Яків Сусленський, Ізраїль Клейнер, Юрій Милославський, Дора Тиктина (Штурман). Членами комітету є Борис Пенсон, Ар'є Хнох та Роза Палатник. Членом-симпатиком комітету є Едвард Кузнецов. Половина членів комітету — колишні в'язні Сіону. І це не випадково.

У таборах і тюрмах для політв'язнів між євреями та українцями склалися взаємини справжньої приязні й співпраці. Ці взаємини можуть правити за прообраз майбутніх стосунків між єврейським та українським народами.

У повоєнні роки українські громадські та політичні діячі неодноразово зверталися до євреїв з пропозицією встановити дружні стосунки. Відомий український громадський діяч, що перебуває на еміграції, Богдан Кордюк — людина широкої душі та світлих поглядів — багато років тому виступив за українсько-єврейське зближення. Мало хто підтримував його в той час. Серед цих небагатьох був багаторічний редактор українських пересилань радіостанції "Свобода" Михайло Добрянський.

В 1961 році в Канаді вийшла друком книга Олександра Брика "Українсько-єврейські взаємовідносини", що в ній автор визнає: ані українці, ані євреї не готові до встановлення приязних взаємовідносин.

У своєму славнозвісному виступі на мітингу в Бабиному Ярі в середині 1960-их років Іван Дзюба закликав єврейський та український народи до зближення й гнівно таврував таке ганебне явище, як антисемітизм, відзначаючи, чим саме він спричинений.

Але від закликів до перших реальних кроків у встановленні контактів мусили пройти роки випробувань, мусили здійснитися політичні та демографічні зміни. Тепер в Ізраїлі є понад 60 донедавніх в'язнів Сіону й коло 50 тисяч репатріантів з України, себто існує реальне середовище для встановлення стосунків, є кому закласти наріжний камінь співпраці.

Часто нас запитують: чому саме з українців ми вирішили почати, а не з литовців, лотишів, вірменів, інших народів СРСР? Між іншим, лотиші на еміграції зверталися до євреїв з такою пропозицією.

Відомо, що, либонь, найскладніші стосунки в євреїв склалися з українцями. Історія ворожнечі цих народів обраховується століттями. Ми взялися до найважчої ділянки справи. І якщо наші зусилля матимуть успіх, то встановлення приязних стосунків з іншими народами здійсниться набагато легше.

Запитують нас і таке: а чи потрібні євреям взагалі контакти з іншими народами? Чи не краще було б нам зосередитися на своїх, єврейських справах?

Справу, започатковану комітетом, ми вважаємо потрібною євреям справою. Євреї — враховуючи антисемітизм, що панує в світі, та вороже оточення Ізраїлю — не можуть і не повинні жити в ізоляції від решти — неєврейського — світу. Треба шукати й плекати союзників — тимчасових і постійних. Без їхнього сприяння нам своїх проблем успішно не розв'язати. Коли до нас тягнеться рука, що готова задушити нас, ми повинні цю руку відтяти. Але якщо нам простягають руку дружби, ми повинні її потиснути.

А як же вчинити з тягарем минулого, з лихою пам'яттю, з національними рахунками, з традиціями й забобонами? Ми не збираємося фальсифікувати історію або нівелювати її, заплющувати очі на дійсні факти історії, ми хочемо будувати наші стосунки на щирих, правдивих засадах. Нам не потрібні карткова хижка або мильна булька. Ми твердимо: в історії взаємин українського і єврейського народів було багато ворожнечі, крові, недоброзичливості, ненависти, несправедливості. Хай цього більш не буде! Ми хочемо відкрити нову, небувалу, світлу сторінку в історії наших стосунків. Тому головною метою діяльності комітету є подолання багатовікових нашарувань відчуженості між єврейським і українським народами. Хто ж може засудити нас за це шляхетне починання?

Ми розуміємо, що основні труднощі й головні перешкоди в нашій діяльності нам доведеться долати в Ізраїлі. Змінити стереотип громадського мислення важко. Але комітет розраховує на широку підтримку тих (головне репатріантів з України), хто вважає теперішній стан українсько-єврейських справ незадовільним.

Комітет, що налічує 25 членів, не задумано як вузьку замкнену групу. Комітет прагне розширювати масштаби своєї діяльності й створити масове Товариство єврейсько-української співпраці. Ми звертаємося до всіх євреїв-громадян Ізраїлю і діаспори з закликом підтримати комітет у його праці. Товариство єврейсько-української співпраці відкрите для прийняття членів.

У своїй нещодавній поїздці Англією й ФРН автор цих рядків зустрічався з багатьма громадськими й керівними діячами української еміграції, вів з ними тривалі бесіди й неодноразово виступав перед українцями в різних містах. Скрізь він зустрічав широку підтримку ідеї зближення двох народів, готовість служити цій справі.

Ось один з численних відгуків на мої виступи — простої українки, жительки англійського міста Дарбі Іванки Дишкент:

"Євреї та українці, звичайно, мусять жити дружньо... Тому справа, що її робить Сусленський, — найголовніша" (з листа).

У плані діяльності комітету та в ході обговорень з українцями передбачено: видання бюлетеню чотирма мовами; створення бібліотеки української книги; конференції, симпозіуми, дискусії з проблем єврейської та української літератури й мистецтва, політичного й соціального життя наших народів, їхньої історії; людські контакти, обмін візитами для зміцнення взаєморозуміння; поширення інформації про репресії українців і євреїв; приїзд української молоді для праці в кібуцах і ознайомлення з Ізраїлем, створення спільних українсько-єврейських підприємств; посадка алеї в "Яд Вашем" на честь українців, що рятували євреїв у роки війни; обмін викладачами й студентами та багато іншого.

Користуюся з нагоди, аби звернутися до всіх євреїв, що їх рятували українці під час війни (також до українців, які рятували євреїв або знають про те) і прошу їх зазначити прізвище, ім'я й по батькові українця, теперішнє місце проживання (адресу), описати обставини, характер допомоги й місце, де євреїв урятували від заглади. Надсилайте свої повідомлення на адресу: Yakov Suslensky, Ramot 37/35, Jerusalem, Israel.

У короткій статті неможливо ґрунтовно викласти всі мотиви й умови, що спонукають обидві сторони до зближення, й ті цілі, що їх кожна сторона переслідує у своїх і спільних інтересах. Але на одну з цілей я хочу звернути особливу увагу читачів. У "Положенні про Громадський комітет єврейсько-української співпраці" мовиться: "Однією з найважливіших сторін діяльності комітету є всіляка підтримка єврейської громади на Україні — допомога охочим переселитися до Ізраїлю, підтримка заарештованих за сіоністську діяльність, боротьба з накиданою згори юдофобією".

Сьогодні важко передбачити всі політичні та інші наслідки починання нашого комітету. Ми живемо в добу ситуацій, що швидко змінюються. Нині в євреїв і українців немає підстав для ворожнечі. Наші зацікавлення не стикаються. Євреї не повинні позбавляти себе природного й тривалого союзника. Докладання зусиль обох народів до зближення й співпраці може прислужитися кожному з нас. Не можна випускати потужного важеля впливу на еміграційну політику радянських органів влади.

Комітет усвідомлює важливість завдань і взяту на себе відповідальність за їхню реалізацію й закликає усіх євреїв, що поділяють думки комітету, активно включитися до діяльності Товариства єврейсько-української співпраці, повсюди — в Ізраїлі, на Україні, в діаспорі — встановлювати контакти, розвивати й зміцнювати дружні зв'язки з українцями.

Яків Сусленський,
Організаційний секретар комітету

На нашій не своїй землі

Під назвою "На підтримку справедливої боротьби" газета "Радянська Україна" від 30 листопада м. р. сповістила про збори в Києві, "присвячені Міжнародному дню солідарності з боротьбою арабського народу Палестини". Г. Кузовков, перший заступник голови правління товариства "Знання" УРСР, "відзначив у доповіді, що Радянська держава ... виступає за справедливий і міцний мир на Близькому Сході, якого можна досягти лише на основі всеосяжного врегулювання конфлікту, ... включаючи Організацію визволення Палестини". Доповідач схарактеризував членів організації як таких, що ведуть "справедливу боротьбу ... за самовизначення і створення власної держави".

Тижневик "Нью-Йорк" ще від 24 вересня вмістив довгу статтю Г. Крослі, керівника фільмового відділу канадської телевізійної сітки СіБіСі, про його документальний фільм, у якому він виявляє місця мілітарного вишколу палестинців і інших арабів. За матеріалами Крослі, їх перекидають за підробленими пашпортами до СРСР і інших країн Східної Європи, де вони проходять "політичну" і військову школу. З названих місць у СРСР, вишкіл проходять добровольці й в УРСР в військовій академії коло Симферополя.

■ Не сподобалося дописувачці Ін. Барвінок вживання громадянами "особистих прикрас" під західній стиль ("Всяк себе позначає, або коментар до фактів, що у нас на виду", "Культура і життя" від 18 листопада м. р.). "На довгоногому, цілком сучасному юнакові супермодні джинси мали позначку іноземної приналежності ... у вигляді блискучої мідної бляхи", на якій "чітко прочитувалося далеко немилозвучне слово «шериф»..." Іншим прикладом служить "[ш]е свіжа в пам'яті не лише киян та буря хвилювань, що здійнялася після одного з концертів, трансльованих і в телебаченні, коли одна з відомих наших актрис вийшла на сцену, прикрасивши лебедину шию ланцюжком з ... церковним хрестиком. Провідна актриса — і раптом церковна символіка!" Барвінок вичислила інші моменти з "сірого" життя в УРСР, закликаючи "радянську художню інтелігенцію" до пильності, бо "точаться на тому полі бої далеко не місцевого значення ..., там і сьогодні триває битва двох протилежних світоглядів".

■ Всесоюзна фірма "Мелодія" випустила платівку з записом пісень у виконанні тріо Мареничів: сестер Антоніни і Світлани та їхнього брата Валерія. П'ять років тому Мареничі виступили з першим самостійним концертом у рідному місті Луцьку. Після успішних виступів у Києві і Москві Мареничі стали окремим ансамблем Волинської філярмонії.

За короткий час існування ансамбль Мареничів став вельми популярним. Московський журнал "Музыкальная жизнь" умістив про них у жовтні 1979 р. ілюстрований нарис. В ньому читаємо:

"У грудні минулого року Центральне телебачення (в Москві) показало фільм «Співає тріо Мареничів». Багато ... листів отримали після цієї передачі артисти. Прийшли пропозиції гастролей. Черкаси, Ворошиловград, Кіровоград... Потім були Донецьк — фестиваль «Донецькі самоцвіти»; Харків — зональний конкурс..., участь у всесоюзному телевізійному конкурсі під назвою «3 піснею життям»".

Антоніна, Світлана і Валерій Мареничі не лише співаки і музики. Вони також збирачі пісенних скарбів Волині. В їх репертуарі багато віднайдених, забутих пісень.

■
У Києві ведеться реставраційна робота костюлу, що "став прекрасною окрасою однієї з центральних вулиць [Червоноармійська] Києва" ("Робітнича газета" від 4 серпня м. р.). "У 1957 році було проведено ремонтні роботи фасадів. Нині відбудовуються внутрішні приміщення". Майже 30 тис. плиток на черепницю костюла мають виготовити в Коломиї. Один з київських заводів "випустить 5 тис. облицювальних плиток для стін, а майстри Слов'янська — метлаські плитки для підлоги". Всередині мають бути стилізовані меблі і дзеркала. "У підвальному приміщенні розмістяться гардероб, буфет, кімната відпочинку". У колишньому костюлі відбуватимуться концерти хорової, камерної і органної музики. Орган буде чехо-словацького виробу.

■
"Літературна Україна" від 20 листопада м. р. сповістила про заснування в Києві Молодіжного українського театру. Головним режисером театру призначено О. Заболотного, а в репертуарі "центральне місце посідатимуть кращі твори українських радянських письменників".

■
9 листопада м. р. ввійшла в дію найбільша в Європі Каховська зрошувальна система, бо закінчилася праця над головним Каховським магістральним каналом, який нестиме води Дніпра до Азова. Канал довжиною на 130 км має розподільних каналів загальною довжиною 240 км і 88 pompових станцій плюс 1600 км напірних трубопроводів. Мають ще закінчитися роботи над каналом в Приозів'я, що "зрошуватиме в запорізьких і донецьких степах 250 тис. гектарів земель".

Юрій Майвський

Зміст:

3 *Леонід Олексійчук*: Між іншим. Поезії.

РОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ

7 *Богдан Кравченко*: Зміни в структурі робітничої класи на Україні (1897-1970 рр.).

26 *Роман Шпорлюк*: Замість обіцяної статті.

34 *Вадим Белоцерковський*: Інтелігенція і робітники.

51 *Олександр Мотиль*: Організація українських націоналістів і робітництво (кілька завваг).

64 *Микола Хвильовий*: Із збірки "Досвітні симфонії".

70 *Василь Гришко*: Від "Пролеткульту" до "привозу робітників-ударників у літературу". Сторінки з історії та дещо з матеріалів до спогадів.

96 *Василь Гайдарівський*: Дещо про себе і свою творчість.

102 *Іван Сенченко*: На калиновім мості.

118 *Борис Вайль*: Право на житло і робітничі гуртожитки.

121 *Ар'є Вудка*: Національний аспект робітничого питання.

127 *Б. К.*: Невдоволення і спротив робітничої класи в Радянському Союзі сьогодні.

142 *Богдан Певний*: Робітник у авреолі.

157 Постскрипtum редактора.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

160 Конференція Організації українських націоналістів за кордоном.

162 Восьмий з'їзд Української революційно-демократичної партії.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

167 *Євген Анастасійєв*: Пресова конференція Караванських у Вашингтоні.

170 Висліди запитника про збільшення розміру числа "Сучасности".

171 *Яків Сусленський*: За єврейсько-українську співпрацю.

174 *Юрій Маївський*: На нашій не своїй землі.

Адреси наших представників

- Австралія:* Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:* Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:* G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:* Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:* G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:* Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon
- Швеція:* Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1980 рік

одно число: річно:

Австралія	2.75	26. — дол.
Австралія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	1.500. —	15.000. — пез.
Бельгія	100. —	1.000. — б. фр.
Бразилія	10. —	100. — н. круз.
Венесуеля	3.25	30. — ам. дол.
Голляндія	6.—	60. — гул.
Ізраїль	10. —	100. — із. ф.
Канада	3.25	30. — ам. дол.
Німеччина	5.—	50. — н. м.
США	3.25	30. — ам. дол.
Франція	12.—	120. — ф. фр.
Швайцарія	5.—	50. — ш. фр.
Швеція	12.—	120. — к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

Ціна спеціального числа: 4.25 дол.

У ближчих числах "Сучасности" заплановано вмістити серед іншого такі матеріяли:

- нові поезії Наталі Ливицької-Холодної, Ігоря Качуровського та Юрія Коломийця,
- "Брегель з Манітоби", кіносценарій Леоніда і Лариси Олексійчуків,
- "Магія Косинчиного слова" Докії Гуменної,
- "Наумик і сатана" Емми Андієвської,
- "Коротка розмова телефоном" Богдана Бойчука,
- "Якби я була павою" Віри Вовк,
- "Гамлет проти Сталіна", спогади Івана Майстренка,
- статтю Л. Плюща "Конституція нової класи",
- статтю Алана Скеда "Шотляндський націоналізм",
- статтю Г. Грабовича "По дорозі в літературу",
- статтю Г. Костюка "... що вгору йде...",
- статтю Валентини Маркаде "Український внесок до авангардного мистецтва ХХ ст.",
- статтю С. Процюка "Академик Петро Капіца",
- "Життя в Торонто" Ліди Палій,
- "Спектр російської політичної думки в національному питанні", — статті та інтерв'ю О. Янова, Ол. Гінзбурга, С. Солдатова.

ВАСИЛЬ БАРКА

ОКЕАН

Лірика. Видання друге

Нью-Йорк, 1979. 348 + 284 ст. Обкладинка А. Оленської-Петришиної.

Океан — лірична повість, ведена в хронологічному ладі: про особистий світ, про любов як неоціненний дар неба; відроджена в моральному здоров'ї лірика кохання. Особисті мотиви переважають у першій частині збірки; в другій поступаються ліриці філософській і релігійній.

Це друге видання поширене проти першого (1959) майже в три рази.

Замовляти — В. Robak, 279 Hillside Terrace, Irvington, N. J. 07111, U. S. A.

Ціна: 20- дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N.Y. 10001
USA